

2B

ISSN 0134-4536

Looming

8

1986

EVALD OKAS. Õhtul

(Õli) 1986

LOOMING

8

1986

Fr. R. Kreutzwald
nim. ENSV Riik
Raamatukogu

KIRJANDUSLIK JA ÜHISKONDLIK-POLIITILINE AJAKIRI
EESTI NSV KIRJANIKE LIIDU HÄALEKANDJA

Henn-Kaarel Hellat

TULEMÄLESTUS

*
Südasuve
südapäeval,
päikeselõomasel ja
tuulevaiksel
läitsin lõkke.
Nägin, kuidas leegid
päikesekiirtes
lahustusid.

*
Sel nii kaugel kevadel
põletas vilunud ja
asjatundlik vanaätt
heinamaalamadel kulu.
Hein oli eelmisel suvel
jäänud niitmata,
niitjad niitnud
sõja surmavikat.

Tema eeskujul
süütasime vennaga kululapi.
Tuul aga ajas leeke
metsaserva poole.
Terve tunni
materdasime kuuseokstega,
et neid lämmatada.
Alles siis saime mahti
nutta.
Meist ei saanud
metsapõletajaid
sõjapõlengu maailmas.

*
On olnud jaanikuid
kõrgel mäel,
paistmas üle küla.
Need lõõmasid meie trotsi
pimendatud linnade ajal.

*

Olime nii andunud
tulekumardajad,
sellised virtuoosid,
et suutsime hoida tuld,
mis tehtud toorestest
lepaokstest.
Oskasime tundide viisi
põletada
siinsamas ümberkaudu kitkutud
rohelist mahlakat rohtu —
ei midagi muud.

Olen hinganud ikka ja jälle
nende tulekollete
imalmagusat, paksu,
valget suitsu
endale kordagi sõnastamata
küsimust:
kas on eetiline
põletada
võsast murtud lepaoksi,
rohelist, elavat rohtu.

*

Radiaator minu korteris,
valge ja muutumatu,
on nüüd ainus märk
kusagil lõõmavast tulest.
Kuidas määrata
nende kahe —
tule ja radiaatori —
sugulusastet?

Sestap mina,
kunagine karjapoiss ja
tulekumardaja,
olengi
täiesti võimetu
külma ja kuumaga jagava
elutu
küttekeha ees.

UUS REIS

Jälle painutatakse meid üle noa vaheda tera:
ühel pool päev, mis paistis juba päris kindel
(kodu, raamatud, lohuke toolil — vertikaalse
tarkuse muigav tunnimees)

ja teisel pool öise rongi metall
(kaugusi kahmavad kilomeetrid,
vastasistmel võnkuv vaikiv pea,
uneski valmis hoolsasti hoidma
oma mõtete narmaid).

Ühel pool päev, peaaegu nagu taim meie küljes,
sirgudes, vähehaaval parasiidiks meid jättes.

Teisel pool see, mis ta ongi: võõras, pime.
Tabamata kuristikud, pattude metsad,
iharad oiged.

Kõik mis riita laotud, segi
lükatud jälle!

Aga lõpuks, keegi ei ütle, et oleks võimatu puhkus.
Suured soojad kivid mere ääres
ja selginud pilk, mis tasapisi üheks saab veega.

EHITAJAD

Mõnikord, kui oled unustanud end minu juurde,
olen tundnud: jah, nüüd tabagu mind välk!

Ärgu tulgugi ärkamist!

Kuid sa tõused ja ärkan mina

ja jälle on meie vahel klaas,
mida mööda libisedes käsi tajub külma.

Päev läbi suhtleme asjade ja kehade kaudu:

telefonitoru liibub kõrva külge,
kuid kohale ei jõua muu kui pelk sõnum,
lõhnatu, värvitu, soojuseeta.

Vastavalt oma vormile, suurusele
ja soole inimesed kord lähenevad
üksteisele, kord kaugenevad.

Tekkinud on hulganisti vastavusi,
mida kinnitavad lapsed.

Ainult nende käekestest all sulab klaas,
ainult nemad eksimatult leiavad
üles hinge salamu öös.
Siis kordub kõik: nad kasvavad,
ärkavad, teavad, katuvad
mitte eales unustada oma
kohust ehitada klaasist sein.

SEE, MIS NÄHTUB, NÄHTUB

Tegelikult, kas ongi ta saanud
kunagi õiget haava või hoopis?
Omi valusid alp oleks kirjutada valgele seinale,
mis ei liigu.
Meie murede all muld on aina olnud liikvel.
See tähendab: murduda, langeda, maas olla
kosumata ei saagi —
kuni käed liiguvad, jalad tunnevad samba kaalu
ja kella põksumist temas.
Kuni ümberringi — mis tahes linna sõites
või kellega tahes tuttavaks saades —
liiguvad, avanevad ja sulguvad
lugematud suud.
Kõik paraneb, kõik on liikvel enne
valget sein.
Kas sellest mõelda või ei —
läheneda saame temale vaid meie.

TÄNA MÖTLESIN PUHATA

Jah, nii õhuke oli sein!
Nii madalad tõeluses torni astmed!
Aga kui oleksin ehitanud päris kindluse?
Milleks eitada: mõnelegi see ju
olla võib kodu,
aga kas viletsaid seepärast vähemaks jääb?
(Iga loss kubiseb santidest: kadedad küüarakad,
rotid).

Nii, oma printsikuuest vabana,
istun paljal murul, lasen sülitada
endale pähe kindlusest, tornist, taevast.
Ja lõpuks heidan pikali hoopis.
Puhkan: lihtsalt sajab vihma.

UUS ELU

Uus usk, uus elu?
Millest seda luua,
kui ümberringi, sammugi taganemata,
seisavad neli seina, seisab torn,
mille ustest pääseb ainult sisse?
Muidugi, mul on meeles sinu hingeõhk,
mis kurbadel tundidel
oli alati puhas, niisama puhas
nagu sina ise.
Sa oled mu juurde märkamatu
toonud ühed väikesed elud,
kes mind mõnikord puudutavad,
minust oma kaaslast
õue kutsudes.
Siis lõpetasin selle töö,
silitasin peoga üle viimaste kivide.
Oli hommik, astusin välja,
aga tuled oma lossis
unustasingi põlema.

SELLEST MÖTLEN MA TIHTI

Ta pole läbi lugenud «Tundekasvatust»,
aga ta armastab ka neid, kelle tunded
on üllamad või madalamad kui tema omad.
Ta ei tea, mida tähendab funktsionaalne kultuur,
aga ta ei kirista nurga taga hambaid, kui ülevalt
mõne ligimese ajusoppi lasti kukkuda seemneival
varem kui tema omasse.
(Oma vilja löikab ta ikka
ja see on küpsem kui kiirustajatel).
Oma rinnapeadega kutsub ta põldu ja merd ja
tuult,

aga nendega toidab ta ka oma lapsi
ning samuti teda, kes on tema kõrval —
mehädaline, lainetest tõugatu,
maast hüljatu, üksik —, toibutab.

NIL LUCE OBSCURIUS

Mu käed teeklaasi ümber keset talve
soojenevad, vabanevad kalkusest,
sest veri voolab nüüd juba vabalt,
loomulikumalt. Päike soojendab armastust,
sütibab kire ja metsade, aasade, ürgmetsa

taustale koondub maaling lummast, alati
kordumatust: üksühe otsinguist, kohutavaist
silmist, rõõmsast põgenemisest, uuest
leidmisest.

Kuid ikka on keegi üksinda keset lund,
kõigi silmad ei kohtu. Sellepärast
pole mõtet kujutleda pilti
maastiku sellise peegeldusena,
kus selitatud on igavene, muutuvustest
läbi minev valgus. Nähtugu lõuendil
ka öö! Surm, mis suleb lapse laud,
talle hommikut keelates. Armastus,
mis pärast hetkehurma, raudturvis üll,
pilgates pageb tolle eest,
kes, käed päev-päevalt mullas,
teda mullast ka otsis.
Tumedaimast meeleheitest võpatagu,
ilmugu valgus — maastikul, maalil!

INIMLIK METS

Inimesed istuvad, käivad, kõnelevad, söövad.
Kõigil on näod, ilmed, silmade värv — seda võib
näha.

Kuid nägemata jääb tundlate mets:
liaanid, mis välja keerduvad ajudest,
veresoontest, närvide urust, roomavad
tänavail, vaateakendel, turnivad läbi seinte
sängide saladusse, uurduvad tolle näitsiku
kuldseesse liiva, klammerduvad magnetina
kõige omatava külge, lootes põlistada
oma kojad, lasevad end erutada punasel
või kohutada mustal uktsel.
Iga tundel kaitseb oma valdjat.
Õhe juured vaevalt tilpnevad aju äärtel,
teisel on nendeks rindade tuletornid,
kolmandal algavad nad sealt, luude ja
liha alt, kus õieti midagi pole, aga
ta liigub lindude lennuga samal kõrgusel,
avarusel.
Nähtamatud tuuled puhuvad selles metsas,
nähtamatud tormid rebestavad, veristavad
liaane, need katkevad, ent haarduvad üksteise
taas, võideldes, põlastades, kiindudes.
Maa igale vapustusele vastates
nähtamatult kerkib inimlik mets.

Mats Traat

MINGE ÜLES MÄGEDELE

ROMAAN

ESIMENE JAGU

VÕIM

1

Kogu mäest ei käinud kellegi jõud üle. Ükskõikselt kõrgus ta üle ümbuskonna, tundmata huvi, kas tal on õigust olla nii valdav, et parimalgi tahtmisel pole võimalik temast mööda ega üle vaadata. Niisuguse vägitükiga olid senini hakkama saanud ainult kuu, tähed ja teised taevakehad, ning needki vaid siis, kui taevas selge. Mägi oli kõrge kui aade. Ehk oligi ta aate maapealne kehastus ja pidi juba põhimõtteliselt inimesest üle olema? Palanumägi võis olla peaaegu sama igavene kui taevariik või veelgi igavesem, seisis ta ju päevast päeva inimestel silme ees, taevariiki aga polnud siinmail keegi oma ihusilmaga näinud, veel vähem saanud sealt maasikaid noppida. Vihm, tuul ja aeg olid püüdnud küll üheskoos teda madalamaks kulutada, kuid polnud märgata, et nende pingutused oleksid vilja kandnud. Hoopis suurem edu paistis saatvat taluperemehe püüdlusi, kes oli aastate jooksul hulk metsa põllumaaks teinud ja rühmeldas aga edasi, mistõttu mäe otsaesine jäi üha kõrgemalt kiilaks.

Kas võis keegi juhatust anda, kuidas saada õnnelikuks siin täiesti tavaliises talus? Võib-olla pidi tulema mõni prohvet, kes oleks aia taga mäeküljel istet võtnud ning jalgu puhates kuulutanud, kuidas parandada maad ja meelt, kust saada raha, kui lina oli põllupinna ära kurnanud ja suur jagu krediitkassa võlga maksmata? Veel hiljaaegu oli olnud rehetare ja aida vahel ohvriaed, kus jaanipäeval tehti tuld, puhastati suitsuga inimesi ja elajaid tõbedest ning muust kurjast. Siis oli aga tuli asunud hooneid katsuma, nähtavasti ei meeldinud talle, et katusel hakkab võimutsema sammal — ta võttis rehetare roaks.

Kotter oli küll uue hoone ehitanud mäekallakule endisest allapoole, kuid saanud maajumala peale väga pahaseks — kas polnud tulekahju tema temp? Mäe ja aja vastu ei saanud talumehe jõud, kuid maajumalaga arvas Kotter toime tulevat, sest see paistis milleski tema enda sarnane. Ta oli appi võtnud pühakirja ja lõpuks püssirohugi, et armutus olelusvõitluses peale jääda, ning ühel päeval oli ohvriase õhku lenanud, nagu olnuks see mõni türgi mägikants, millest ei saadud muidu jagu kui ärapurustamisega. Nii oli Kotteri arust maajumalal karistus käes, ta pidi taganema või koguni kaduma, oli ju tema ase aknaruutude klirinal maatas tehtud; seal kasvas nüüd linnurohi ja liivatee, suvepäeval norskas kunagi austatud ja kardetud paiga peal sulane, oodates, millal hobused söönuks saavad.

Siis läks aga nõnda, et seekord ei tulnud mäeküljel kükitavat talu vanast ja iganenust puhastama tuli ega jumal, vaid hoopis pruunisilmne neiu, kellel oli pealehakkamist ja julgust, et tulla siia vanameelsesse tallu, kus polnud veel isegi ühtki korralikku petroolilampi.

Laulatus toimus usupuhastuspühal 1885. Palanumäe Hendrik oli pruudist kolm aastat noorem ja pool pead pikem, laulatuse ajal astus Mai oma tulevasele valusasti varbale: peale armastuse pesitses tema noores rinnas ka võimuiha. Ebogi oli seda liigutust tähele pannud ja meelde jätnud, tal oli üldse hea mälu, ehkki vilets tervis; ta ei teadnud isegi, mis tal õieti viga oli. Paksult riides, musta-halli ruutu suurrätt

MATS TRAAAT

veel kõige üle, nõnda seisis ta kirikus nagu sõnatu etteheide saatusele, kogu aeg ohkides ja õhates, nagu viibiks ta matusel, mitte aga poja laulatusel, ja kui Mai jaa-sõna ütles, nuuskas ta valjusti nina ning pühkis oma ainsat silma, mis sinetas sügavate kortside vahel otsekui kinnikasvav läte, teine silm oli tal noore perenaisena rukist lõigates kõrretüüka otsas välja jooksnud.

Mis on veel ilusamat ja alalhoidlikumat kui pulm või laat? Pulm oli aatestki tähtsam, tõi ju pruut kaasavarana tallu ka raha, mida siinmail hoiti nagu mäda küüne all.

Kolm päeva oli pidu peetud pruudikodus naaberkihelkonnas Luiga talus. Nüüd liikus pulmarong Palanumäele.

Vahepeal oli paks lumi maha sadanud, mõnes kohas oli olnud hangi, Kotter oli juba muretsenud, kas vankriga pääsebki igalt poolt läbi, kuid vastu viimast hommikut oli tulnud sula, lõõnud kogu ilma vett täis ning tee veel paksemalt poriseks ja lopaseks, kui see sügisesel ajal muidugi oli. Soo peal kõivistiku vahel enne Alajaanit, kus oli mülkekoht, vajus saajavanker rummuni sisse ja läks nii ohtlikult kaldu, et pruut haaras vaistlikult Hendrikust kinni.

«S i n u poole vajosi külläkile,» ütles Mai rõhuga, kui nad olid vähekeese rahulikuma teosa peale jõudnud.

Peigmees aga oleks ära kannatanud sellegi, kui vanker oleks tema poole päriselt külili läinud, mis oleks tähendanud, et Hendrikul tuleb enne naist Mätta-Mihkli manu kolida. Ta oli nii õnnelik, et muudkui naeris:

«Aga ümbre es lää.»

«Es lää jah,» kinnitas pruut paksu palitu ja suurräti seest, ta oli pea-aegu samasugune mütsak kui ämm, kes istus tagapool ühes vankris Kotri kõrval, kelle halli habet oli pulmade puhuks lambaraudadega tublisti kärbitud. Nende järel tuli pikk rodu vankreid, kõigil peoriides inimesed peal. Nii kõva sõitu siin teha ei saanud, et pruut vankrist välja kukuks ja taganttuleva vankri alla jääks, nagu Nuustakul mineval aastal ühe pruudiga juhtunud. Mõnelgi pulmalisel, eriti Mõra ja Konnu rahval oli küll tahtmine kiiret sõitu teha, et näidata, mida on väärt nende hobused ja vedruvankrid ning mis puust nad ise, kuid kehvad teeolud ei võimaldanud võiduajamist ja seepärast ei pääsenud need tähelepanuväärsed peremehed uhkustama; mornilt kügelesid nad vankril, lastes rōskel õhtupoolikul endast läbi voolata.

Seal, kus tee pööras läbi palu valla- ja koolimaja poole, konutasid kaks meest: koolmeister Teder ja vallakirjutaja Zirk, nokatsmütsid peas, palitukraed sügistuule varjuks üles tõstetud, kamassid püdela poriga koos, kuigi tulles olid mõlemad kuivemaid teeveeri otsinud.

Kotter jõudis nendega kohakuti ja pidas hobuse kõheldes kinni — tee oli kehv, kas oligi nii noori mehi vaja peale võtta? Kõrb ruun peatus vastumeelse väärikusega ja asus oma kõrvu seadma, laskis algul pahempoolse lonti, tõstis siis jälle üles ja silmitses uudistavalt poisiohtu koolmeistrit; pettunult laskis ta pahema kõrva lonti — ja seejärel ka parema. Ruun ei kiitnud heaks seismajätmist, vanker kaotas ju hoo, selle liikumavedamiseks tuli jälle pingutada, pealegi ei pakkunud külmas poris seismine mingit lõbu. Igatahes polnud looma ilmes põrmugi head tahet, tänulikkusest rääkimata. Vanaperemehel oli kaelas villane sall, mis mahendas ta karmi väljanägemist, heitis näole ja kogu ta olekule leplikku kuma. Ta kutsus konutajad vankrisse, tema ja Ebo selja taga jagus kõhetutele meestele ruumi küll. Need kobisidki vankripärta ja pulmarong võis rataste kõginal, pori plätsudes teed jätkata.

Meeste vahel oli kõneks tulnud, kas eesti rahvas hääbub ära või ei hääbu ja kas leidub veel mingit pidet, mis seda tagasi suudaks hoida, ajad on segased, igasugu kuulujutte liigub ringi, üks hüllem kui teine, kõike, mis kellelegi sülg suhu toob, ei või uskuda, kuid — kus suitsu, seal tuld. Kool, kohus ja politsei muudetavat venekeelseks, ka Aleksandrikoolist pole midagi head kuulda. Kõnelemine andis neile sooja ja peagi õhetasid mõlema palged, otsekui lõõnuks seal loitma priiuse koit, see haruldane agu, millest oli koolimajas laulukooris nii palju hõisatud.

Teder kui noorem ja lootusrikkam arvas, et eestlased ei kao, vastu-

oksa, neid ootab ees õieti suur tulevik. On ju neil olnud niisuguseid kan-geid isikuid nagu Kalev, Linda, Vanemuine, Lembitu ja Jakobson, rah-vas seisab neil sammastel kõikumata, puhugu mistahes marutuul; peale selle hoiab ja kaitseb rahvast ka aade.

«Missugune aade?» küsis kirjutaja huuli kõverdades; tal oli niisu-gune mõttelaad, mis seadis kõik kahtluse alla.

Koolmeister punastas kitsikusest, ta ümmargune tärkavate habeme-udemetega nägu meenutas vägisi põrsast. Omal ajal oligi teda koolis Pössaks kutsutud. Õnneks ei teadnud seda tema õpilased, nemad juba poleks lasknud isikuloolisel pärimusel ununeda.

«Missugune aade?» kordas Zirk. «Kus sa seda näed ja mis see on, oskad sa mulle ära seletada?» Ta silmitses puhu oma kaaslast ja lisas kohme-tanud käega üle põse laabates: «Kõik nood iseäralikud mehed, niisa-muti nagu too kuningas Kalevi kõva jõuga leskki on ju ammustilma surnud. Mis hauas, see pehastunud, aga seedunud samba peal ei taha ükski asi, saati veel rahvas seista.»

«Ei ole nii, et kõik oleks pehastunud, ei ole! Suuremad mehed, kes ula-tuvad oma tegudega üle teiste, jäävad seisma üle aja. Küll näed, kord puhkeb õitsele ka eesti õis. Jah, võib-olla meie seda ei näe, aga lootma peame ikkagi. Pea meeles, mis kadunud Jakobson oma laulus ütleb: veel pole kadund kõik! Kas pole see ilusasti öeldud? Ning Koidula ja Hurt ei ole veel surnud ka.»

«Need kumbki pole enam kodumaal. Aga kaugelt juhatamine on nagu üle järve hõikumine. Ja ühel naisterahval, olgu ta nii kõva isamaalane kui tahes, ei jõua rahvas ometi üleval seista.»

«Kellel veel kui mitte naisterahval? Kellel peale naise seisab üleval ükskõik missugune rahvas?»

«Elu üleüldine edenemine on see aade, kui asi lühidalt paari sõnaga ära öelda,» jätkas Teder perenaise selja taga, süda tulvil puhast isamaa-armastust; tema meelest oli isamaa ning edenemine üks ja seesama. Mee-lega vaatas ta kaaslasest mööda: kuidas too ei saanud aru nii lihtsast asjast või kui saigi, tegi ikka haput nägu. Noormehe tähelepanu kõitsid kraavipervel kõikuvad rohukõrred, suured hiilgavad veepiisad küljes kui helmed. Ülevalt kingult, Alajaani rehetarest kandus pulmalistele vastu kibedat suitsuhõngu. «Ma kirjutan Palanumäe pulmast luuletuse,» mõtles koolmeister, «sellest kodusest tundest, mille toob teelisele melde suitsulõhn porikuu päeval — ja kuivad rohukõrred panen ka sisse. «Mu isamaa nad olid matnud.» Jah! Noor pruutpaar ja vana värisev kulu-hein — see on ju meie Eesti kodumaa võrdkuju.» Ning ta otsis mõttes riimi: kõrred — tõrred — õrred; meenusid hoopis kõkutavad kanad kooli rehe all. Tagapool ühes vankris räägiti valju häälega maamõõtja Breyerist, kes oli Nuustaku kõrtsis võitnud kihlveoga korvi õlut ja selle ihuüksi ära joonud — «oless ta, prohvuss, kellelegi üttegi tilka andnu!»

«Tollest nõndanimetatud edenemisest tulebki ots,» arvas Zirk üle vankripeele teele sülitades, ige jooksis verd, suust ei kadunud imal maitse. Jalas olid tal lambavalged villased sokid ja näost oli ta sama hall — jah, ja milleks ta õigupoolest logistas sellel vankril kuhugi peo-lauda, kust pääseb minema ainult purjuspäi, nagu oleks tal otsas valla või kroonu kolu, mida võib priitahtsi raisata. Pahuralt haaras ta pare-ma käega rappuvast vankriäärest kinni — Hendrik oli paari päeva eest siia kõige sügavamatesse roobastesse mõned kivid toonud — kobas kura-käe tõmbi pikkpeetriga veritsevat iget ja vaatles siis sõrme, mille oli peal kahvatu verejalg nagu tempel, ning sülitas uuesti, sedapuhku nii vägevalt, otsekui oleks üleüldine edenemine talle suulae ja hammaste külge kleepunud. Ebo pööras kangelt pead ja vaatas imestunult selja taha, talle tuli kentsakas ette, et kirjutajahärra, kellel on mitu keelt suus, tatistab justkui mõni viisakuseta talumees — sülitas ta välja ehk võõraid keeli, parkisid need tal toomemarjadena suud?

«Edenemine on ainult silmamoondus. Tõelikult ei ole edenemist ole-mas, see on ilus muinasjutt, mis midagi ei maksa. Kas see on edenemine, kui ülevaltpoolt tuleb ühtevalu uusi ja uusi pabereid? Ei jõua nendega üksinda toime saada. Tuleb abilene võtta.»

«Ega siis see, et pabereid järjest juurde tuleb, ei tähenda veel eesti

rahva otsa,» kahtles Teder nagu rõõmsaltki; tema lootis ikka kõige paremat.

Zirk pühkis taskurätiga huuli, ta pea vappus, vankriratas oli jälle rõõpapõhjas kivi tabanud.

«Ökva otsa,» kinnitas ta ja mustad vurrud ta nina all liigatasid naljakalt. Kellel on lambavalged sokid ja kentsakad vurrud, see on ise ka pentsik. «Kus paber, seal ots. Paber uputab kõik ära. Sest paber ei ole tühi, paber on täis keeldusid ja käskusid. Kas Noa-aegsest veeuputusest tuli maailma ots või ei tulnud?»

«Tuli küll,» kõhatas koolmeister. «Aga paber ja vesi on kaks ise asja.»

«Vesi kuivas ära ja maa tahenes, rohi pistis nuki välja. Aga paberisust ei võta ükski taim ega puu läbi.»

«Taara tamm võtab küll läbi.»

««Virulases» võib ta võtta,» soostus Zirk tujutult. «Aga vallamajas ei võta.»

«Ajaleht on õhuke, sellest peaks puu ikka läbi võtma.»

«Tee proovi.»

«Peaks tegema jah. Ei tea, kui idanevale tammetõhvale kooliraamat peale panna, kas võrse võtaks sellest läbi?»

«Mida rohkem raudteid ja vabrikuid, seda rutem tuleb ots. Väike rahvas jääb raudteerongi alla ja vabrik imeb tal kontidest üdi välja. Paranemist pole kuskilt loota. Kas kõndides või joostes, üks ots ikka.»

«Käimine ja jooksmine ei ole üks ja sama,» vaidles Teder vastu ja leidis oma sõnadele mõttes riimi: ükstakama.

Alajaani lauda taga suure kase otsas kraaksatas vares kolm korda.

Kotter väärutas varese poole pead.

«Kõva kõtutäis karduld, kapstit ja liha om enämb väärt ku kogu taa jutt,» ümises ta omaette.

Pära peal istujad kuulsid ta sõnu ja need mõjusid neile otsekui kapatäis külma vett.

Õhtu oli vanunud vanaks videvikuks, kui nad Palanumäele jõudsid. Ou sai täis hobuseid ja inimesi. Mõra must täkk rapsis peaga ja hirnus helekevadiselt, valmis hilissügiselgi uut elu sigitama, kui ainult suguõdedele ligi pääseks. Ukse vahelt paiskus õue auru ja toidulõhnu, pliidi all tormas suur tuli. See maja polnud nii vana, kui ta pealt paistis, Palanumäel kippusid enneaegu vanaks jääma nii inimesed, loomad kui hooned — siin olnuks paras elada Vanemuisel, kelle noorpõlvest pole keegi kuulnud. Pulmalaud oli juba kaetud, ulatudes tagakambri vinklis läbi ukseavause peretuppa, uks oli hingedelt maha tõstetud ja eest ära aita viidud; osa kaugemaid sugulasi ja nooremat külarahvast pandi lauda rehetoas, kus sai ka tantsida, selleks oli kohale toodud Tädi-Juhan oma viiuliga ja haige jalaga, mis taktilõõmiseks kõlbas siiski üsna hästi. Päeval oli pikki pinke kiiruga Mõralt ja Nuialt lisaks toodud. Kõige tähtsamad külalised istusid siiski toolidel. Kirikhärraga tegeles Mai isa, Kotter võttis koolmeistri ja kirjutaja oma hoolde, ise südamest rõõmus, et ei pidanud pead murdma, millest kirikuõpetajaga kõnelda, tuli ju sellega ajada peenemat juttu, pealegi kirjakeeli, nõnda oli tark ja viisakas, kuid nii jutupuhumine kui tallinna keel olid Kotri nõrgad kohad.

Pärast Ebo paari-kolmekordset sundimist tõstsid pulmalised kombekalt taldrikule sülti. Mõnegi külainimese käes nägid nuga ja kahvel kurja vaeva, et toitu suhu toimetada; needki olid uued asjad, millega polnud veel harjutud. Suur laelamp heitis lauale ja rahvale mahedat rõõmsat valgust. Koolmeister silmitses valguseallikat ja inimesi ning mõtles, et luule on salapärane õietolm, mis eluga kokku puutudes enamasti haihtub, kuid mitte täna — just vastuoksa, kui armas ja kodune oli siin see lambi heleroheline valgus! Mõõduvad aastad, isegi aastakümned, kuid üks ilus lamp võib kauaks meelde jääda, mälestus tema valgusest varjutada viletsuse, mure ja armastuse, kui see on olnud, ning ikka jälle meenutada noorpõlve, nagu olekski see ainult lamp — mis võib ka tõsi olla!

Kirjutaja kõrvale ilmus kõhetu hallineva peaga mees, kes pidi andma tütrele kaasavaraks lehma, hobuse ja tuhat rubla, ning sosistas pumataiga võitnud vurre Zirgu kõrva ulatades:

«Te, ärrä Zirk, piäte sis i l u s a kõne.»

Kuid kirjutaja asemel tõusis rutakalt püsti hoopis koolmeister, keda auahnus tagant lükkas. Saabunud oli tema suur silmapilk, kähku kohendas ta kraed, mis kurku pigistas, mitte asjata polnud ta mõelnud kõnepidamisele juba seitsaati, kui pulmakutse oli toodud. Ükspäev oli koguni lapsed varem koju saatnud, et vaikes klassitoas istuda ja mõelda, mildest pulmas rääkida.

«Ärrä Teder, mitte teiel! Mitte! Me ollime kokku lepnü ärrä Zirguga!» sosistas Juhan tungivalt.

Kirjutaja taris sõpra tungivalt, kuid Teder ei mõelnudki istet võtta, vaid rapsas enda vabaks, heitis pilgu lakke lambi poole, otsekui lehvitaks seal tiibu Issanda ingel, ja alustas kõhatades:

«Austatud pruutpaar ja pulmakülalised! Täna on Vanemuine meie esivanemate pühast hiiest tagasi tulnud, astunud üles Palanumäest ja oma käigul poole tee peal teinud peatuse, sest siin oli selleks olemas tarvidus...» Ta libistas nõudliku pilgu üle talumeeste kinniste koredade nägude — kui vähe kumas sealt vastu aadet ja aadetest arusaamist! — ning jätkas hinge tagasi tõmmates, mis kõlas ohkena: «... paleuslik tarvidus, ütlen ma kõigile, kes te olete tulnud siia tallu selle valge lambi alla, mis kõneleb meie rahva edasipüüdvast vaimust ja elujärje edeneemisest. Vanemuise kandlehääled, jah, kandlehääled, need nad on, mis helisevad meie südames kalli pruudi ja peigmehe auks. Nii nagu jõgi saab alguse tibatillukesest ojanirest, mida võib-olla hulk aega ei panda tähelegi, nõndasamuti algab inimese elu oma raskuste ja püüdmistega, kuid ainult aade on see, mis annab visale rähklemisele mõtte, aitab üle murest ja hädast, rajab sildu üle viletsuse tormise jõe, aade! — aade on linnutiib, mis kannab meid edasi tulevaste põlvete poole. Nõnda on lugu ka teiega ja teie südametega, Hendrik ja Mai, kes te olete teineteist leidnud kenamal õiteajal ja pühade abielukütketega ühte liidetud sumedal sügispäeval.» Koolmeistri pilk rändas toas natuke ringi, peatus viimaks mirdipärjal, libises sealt pruudi pruunidesse silmadesse, punastades põõras Gustav Teder vaate jälle aate kõrgustesse ja jätkas uue hooga — kahju, et ta ilusad sõnad rehetarre ei kostnud: «Minge üles mägedele, minge ikka edasi, saagu teid palju kui liiva mere ääres ja ärge unustage Jumalat, tema annab teile paremaid päevi ja valgemaid aastaid ning puhub lõkkele teie aate, et te põleksite eluaeg heleda leegiga nagu see lamp siin tõsise eesti talutare lae all. Pikal palvel ei ole väge, ütleb meie rahvas, seepärast lühidalt: palju õnne eluteel! Ja nüüd noorpaari terviseks! Nad elagu, elagu, elagu!»

Ebo üris umbusklikult, talle meenus jälle, kuidas minia oli ennast kirikus üleval pidanud: et Hendrik ei taibanud ise tüdrukule jala peale astuda! Võim oli magus, magusam abielustki, ehk ainult igavene õndsus on veel magusam. Rasked eelaimused rõhusid vanaperenaist, talle tuli meelde mitmeid näiteid tegelikust elust, üks kurjakuulutavam kui teine, kus ämm ja minia omavahel maid jagasid.

Talutare sumises mesipuuna, noor mesilasema oli koju toodud. Seal ta istuski võõristava peigmehe kõrval, mõlemad terviseviinast ja avalikust musust õhetamas. Kõrval vahetas kirikhärra Luiga peremehega mõtteid tänavusest viljasaagist ja Kotter mõtles tusaselt: tost lihtsast asjast oless võinu minaki kõnelda, es kohma, et opetajaga kõlbass nii arilikku juttu aija!

Siis tõusis Konnu Andres oma kohalt, tuli ja surus end koolmeistri ja kirjutaja vahele. Pea oli tal üleni hall, kuid selg sirge ja nina veel sirgem, ränk töö polnud neid kumbagi painutanud, enamjagu hambaidki oli tal suus alles, aeg paistis talle üldse aeglasemalt peale hakkavat kui teistele. Ta tahtis juttu ajada, seepärast ütles koolmeistrile näkku vaadates:

«Kae, Lõige Villemi tütrepoig, vihmauss om tuu kõge kõvemb jõumiis, ei ole ilma pääl tõist nii kanget, temäst me eläme. Sa kitit ennist: linnusiib vii edesi. Ei, tuu om vihmauss, tedä piäme tennämä. Mulla tege mullass vihmauss, sina ei saa üttegi saaki, ku sa vihmaussi põlgat.»

«Ma ei põlgagi,» pistis Teder vahele, kuid vanamees ei teinud sellest väljagi, vaid jätkas häirimatult: «Lind om illus luum ja talvess lätt ta

lämmäle maale, aga siia piäss kah mõni jääma. Põhjamaa tüümiis om vihmauss, tõist säänest sa ei lövva.»

Tema poeg Kaarel, kurva näoga mees, kelle käes olid Konnu talu pere-meheohjad juba mitmendat-setmendat aastat, võttis vastu Kotri pakutud õllekapa, kastis keelt, pühkis soonise käeseljaga suud, ulatas jooginõu edasi Tissi Peetrile, oma üleaedsele, pilgutas vettjooksvaid silmi ja seletas leplikult, haliseva alatooniga nagu tal kombeks:

«Kallendren om, et maarahvas ollev konagi elänu Siberi vai Uurali-maa ürglaanen, pidänu jahti ja korjanu mõtsast ussikesi, ei tiia, kas näid sis süüdi vai?»

«Mia arva, na oless võinuki sinna jäijä, mes na tulliva tänne mõisni-kele piinata,» ütles virgelt Otsa Juhkam, kellel oli pidevalt karvakit-kumist mõisnikuga.

«Nüid tahtva palluse jälle Siberide tagasi minna, sääl olevat ääd maad saija,» vastas Kaarel ja asus piipu toppima. «Na oless pidänu käänmä Lõuna-Venemaa poole, sääl om must muld ja kergemb elu,» lisas ta küü-nega tubakat kinni vajutades mõtlikult. «Näil es ole vist õiget kaardi, ku na tänne suuviirde mäekonte vahele sihverdama tulliva.»

«Inimene mõtleb, jumal juhib,» arvas koolmeister, endal kõrv õieli rehetare poole, kust kostis juba poiste hõikeid ja tüdrukute kiljumist.

«Jumalal läits tuu juhtmine veidike viltu,» ütles Andres kiuslikult ja ajas enda sirgu kui pulk. «Kõge targemb luum, kiä tiid tund, om vihma-uss, tema oless pidänu astma etteotsa nigu vägede Jehooova, ku me rah-vass sääl ommukupuul leiväkoti sälgä võtse ja nakse siiapoole tulema, et Vanemuisse kandleäält kuulda saada, nigu ütled sina, Lõige Villemi tütre-poig. Maa all om tii parembide nätä ku maa pääl, tan om liiga pallu essi-tajit. Mulla sehen om kõge puhtamb ja õigemb tii, linnu piäss kah mulla sisse tükmä, sis ei oleski vaja talvess lõunamaale lennätä.»

Tissi Peeter, kes polnud siiamani saanud suudki lahti teha, ütles tek-kinud vaikuses:

«Peterburin olli keisreärrä puruss lastu.»

«Kas uus vai?» küsis Andres.

«Einoh, tuu, kae, mes ta nimi nüid olligi... vanemb miis...»

«Aleksandre Tõne,» teadis Kaarel.

«Tuusama jah,» kinnitas Peeter rõõmsalt.

«Ah, tuu jo mitu aastat taivaesä man,» rahunes Otsa Juhkam. «Mia mõtli, et uus kah joba lautsile pantu.»

«Tol mehekesel es ole vist enämb õiget mõistust pään, kiä läits pommi viskama,» arvas Kotter vahutava õllekannuga tulles. «Uhke kalliss tõld, obene ja ilusa riista — kõik ärä lahutu.»

Andres irvitas, otseku oleks temagi üks noist keisri salavastalistest:

«Messa, Kotre, enämb obesest vai tõllast, keisre esi saije surma.»

«No keisre jah,» soostus Palanumäe peremees lihtsameelselt.

Koolmeister pidas paremaks lahkuda peremeeste seltskonnast ja seada sammud rehetare poole, kuhu ta oli ammu kibelnud; ta oli laulukooris ühele tüdrukule silma visanud ja see näitsik oli siin pulmas. Kirjutaja, keda oli väga pahandanud sõbra ennistine häbematus, sõi endassepöördunult sülti, igeme verejooks oli lakanud ja meest vullanud hundiisu. «Kui mina nõndamoodi vallamajas räägiks, saadetakse kohe ülemale poole pealekaebus,» mõtles ta sea kõrvatükki krõmpsutades, «nemad aga võivad siin kõik välja välgatada, mis suhu solgatab, nemad on koha-omanikud. Jajah, ütle mis tahes, kuid kinnisvara annab õiguse suud hoopis rohkem lahti teha.»

Kaarel puhus silmi kissitades suitsu, vaatas tükk aega üle laua noor-paari, kes istusid ikka veel püüdlilikult, nagu oleksid päevapiltniku ees, ning tähendas siis oma kaeblikul toonil:

«Kulle, Endrik, sinu noorik om Koidula muudu, piässit ta pildi saina pääle säädmä!»

«Või olla, et säe kah!» kinnitas peigmees rõõmsalt.

«Kiä kalamõrran, tuu taht vällä, kiä vällän, tuu taht mõrda — niida ilmaelu om,» kõngutas Tissi Peeter sügavamõtteliselt pead.

Hendrik naeratas viisakalt, kuid ei vastanud. Istus sirgelt ja kangelt, lubades endale vaid mõne lonksu õlut. Ta oli uhke oma ilusale naisele —

Mail oli seljas valge kleit ja peas mirdipärg, mis oli seks puhuks Tartust tellitud, ja kartulid vaagnal olid kooritud piinlikult ühesuuruseks nagu kanamunad. Uuem aeg oli otsapidi jõudnud Palanumäele. Loota oli, et nüüd hakkab siin paistma ajaloovalgus.

2

Kolmanda päeva pärastlõunal, kui pulmalistel oli lõpetusekohv joodud, hakkasid vankrid mäest alla kägisema. Osa lähemaid naabreid, samuti ka vaesemad pulmavõõrad asusid koduteele jalgsi kahvatu sügispäikese paistel, mis ei soojendanud. Kotter seisatas tagakambri akna all ja vaatas mõtlikult järele Alatare vanadele, kelle kujud olid kadumas mäekühmu varju, ainult Mooritsa vimmas turja oli veel näha, mõni silmapilk paistis ta halliks pleekinud mütsipõhi, siis oli ta kadunud nagu vits vette. Tema oma Elluga oli Palanumäe raudvara ja asunud iidamast-aadamast saati Alatares. Akki tundis vanaperemees kummalist hinge pitsitust: kui palju aastaid on juba sellest möödas, kui ta siia tallu tuli, Moorits oli siis väikese jutu, kuid terava sõnaga noor sirge mees, kelle käes vikat lausa laulis, kui ta niitis — ja nüüd kaob Hendriku tamme juures mäe varju kookus vanamees, kes läheb koju tema poja pulmast, jalad kanged ja sõrmed sama konksus kui peremehel endal, ometi oli Moorits temast viis aastat ja kuus päeva noorem! Oli, nagu oleks mägi Mooritsa ära neelanud. Kuhu oli see aeg jäänud, kes oli teda näinud? Oli siis aegki nagu mägi, mis paneb kõik nahka? Talu oli poolel teel mäe otsa, talu oli mäel süles. Kas polnud mägi suur tugev mees ja talu õbluke piiga ta põlve peal?

Jah, nüüd olid siis mõlemad tütreid mehel ja pojale naine võetud, tallu toodud uus inimene, peenike kui nirmas, oma uudsuses lausa võõristamapanev. Kuidas tuli temaga kõnelda ja ümber käia? Igatahes toimetas köögis Ebo ja teenijate seltsis ilus noor minia, uus puhas põll ees. Pruniid sametsilmad ja tõmmuröösk nägu — kõigil issanda inglitelgi polnud säärast loomulikku jumet, mõisapreilidest rääkimata.

Kotter laskus toolile ja kallas emailitud sinisest plekk-kannust kohvi. Omaette rahulikult tahtis ta järele proovida, kas see jook on tõesti nii hea, nagu peenemad inimesed kiidavad. Tema polnud küll pulmalauas sellest aru saanud — oli üks mõru lake, millele rohkesti kallist suhkrut sisse pilluti. Sõrmed olid kanged ega hakanud tassiservast kinni. Lõpuks võttis ta tassi pihku ja veel teisegi käe abiks, et see kombakate sõrmede vahelt maha ei pudeneks. Jõi ja mõtles ise: jah, nüüd omma na me käest ära antu, plats puhtass tettü!

Ustest käidi sisse ja välja. Oli palju toimetamist, et saada talu jälle endisesse pulmaeelsesesse seisundisse. Köögis ja rehetoas oldi kärmelt ametis nõude pesemise ja kuivatamisega, kõik kohad olid täis peolauast ülejäänud toitu: sülti, liha, saia. Olid ju pulmalised kokku toonud rohkesti head ja paremat lisaks Palanumäe omadele roogadele ja kõike polnud jõutud ära süüa.

Mõra Maks ja Hendrik, kes oli pulmakuue asemele selga pannud vana, õlgadest kitsaks jäänud töövammuski, kandsid rehetarest vankrile pikki pinke. Maks aina lõõpis ja naeris, tema oli lõbus poiss. Mööda käies Luiga teenijatüdrukust, kes oli siin abiks, kõditas ja käperdas ta seda, kuni piiga vihaseks sai ja talle ligase pesukaltsuga vastu nägu lartsas, aga ega Maks teda sellegipoolest rahule jätnud. Ta oli üldse kiusaja ja ässitaja. Kui Konnu poisid kojuminekuks hobust ette panid, oli nende look kadunud. Pika otsimise peale leiti see ussaia tagant porilombist. Seal oli look nii laiaks õigunud, et seda ei saanud enam hobusele peale panna. Konnu poiste kahtlus oli langenud Alajaani Antsule, kellega neil oli õiendada õõhulkumise asju. Maks oli keksinud nende ees kui harakas ja ässitanud: «Mia küll ei jätäss! Mia ei kingiss!» Äärepealt oleks kaklus tulnud, suurivaevu õnnestus Andresel pojapoegi rahustada ja Kotter andis neile ühe vana looga, et nad saaksid koju minna. Kui nad olid mäest alla jõudnud, ütles Maks Hendrikule: «Mia esi teije!» Ning naernud.

«Endrik, tule tänne!» hõikas noorik köögist. Inglilauluga ei andnud seda häält küll võrrelda. «Võta lambi maha!»

Nõnda algas nende kooselu lampide korvpakkimisega. Kolm ööd olid need siin armulikult valanud valgust söömisele ja joomisele, mälestustele hobustest ja viljadest, naistest ja keisrist, tantsule ja suikumisele.

Kuid rohelise kupliga lambi jättis Mai ära panemata. Nihutas selle eeskambris koguni keset lauda. Ebol ei jäänud see märkamata. Kohe- maid kajastusid asjakohased elamused ta näol, kuhu ilmus sedamoodi kibekurb ilme, nagu valutaks tal purihammas.

Umbusklikult osutas ta kõrvalepandud lambile:

«Tuu kah!»

«Taa jääski tänne!» tuli kiire vastus minia ilusast suust.

Uskumatu naeratus ilmus vanaperenaise palgele. Otsekui poleks ta kuulnud sõnust õieti aru saanud, küsis ta:

«Tänne?»

«Taa lamp jääski tänne.»

«Mõness aass vast...» venitas Ebo ja põrnitses rohelist tüliõuna pahakspanevalt.

Mai sirutas selga, rätitsas lõua all lipendasid trotslikult.

«Ei jää mõness aass! Lamp jääski nüid Palanumäele. Taa om minu ristiesä kingitus.»

Too ristiisa pidi küll kerglane ja raiskaja mees olema, kui ta ristitüttele niisuguse kalli toreduseasja kinkis, nagu seda on õlilamp! Ilmas on inimesi igasuguseid, kuid miks peab see lamp siia, Palanumäele, jääma? Akki läheb säärane peenike asi veel katki? Oli siin mäeküljel varem laelambita läbi saadud, saadakse ka edaspidi, ei lamp ega lambivalgus kõlvanud patta panna. Tusaselt seisis Ebo laua juures ja pani hoolega tähele teenijate ja minia liigutusi. Noad, kahvlid ja muud peenemad pulmariistad olid juba suhkrupaberisse mässitud ja korvi paigutatud. Kui aga viimane korv võrkega ümbert kinni seoti ja lamp ikka laual troonis, oli ilmselge, et see uhkuseasi tahteti tõemeeli maha jätta, et ta Palanumäe paljaks põletaks. Ning nüüd ei võinud küll Ebo teisiti, kui astus talu endise eluviisi kaitseks välja, öeldes miniale teravalt:

«Mes te tast maha jätate! Meile ei ole lampi vaja. Meil omma pirru esiki.»

«Esiki!» turtsatas Mai. «Ma joba ütli: lamp jääss tänne.»

Haavunult selgitas ämm:

«Taa võtt pallu eli üless. Eli mass raha.»

Luiga Juhan asutas koju minema, must reisipalitu seljas.

«Noo,» imestas ta. «Kas sis nii suur talu nigu Palanumäe ei jõvva ütte viietõiskuliinilist elilampi pidädä?»

Perenaine vaikis umbselt.

«Pird om mitmal puul uunit palama pandnu.»

Kohe meenus Ebole näide elust. Ta ütles teadjalt:

«Mäejaanil palli rehetare maha. Pirru küllest olliva kibena linaluie sisse lännü.»

«No näet! Lamp ei pillu kibenit ega pane midagi palama ku temäga mõistligult ümbre kävvä. Ja pirrutulest om ta pallu valgemb.»

Ka Kotter ilmus eeskambri lävele ja silmitses küsivalt lampi, mis oli lauanurgal üsna patukahetseja näoga.

«Kuiv pird and kah eledat valgust,» lausus ta.

«Jah, kuiv pird om iks kõge paremb, kõge valgemb,» kinnitas Ebo õhinal, rõõmus, et meeski on tema meelt.

Kuid Juhan vaatas tütrele otsa ja lausus sellisel toonil, nagu oleks asi ammu otsustatud:

«Nisukest valgust nigu and elilamp, ei anna üitski pird eluilman, olgu ta ku kuivast lõmmust taht.» Ta noogutas peaga lambi poole: «Taa jäägu siia siimness.»

Vanaperenaine süttis põlema, nagu oleks ta ise lamp ja keegi oleks tal tahti kõrgemaks keeranud.

«Mes seemet meile vaja. Me ei jõvva säänest toreduse asja pidädä, me oleme vaese inemise.»

«Ma anna teile eli ostmisesse raha, et minu tütar ei piäss pirru man ommi silmi rikma,» lubas Juhan.

Kotter väärutas pead. Tal oli piinlik.

«Nii ull taa asi viil ei ole, et suguki ei suta,» ütles ta kõlatult.

Kui aga Hendrik kompse vankrisse kandis, märkas Mai lampide juurde siginenud võrast mütsakut, mis võrkega korvisanga külge pusitud. Ta laskis mehel korvi koormast maha tõsta ja harutas pussaku lahti, rübala seest tuli välja tema lamp.

«Kiä taa om tänne pandnu?» pööras ta vihaselt ämma poole, kes seisis õuemurul, käed põlle all. «Taa jääss tänne!»

Ning ta pörutas jalga vastu maad.

Maks irvitas.

Peremees läks näost punaseks, nagu näeks ta midagi ebasündsat. Ega ta olnudki varem näinud, et naine pörutaks jalaga vastu maad, seegi oli vist uuema aja mood nagu kirjakeel ja laudlina, kohv ja suur õlilamp, ning seetõttu paratamatus nagu edenemine ikka. Kuid ühtlasi asus ta südamesse kartusega tembitud imetus — see tüdruk oli hoopis midagi muud kui tema vagurad valge peaga tütre, kes mõlemad olid renditalunikel mehel; venna pulmas olid nad jäänud võoraste varju, nii nagu nad kodus jäid meeste, laste ja loomade varju.

Juhan ei teinud tütre tembust väljagi. Sellest järeldas Ebo, et Luiga peremees hoidis mõttes oma tütre poole, millest ta kokkumus aina kasvavas.

Kohemaid sai aga Palanumäe rahvas näha veel midagi, mida nad varem polnud näinud. Mai viis oma lambi tuppa ja lippas õue tagasi, rõõmus ja kirgas, nagu äsjast vahejuhtumit poleks olnudki, ning hakkas isal kahe käega kaela ümber kinni, andis talle põsele musi ja ütles: «Kalliss papa!» Ega Juhangi võlgu jäänud: paitas tütre pead ja patsutas põske. Ebo naeris uskumatusesegase kiuslikkusega ega uskunud oma ainukest silma, kuid kohe kostsid uue sugulase suust sõnad, mis olid nüüd küll nende kõrvadele määratud: «Jäägu nii nigu kõneldu! Ääd päivä!» Ning Luiga peremees asus teele.

Noorte elukohaks oli arvatud eeskamber.

Noorpaaril oli uus voodi, pruuni värvi, päitsis ja jalutsis sammaste otsas treitud nupud, sellisena Palanumäe üldise tagasihoidlikkuse taudal kaunikesti silmatorkav. Mihklikuu algul, kui Mai oli käinud esimest korda isa-emaga talu eluolu vaatamas, oli ta näinud, et siin pole ühtki korralikku magamisaset. Nii pererahva kui teenijate sängid olid kokku löödud rohmakatest hõõveldamata laudadest, tekkide asemel peal lambanahksed kasukad, voodi otsalaudadelt ja seinapalkidelt paistsid meeleheitliku võitluse jäljed, mida siin oli keeva vee abil söödikutega peetud, umbsed kambrid mustasid sumisevaist kärblasist, aknad olid kinni ja ega need lahti käinudki, sest puudusid hinged ja haagid; paistis, et Palanumäel kardeti tuulutamist nagu vanakurat välku. Kui nad koju minnes jõudsid alla Sepikojasaarde, noorte kuuskede vahele, oli ta lasknud isal hobuse kinni pidada ja kadus kuusikusse, et riietest kaasasaadud kirpe püüda. Maile olid talu olud mõjunud lausa ehmatavalt, nii päratu oli seal kõik. Ema oli ohanud, kuid isa lohutanud, et mõndagi annab ajapikku parandada ja teiseks muuta.

Kui Hendrik õhtul tule ära puhus ja noorpaar sängi heitis, ütles noorik:

«Kas mia ja lamp vai...?»

«Kas sina ja lamp vai?» kordas mees, endal sõõrmeis veel ärapuhitud tahi hõng, mis oli tugevam naise noore ihu lõhnast.

«Ütle oma emale: jätku tuu lamp ääga rahule, ku ei taha minuga tülli tükki.»

«Ommen.» Hendrik liigutas end rahutult, aluskotis krabises põhk.

«Mes ommen?»

«Ommen ütle.»

«Oless võinu joba täambä üteldä. Ennist, ku ma vällän löidse, et lamp om ütten topitu. Melless sa sis ollit vakka ku sukk? Melless sa minnu ja minu lampi es kaidsa?»

«Ommen omgu saa üteldüs.»

«Mine ütle prõlla!»

Hendrik nihutas end naisele lähemale.

«Egä asi omal aal.»

«Ei ole nii, et sa laset emäl minnu tsäuni!»

Mehe huuled sulgesid tal suu.

3

Pimedus oli ainult pimedus, olgu öö kui pikk tahes, ükskord sai see otsa. Sama lugu oli ka naise unega. Viimaks tegi ta silmad lahti ja vaatas mehe poole. Ta oli selle võõra inimesega veel nii vähe ühes voodis maganud, et see oli alles uudis. Mehe nägu silmitsedes naeratas ta, haigutas magusasti ja ringutas. Alles nüüd paistis ta avastavat, et tal on pringid käsivarred, mis tuli õigupoolest mehele ümber keha põimida.

Kuipalju ilusat oli noorikus hommikul, kui toas heljus pulmajärgset saia, süldi, õlle ja igitäitumatute igatsuste hõngu. Hendrik sirutas naise süleluses oma tugevat keha. Ja kaugel ees terendas võlgadeta koht, pikk iga ning veel mõned asjad, mille kohta on parem otsust anda, kui nad on möödas. Hämäruusest koorus välja kamber, lihtne kõledavõitu ruum, kus oli ahi, söögilaud, paar pinki ja nende voodi, seinal naela otsas kulendamas sibulapalmik. Oli kuulda, kuidas köögis pliidi all vuhises tuli, tagumises pajas keesid seakartulid. Õues haugatas koer paar suutäit vareste peale, nagu oleks juba tali käes. Isa ptruutas õuel kõrbi, oli vist tulnud Otsalt veevaadiga. Küllap mängis ruun jälle kõrvadega, see oli tema viis kõnelda maailmaga. Ükskord oli see imelik kõrvalingutamine Hendrikut ärritanud, siis oli ta veel päris nooruke ja arvas, et hobuse vigur on asjatu jõuraiskamine; oli katsunud kõrvil kõrvu kinni hoida, et need paigal püsiksid, kuid seepeale oli muidu nii vagur loom järsku vihaseks saanud ja teda küljelt rapsanud, õnneks küll mitte kõvasti, hobuse tõmbid hambad ei võtnud paksust vammuskist läbi.

Naine oli noorele abielumehele saladus. Kui Mai kogu kehaga end tema vastu surus, jäi mees osavõtmatuks, vaatas naisest hoopis mööda, uurides pingsalt seinapalki, millel olid peal kirveterajäljed, umbes nagu hobuse hamba armid. Ehk oligi kõrb oma suurte kollaste hammastega seda palki jäänud?

«Messä naarat?»

«Niisama.»

Väljas oli juba nii valge, et sängipäits heitis Mai uneroosale, terve jumega näole varju.

«Kõnele mulle kah. Ehk saa minaki naarda.»

Mees vaikis, võõrustusest kohmetu.

«Käänä nägu söögi poole. Messä pelgät? Kas ma ole nii irmuss?» sosis-tas naine ihast õhetades.

«Ei ole. Sa olet üleliia illuss.»

Maile tundus, et mees pilkab teda, ägedalt ruttas ta ennast õigustama.

«Ku ma kõlvassi altari ette viia, kõlba muuss kah!»

Hendriku pilk oli tunginud veel sügavamale kuusepalki kui nael, mille otsas rippusid sibulad.

«Kas ei kõlba?» puhus naine talle hingeõhuga kõrva.

«Egäs nüid kõlbamise peräst,» pomises mees häbelikult.

«Mesperäst sa minnu sis põlgat?»

«Ma ei põlga.»

«Mul ei ole kellekiga tegemist ollu. Mitte kellekiga. Ma ole sinu oma. Ihu nink engega.»

«Ole päälegi.»

Mehe tõrjuv toon mõjus naisele otsekui kibutäis külma vett, ta pööras selili, pani käed pea alla ja asus erilise hoolega vaatlema lage, mis oli tuhmiks suitsunud hõõveldamata laudadest, ühes kohas oli tala ja lae vahele torgatud kimbuke vorstirohtu. Silmad pilkused, ta oskused ja lootused olid otsas, just praegu oli selgunud kohutav tõsiasi: mees ei hooli temast põrmugi. Ja kui mitmes öö juba! Jumal küll, kuidas saab elu niimoodi ära elatud! Vägisi kippus nutt peale, ta hammustas huulde.

«Sa ei kae minu pooleki!» ahastas ta.

Kui mees ei vastanud, tonksas naine teda küünarnukiga. Järsku oli tal hing täis: miks Hendrik on ometi niisugune!

«Äbi, tuuperäst,» pomises mees viimaks.

«Sul om minu peräst äbi?» Mai oli lausa vapustatud. «Äbi, et olet minu võtnu?»

«Ei mitte!»

«Mesperäst sis?»

Hendrik vaikis.

«Mesperäst sis, kõnela ontteki!» Korruga süttis naise silmis aimamise säde. «Kas tuuperäst, et ma tuukörd laadel, ku me edimest kõrda näime, seije Jaani saia?»

Kes oli too tundmatu Jaan? Ah õige, seal Nuustaku jüripäevalaadal kevadel oli olnud tõesti üks linnakuues noorehärä, istunud Mai kõrval, pakkunud talle jaanikõtru ja saia.

«Ei,» häälitseis mees vaevukuuldavalt.

Naine ütles, endal nututoon hääles:

«Ta andse mulle ainult üte saia.»

«Jah.»

«Sis ma ei tiiä, mes ma ole sulle kurja tennü,» lausus Mai ja juba ta nutiski. «Ma ei ole teda enämb nännüki, olli üits velle tutva Valgjärvest.»

«Tollest ei ole midägi.»

Naine sai sõnadest valesti aru.

«Kuis sis ei ole? Mul ei ole täst lämmind egä külmä. Ta es miildügi mulle.»

«Mesperäst?»

«Mesperäst ta mulle miildüma pidi? Võõras inemine. Ku sa minnu nii tühjä asja peräst põlgat, sis ma küll...» Mai sõnad kadusid nuuksusse. «Ku sa minnu ei taha... ma lää mõtsa rebase urgu ja kao!»

Mees pühkis veel kord ettevaatlikult kareda linaga ta silmi ja nägu ning töötas:

«Ma tule kaiva su säält vällä.»

«Kas iks tulet?» usutles naine rõõmsamaks saades.

«Tule küll. Tuu om väike asi — sinnu lapjuga vällä kaiva.»

«Kossa tiiät, kon kotsil ma ole.»

«Ma kutsu Pauka ütlen, tema võtt su jäle üless.»

«Sa sis iks oolit minust?»

Õode varjud olid langenud ka sellele pühapäevahommikule. Hendrik ohkas, meeled täis kibedaid pinde. Ta oli nii üksi, kellele sai ta rääkida sellest, mis teda vaevas. Tal oli ilus ja armas naine, kes mõistis teda täiesti valesti. See oli ju salahirm, mis teda Maist eemale tõukas. Jälle vahtis ta süüdlaslikult kõrvale, hoidus teki allgi naist oma kehaga puudutamast. Sest oli vaid õigus, polnud võrdsust. Parem, kui ta polekski ilmale tulnud, isa oleks võinud läbi ajada kahe tütreaga. See, mis nii väga tahtis temast vallanduda, ei pääsenud kuidagi lahti, miski oli lukus. Ta ei teadnud naistest midagi ja äkki oli ta saanud suure keerulise varanduse omanikuks, oli Maid ainult ühe korra näinud, sedagi laadal, aga oh häda ja õnnetust! — keha, mis oli varem ihast lausa põlenud, ei kuulunud sõna. Mis oli temaga juhtunud? Ei, iialgi ei tule enam temasse elu! Ta tundis end petisena, isegi kurjategijana. «Piä enda ärä äetämä. Et minu jälgegi enämb maamuna pääl ei oless,» ahastas ta meelt heites ja neelatas ärevalt. Tekil oli kaks isevärki lõngaotsa, üks valge, teine must. Kust nad olid siia saanud, kuid siin nad olid — üksteise haardes. Hendrik keeras nad tihedasti kokku ja tõstis sõrmede vahel üles valguse kätte. Maigi jäi lõngu vahtima. Ta kollakaspruunides silmades tihenes vari, kui ta nimetissõrmega mehe lõngakeerust puudutas ja ütles:

«Ma ole kuulu, mõnen elun ollu nii, et võtt aiga, enne ku...»

Lauset lõpetamata silitas ta mehe rukkikarva juukseid.

Isegi Mõra täkul oli ette tulnud tõrkeid, nii kange ja jõus, kui ta muidu oli. Naisele ei sõandanud ta muidugi täkust õhatagi, kes teab, mis veel selle peale oleks tulnud.

«Aga ku ma konagi...» pomises ta ja püüdis Mai kätt ettevaatlikult pealaelt eemale nihutada, ta polnud silitamisega harjunud, see häiris teda. Kes siis Palanumäel lastel pead paitas? Seda sündis haruharva ja

siis jäi see ka hulgaks ajaks meelde kui laadakink. Noor naisemees peitis pea teki alla ja oli vait, hinges möllamas õrnuse, häbelikkuse ja ahas-tuse torm. «Ärä, ärä, maamuna päält minema!» käis tal peas ringi. Jah, kui tõesti ei kunagi — mis siis saab? Mis siis küll saab?

«Sis tule meil kasulais võtta,» lausus Mai tüki aja pärast otsekui vas-tuseks Hendriku mõtetele.

«Kasulais?»

«Esi ütlit, Nuiä Aadam võtnu kasulatse.»

«Tuu olli Nuiä Aadam.» See võrdlus riivas meest. «Aadam olli jo üle viiekümne, mia aga...»

«Mes sina?» Mai pilk oli jälle kinni vorstirohukimbus.

«Mia pallalt kaitskümend täis.»

«Me kõrvaltalon olli kuvvekümneaastane sulane, tuu teije viil katsa-tõiskuaastatsele karjatütrigule latse. Nakse enneki aita käimä, tütrik võtse vasta kah...»

Hendrik kargas voodist üles, nagu oleks teda herilane nõelanud. Var-bad takerdusid linasse, see tuli koos temaga põrandale. Mida teha? Kas minna otsima puud või turbaauku, et elust lahkuda? Kõheldes seisatas ta akna all ja vaatas õue. Kahvatusinine laotus oli just nagu leelisega puh-taks pestud. Roosa kuma põikas aknasse, pulmadeks olid ruudud hel-kima küüritud, harjumushallid hoonedki paistsid läbi nende uuemad ja ilusamad, ainult põhjatu porine tahraed rikkus kaunist pilti, kuni maa oli paljas. Päikesesõõr veretas kaugel kagus metsade ja mägede kohal. Oli kätte jõudnud aeg, kus tema laud enam päriselt lahti ei läinudki, ta teekond oli lühikeseks kulunud ja ta paistis ruttavat, et allesjäänud maa kärmelt ära käia ja rutem õhtule saada — ootas ehk tedagi keegi vanemate kingitud sängis? Kuid Palanumägi oli virge, tema ei maganud iialgi, kõige rohkem ehk suikus jalal nagu hobune. Poisi pilk libises mööda laugjat mäekülge ülespoole. Otse ussaia tagant jätkus veerjas tõus, nende õugi oli kallaku peal — ja siis tuli üksluine kõrrenurm, mis ulatus üles metsani.

Nii kaugele kui silm küündis aknast vaatama, laius mägi, ta oli ju suur. Osa läänepoolset mäekülge kuulus Mõrale, põhja- ja idakallaku ala-serv aga Lõigele ja Alajaanile, paar vakamaad heinamaad all hommiku-poolse metsa ääres koguni ühele Laane küla mehele, kes iga aasta jaani-päeva paiku käis mitme versta kauguselt siia heinale, siis kostis ta vali hääle üle niitude ja nurmede ning Kotter muhatas: «Kopli Endrik om ainale tullu!» ja paari päeva pärast hakati siis ka Palanumäel pihta. Kuid kogu Palanumäge ei suuda keegi oma valdusse saada. Võimalik, et kunagi oli aeg, kus seesugune asi olnuks tõenäoline — tookord, kui talu-maad krunti aeti, et hakata neid päriseks müüma. Ent siis polnud kas selle peale tuldud või oli arvatud, et liiga suur tükk ajab suu lõhki. Kord saab Hendrik selle mäeosa peremeheks, mis kuulub Palanumäe piiri-desse, aga kuidas hakkab ta talu pidama? Kas tõesti paljalt sulastega?

Murelikult vahtis noormees õue.

Kambri lävele ilmus Ebo, paklane undruk seljas, villased sukad ja pai-gatud pastlad jalas. Koos temaga paiskus tuppa paks pilv kartulilõh-nast tossu. Miniat voodis nähes tõmbus ta nagu veel vingemaks, kui see midugi oli, silm läikis sinikülmalt. Kas polnud siia eestare nurka vana valgeni põõnava minia näol sügenenud midagi loomuvastast, midagi nii-sugust, mida polnud sünnis vaadatagi?

Etteheitvalt lausus ta:

«Mul omma looma jo ammu tallitadu!»

Ning nõksatas pea trotslikult selga.

«Õigen talun tallitadaski omgu varra kõik ärä,» vastas Mai mõõnvalt. «Meil kotun tallitadi viil varembgi.»

Sellise jutu peale ei osanud Ebo midagi kosta: minial jäi õigust ülegi! Pahaselt seisis ta keset tuba, pöördus siis poja poole.

«Messä pallalt külmetät, pane rõiva sälgä!»

Naise poole vaadata oli piinlik, ema poole vaadata ei tahtnud, selle-pärast vastas Hendrik üle õla, pilk kinni tahraias, nagu oleks seal midagi enneolematut: «Me oleme tan iintaren nigu vällänäituse pääl. Me ei saa tan olla.»

«Mes tan viga om?»

«Aidan vai rehetaren... om paremb...» pomises poeg.

Ebo pilk vilksas minia poole: seal nüüd vedeles see naisterahvas, kes astus kirikus tema pojale jala peale, endal küljes võõra elu ja harjumate kommete lõhn! Luiga oli suurem ja paremal järjel talu kui Palanumäe, üks poeg oli pooleldi proviisor, teinud Tartus proviisoriabilise eksami, teisedki lapsed olid omajagu koolitatud. Ega siis nende kõige noorem õdegi olnud mõni lihtlabane talutüdruk, oli käinud õmbluskoolis, oskas sugu saksa keelt, peale selle veel heegeldada ja tikkida — kõik need minia oskused lausa kohutasid perenaist, kes ise tuli toime ainult suka ja kinda kudumisega. Sellisest ei maksnud mööda ega üle vaadata, kuid ka otse peale vaadata oli raske. Mis pidi vaene Ebo tegema, kuhu kinnitama oma ainsama silma pilgu? Või laskma selle viimasegi mehel, pojalt või Alatare rahval pimedaks pista, et üldse mitte vaadata, sest pimedus teeb õndsaks ja võrdseks nii vana kui noore, nii vaese kui rikka, nii põliselaniku kui juurdetulija. Rehetaren!? Vanaperenaise suunurk tuksatas. Et tema peen minia läheks sinna nõgisesse nurka nagu mõni lapsega karjatüdruk!

«Läämeki rehetarre,» kordas Hendrik umbropsu. Alles eile oli ta sellele käte ja jalgadega vastu. Oli ta meel praeguseks tõesti muutunud või tuli see ahastusest, mis pures ta meeli? «Sääl oleme omaette.»

Kõhatades tuli Kotter sisse, hall kasukas eest puupõõnaga kinni. Käes polnud tal midagi, kirve oli ta kööki pliidisuu ette maha pannud, ta vaid tuli häälte peale sisse, nagu hommikukargusest punetav.

Just siis pööras minia ennast sängis, pringid käsivarred ja noor õitsev keha kurguni tõmmatud teki all, pea valendava püüriga sulgpadjal, mis oli Palanumäe eestares hoopis ennenägematu haruldus, ning vaatas hindaval pilgul äia-ämma, mis oma tõsise läbitungivusega neid lausa segadusse ajas; neil oli tundmus, otsekui seisaksid nad kirikhärra või kohtumehe ees. Valestimõistmises on oma võlu, kartuses vaikuse valgus, mis teeb üksluise sügishommiku omaseks — sest need on ju ajalugu ja järjepidevus. Õhus tundus pinget, kui Mai suu lahti tegi oma kitsas võõrapärases näos.

«Me lääme Endrikuga taadetarre magama,» tähendas ta. «Me ei saa tan magada.»

«Lutkit ei piäss tan olema,» vastas ämm kahklevalt. «Enne pulma sai viimane ku palgivahe keevä viiga üle käiduss.»

«Lutkit!» põlastas Mai. Ta heitis põgusa pilgu mehe selja poole akna all, võttis omaks ta mõttevälgatuse ja lisas: «Tan ei ole omaetteolekit.»

«Takantaren omma peremiis ja pernane. Egän talun om niiviisi. Me vallan om sääne komme,» seletas Ebo valgustamisi ja vaatas kinnitust ootavalt mehe poole. Kuid Kotter ei öelnud midagi. Tema meelest oli nii, et kui mitte muud, siis vähemalt magamisaseme asju teavad küll naised meestest paremini, pealegi oli tal minia ees imelikult piinlik. Ta vaid kõhatas nagu ennegi, andes märku, et on kuulnud ja aru saanud, mida siin räägitakse. Tal oli veel selgesti meeles lambilugu ning ta tahtis lihtsalt oodata ja vaadata, mis inimene too Mai õige on.

«Sis ei jää muud üle ku aita,» viskas Hendrik endiselt üle öla.

«Sa tiit nalla,» kostis voodist: üksmeel oli jälle lagununud.

«Ei tii,» naljatas noormees nüüd tõepoolest.

«Õigust kõnelat vai?» uuris Mai.

Mispeale mees kinnitas akna juurest:

«Mia kõnela alati õigust.»

Noorik pööras ennast rahutult sängis.

«Mia küll aita külmetämä ei lää!»

«Rehetarre iks läät?» muigas mees.

«Ei, rehetarre nüid...!» häälitseis ämm niisuguse häälega, nagu tõrjuks kanu peenralt. «Sinna küll ei lää!»

«Kas meid lastass taadetarre vai ma lää kodu tagasi. Veli või peräst obesega kraamile perrä tulla.»

Niisugune ähvardus löi Ebo tummaks. Kotter pühkis tuhmuvaid silmi, mis kippusid vett jooksuma, ja lausus oma kaalukal viisil:

«Talu saa varsti nigunii Endriku nimele kirjutadus. Küll sis saade

taadetarre kah ja jõvvate sääil eluaig olla, seeni ku latse aava teid säält vällä — ku na omma teil sääntse kalgi süamega inemise. Aga seenikavva ku me emäga tallu piäme, laske meil sääil olla, me vana inemise, tahame kah omaette olla. Ega teil tan iintarengi midägi viga ei ole, me lääme omgu varra vällä, kiäki teid ei putu, magage vai teke tan tonti.»

Otsekui otsusele lõplikku kaju andes keelitas Ebo:

«Tule nüid, Mai, iluste üless, ja sina, Endrik, tõmba püksi jalga. Mul om süük valmiss. Ökva prõlla tuu lavva pääle. Pulmasüüki om niipallu üle jäänu, et ei jõvva ärä süvvä. Ütli Ellule kah, et tule aga perrä, vii alla kah... Liha ja sülti, ja peenikest leiba, ja vorsti...»

Lauda istudes polnud nende meeled küll veel täiesti lepitatud, kuid tüli oli igatahes seks korraks õnnestunud summutada. Ja kui vanapere-meess veel õlut tõi — tema mees eelistas nüüd küll täiesti ühemõtteliselt kesvamärjukest kohvile, haljast plekktoopi sinisele kohvikannule, mille minia oli oma käsutusse saanud, peale tema ei osanud siin keegi kohvi keeta ega ka hinnata —, tuli pidulik rahu tagasi tallu, kuhu olid sisse murdmas uuema aja tuuled. Tumesinine kohvikann seisis kulunud, kirvejälgedega söögilaual kui üleüldise edenemise saadik ja tema tilast tõusis hurmavat auru. Jah, käes oli aurumasinat ja muude iseäralike leiduste ajajärk — Tartusse pidi ulatuma juba raudtee ja hea kord rahvast oli tööle pandud, et pikendada seda Valgani ja sealt veel edasi — alla kubermangu pealinna välja. Palanumäelgi oli nähtud võörkeelseid tee-ehitajaid, kes käisid taludes toidukraami ostmas, nii mõnegi rubla olid nad jõudnud juba jätta Ebo lauluraamatu vahele, aidates nõnda talu priiks osta. Vanaperenaine heitis võõrale iluasjale viltuse pilgu, otsekui tahtes ära kaetada vaest kannu, mis oli vist samuti vaikselt kõrvale sokutatud, kui siit söögiriistu ära viidi, ja nüüd välja toodud, et aitaks teha Palanumäel puhta töö. Lamp juba oli, nüüd siis kann ka veel! Ning Ebo ei osanud ette võtta enam muud kui hästi sügavalt südamepõhjast ohata, lootuses, et vähemalt seda ei panda talle pahaks. Kotril polnud eales olnud kõrva naise ohkamise ega hädaldamise tarvis ja Hendrik oli nii süvenenud abielu ebakõladesse, et kuulis vaid oma sisehäält, tema elus olid kätte tulnud rasked keerulised ajad, kus välishääled võisid juhatada eksi. Vanamees mugis süldi kõrvale peenleiba, hambad polnud tal kiita, muheda näoga sihkis ta, kuidas minia pojale kohvi valas ja suhkrut sisse tõstis. «Niida ei ole Ebu minu iist konagi uult pidänu,» mõtles ta. Ikka saia ja saiale võid, kannust kohvi — nagu oleks Hendrik nii saamatu, et ei saaks selliste lihtsate asjadega ise hakkama. «Mai süüt tedä nigu lind oma poiga! Eilä pörut jalga, parass vanamoorile!» Ja Kotter muigas, et habemekonts säras. Noh, mõni ilusam asi peab igas talus silmarõõmuks olema, nüüd, kus varsti vuriseb raudruun mõne versta kauguselt mööda, paljudes taludes käivad ajalehed ja puutelgedega vankreid pole peaaegu kuskil näha. Palanumäel on kaks ilusat asja: roheline kupliga laelamp ja minia, kelle sarnast annab otsida nii lähedalt kui kaugelt. Miks unustas peremees aga tumesinise emailkohvikannu, kas see polnud küllalt ilus, et tedagi arvata eelmiste kilda? Ning heldinult laskis Kotter minial ka endale tassi kohvi valada, mis sest, et õlu mekkis talle rohkem ja sõrmed olid nii krõnksus, et tass tuli jälle pihku võtta kui piibukaha. Mehe silmanähtavat kaldumist uute võõraste asjade poole võis vanaperenaine saata vaid järjekordse ohkega. Nüüd oli lauluraamat tema ainukene tugi, sealt tuli pärast, kui talitustest mahti saab, üks meeltkosutav laul üles otsida ja ära laulda. Laulud olid tal üsna hästi meeles, ainult kõige viimasel ajal kippus mälu pisuthaaval nõrgenema — kuid milleks siis kirjasõna oli?

Mesinädalad jätkusid. Talu elas oma harilikku elu, argipäeva nõudlik pale vahtis kõikjalt vastu. Töö kihutas taga vanapaari, need omakorda noori, küll mitte sõnade või pilkudega, vaid oma pideva hoolesolekuga. Säng liitis ja ühtlasi lahutas neid, mõlemad heitsid sinna lootusega. Milleks nad muidu olid abiellunudki? Oo on öö poeg, iseäranis hilissügisel ja varatalvel, kuid mis on tal asja mehpojaga, kes tõmbab jalast tööpüksid ja jääb pimedas ruumis seisma linaste aluspükste väel, pidades kõhel-

des aru, kas mitte neidki jalast kiskuda või libistada ennast niisama teki alla naise kaissu, kes teda hingpakil ootab? Ehkki valestimõistmine oli algusest peale varjutamas nende kooselu, kätkes tihe pimedus endas ometi palju ootamatusi. Igal öhtul avas Mai lootusrikkalt oma sülelused, miilustas ja kallistas noort kaasat kõigest jõust, oli viimasel ajal isegi kirve sängipõhja põhukoti alla peitnud, et see ehk aitab, kuid Hendrik oli endiselt lukus, lausa kanglukk tundus tal ees olevat, otsekui kardaks temagi aidalõhkujaid või hobusevargaid, ning hommikul tõusid nad üksteise kõrvalt salatusaste ja tülpinutena, lootused olid jälle kord purunenud. Päeval kajasid Hendrikul kõrvus naise ahastavvihased sõnad: «Melless sa mulle tollest ennemb es kõnela!» Mida oli tal enne rääkida, ja millal, kui nad olid enne pulmi Maiga ainult ühe korra üksteist näinud ja sedagi laadamõllus? Üks öösi oli naine hakanud meest lausa teotama, pursates: «Oless ma tiidnu, et sa älvätu olet, ma oless Jaani käest mitu saia vasta võtnu, ma oless Jaanile lännüki», ja ise rusikatega Hendrikule selga trummeldanud, seejärel aga nutma puhkenud ja nuuksudes sosistanud, et mees on talle lõpmata kallid ja ta ei jäta teda iial, olgu lugu temaga kuidas tahes. Noorel abielumehel oli tunne, nagu kastetaks teda vaheldumisi külma ja kuuma vette. Ükskord, kui kukk oli juba rehe all laulnud, tajus noorik, et mehe kehas oli ärganud see jõud, mille ilminguid nad olid pikisilmi oodanud hulk öid, kiirustades hakkas ta magaval mehel pükse jalast maha kiskuma, nagu kiuste oli Hendrik need jalga unustanud. Kuid just siis avanes krääksudes tagakambri uks ja lävele ilmus Ebo, valges riides nagu viirastus, käes haisva sisuga puupang, mille peale ta käis.

Maruvihasena kargas noorik sängist üles ja rapsas ämmal anuma käest. Ebo lausa kiljatas ehmatusesest.

«Sinu peräst! ... Sina rikut me elu ärä!» kähistas Mai, jooksis võõrusse ja virutas pange täies tükis üle läve lumehange.

Kui ta tagasi jõudis, pomes vanaperenaine heitunult:

«Küüki ei käi takastarest ust ... Piä siist läbi käimä ... Kuis ma muidu otteki sa, ku ädä om.»

«Mes te sis ust es tii, ku tegemise aig olli!» kähvas noorik ja puges voodisse mehe selja taha, endal vihapisarad silmis — jälle oli kõik mokas! «Käit nimme tan üüse kolistaman, et me ei saass mitte üits silmäpilk ütsindä olla!»

«Ei käi. Tuu ei ole õige.»

«Kas sa es või omguni uuta?»

«Ma ei pane su juttu tähelegi, Luiga preili!» hammustas Ebo tagatuppa kadudes.

Kuid mehele ütles Mai:

«Seräst perätut elu ei ole konnegi ku tan. Piät ehitämä kimmelgu.»

«Maa om külmänu. Kannata keväjäni.»

«Ei kannata mitte üits põrm! Ommen päiv nakat kimmelgut kaivma, et ämm üüsse ei kooserdass ja me armuõnne ärä ei saass rikku.»

Hendrik kuulas ja imestas: kust oli ta naine nii ilusaid sõnu õppinud? Lepitust otsivalt puhus ta läbi hame Mai rinnale sooja õhku ja lausus:

«Kui ma ehitägi kimmelgu, ta nakass iks me mant läbi käimä.»

«Mingu ökva!»

Mees naeris rabedalt.

«Sääl ei ole jo ust!»

«Käigu vai läbi akna!»

«Akan ei käi valla!»

Naine ohkas.

«Arilik Palanumäe asi. Egäl puul om midagi viltu!»

«Vaese talu elu.»

«Vaese! Kõkke rumalust ja saamatust ei või vaesuse kaala aada.»

«Või küll, aga ei pruugi.»

Mai ei saanud aru, et mees lõõpis, otsusekindlalt ütles ta:

«Tan tule pallu asju parembide säädi.»

Hommikul pärast loomade jootmist tulid õised kavad noorpaari vahel veel kord arutusele.

«Egä nä külmä ilmaga sinna nigunii ei käi,» arvas Hendrik. «Vana inemise, külmetäse endä viil aigess.»

«Ei ole na nii vana midägi!»

«Ei ole ääd kohta kah. Ku ehk riialutse nuka taade... Vai lauda otsa?»

«Sinna om läbi lume alb kävvä.»

«Maa om luukõva. Tule raguda,» arutas mees.

«Rao sis!»

Hendrik läks ja otsis tööriistad välja.

See labidas, mille puust leht oli raudplekiga üle löödud — kuidas pidi see külmunud maasse tungima? Sellega võis ainult kohevat haohunniku-alust mulda tõsta, kui kapsa- ja kaalitaimedele lava tehti! Kirves ja kang appi! Aga kes see talvel maad kaevab, ehk ainult viimses hädas, kui on tarvis surnut matta? Siis tuleb muidugi keltsa raiuda, nii et pea otsas tudiseb.

Kas see asi on ikka nii rutuline, kui naine arvab?

Ta libistas labida käest, võttis hoopis kirve ja läks hagu raiuma.

Jõulukuu esimesel nädalal käis Mai Luigal, ütles, et läheb ema vaatama, see oli juba sügisel nii pödur, et polnud isegi Palanumäele pulma saanud.

Tagasi tulles õhetas noorik pakasest. Kodus oli ta kangust täis läinud, seda hoovas rühist ja kogu olekust. Alumine huul ulatus ülemisest pisut ette, see andis ta näole pilkliku väljanägemise. Ämm silmitses teda kartlikult.

«Kas sait nüid süäme säлку?» küsis ta viimaks ebaleva naeratusega. «Sait me pääle kaivata?»

«Sääl om nii ää olla, et ei taha Palanumäe poole kajagi,» vastas minia.

«Sääl või illus küll olla, pallu suuremba ruumi ja kõvemb järg käen,» soostus vanaperenaine, kes ise polnud kordagi Luigal käinud. «Aga küll ärg jõud kah üitskõrd jänessele järgi.»

Proviisorist vend oli Maile väikese pudeliga rohtu kaasa andnud. Öhtul enne magamaminekut tilgutatas ta sealt lusika peale tumedaid tilku ja ulatas mehele.

«Lase ärä. Veli üteli — temä arust ei olevat sul midägi viga. Sa ollev ainult natuke närviline.»

Hendrik muigas. Nii veiderpeenelt kõlasid tema kõrvus nood kirja-keelsed sõnad: natuke närviline.

Voodisse heites võttis noorik ligi puhta villase soki. Kui mees küsis, mis ta sellega teha mõtleb, vastas naine meelelisel sosinal:

«Taa pidavat sul älvätuse ärä võtma, ku õõru... Tule tänne!»

Järgmisel hommikul tõustes olid nad rõõmsad ja õnnelikud.

4

Hallist ajast peale oli Moorits talu linu puhastanud. Sel talvel ei tahtnud aga raske ja tolmune töö tal edeneda. Selle aasta linadel oli üldse luu liiga kinni ja lüüa kõva kui kard. Igatahes saatis peremees talle poja appi.

Vastumeelselt astus Hendrik rehetarre, rabajas pihus. Tolmust ja linaluist hall, seisis sulane hämaras ruumis, ta käsi liikus vaevaliselt kui seismakippuva kella pendel. Perepoeg aevastas magusasti ja silmitses Mooritsat etteheitvalt. Niimoodi rabab ta neid linu muidugi jaanipäevani!

«Otsa Juhkamsonil olli üits ää oinass. Suuri punnsilmega, arki jalguga, saise nurme pääl nigu kohtumiis. Tuu olli väega ää lambatõug, temä voonakese andseva pallu villa ja suurt kasvu olliva, liha täis. Otsalt läits tuu tõug vällä. Tuu olli sis, ku talusit nakati peremeestele müimä. Aga nüid ei ole näid enämb konnegi. Kohe nuu lamba jäivä, ärä na omma ääbunuva. Otsa vanaperemiis olli saanu tolle oina Elmnurme puult kel-leki käest. Tuu olli ostnu jälle Elmnurme mõisast. Ma anna sulle enneki nõvvu: ku sa sääntsit äid lambit koskild saassit, sa olessit lihan ja villan.»

Ise venib kui härja ila ja nüüd hakkab veel lammastest arutama! Hendriku tusk aina kasvas.

«Tüüd tule tetä!»

Moorits ei paistnud mõistvat märkusse peidetud ühetähenduslikku sundi.

«Tinavune lina om väega kale, tamba vai käsi otst, mitte ei jõvva luist puhtass pessä!»

«Om nätä jah. Aga pane nüid meheste,» surus noorperemees läbi hammaste. Mida vähem jõuab sulane, seda rohkem jääb rabada temale!

Vanamees pigistas rabaja kindlamini pihku ja asuski lööma, et luud lendasid üles parteni. Kuid see hoog ei kestnud kaua. Pähe tikkus jälle mõte Otsa lammastest, kes olid algselt pärit Hellenurme kuulsast mõisakarjast. Oinas helendas hämaruses otsenagu kuldvillak. Oli ehk lammaski lamp? Sulase neelud käisid hea õrna lambaliha järele, mis keedetud koos kartulite ja kaalikatega. Kui harva seda sai — ainult sügiseti mihkclipäeva paiku! Enamasti oli aga lambaliha soolas maitsetuks vinudunud või oli teda lihtsalt vähe ja ta lõppes ruttu otsa.

Kui Hendrik ära läheks ja ta üksi jätaks, teeks ta puhkuse. Kuni perepoeg siin on, ei kõlba istuda. Ta polnud harjunud vargusi puhkust pidama, töö pealt oli ju näha, kui palju ja millise vihaga oli seda tehtud, kuid häda ei andnud häbeneneda — käed olid nii rammetud.

Aga kui täis luid olid needki peod, mis juba rabatult latti pandud. Noorperemees uuris neid vihaselt: ka need tuli uuesti üle käia!

Moorits pühkis pahema käe seljaga üle otsaesise. Nii käsi kui laup olid määrdunud, mustusele lisandus mustust, otsmik läks kräämuliseks. Kuid mälu karjamaail sõid enneolematult rikka villaanniga lambad.

«Amarigun ärjä suure, videvigun villä pikä,» pomises noormees.

«Ma oless pidänu oma lamba kah Otsa oinaga kokku laskma,» hakkas Alatare mees jälle arutama.

Hendrik märkas kohkudes: rabajas vanamehe käes seisis!

Ta kannatus katkes.

«Messä vahit, mugu mögle! Kas saa vai ei saa üitskõrd lina puhtass!»

Hendrikus olid ärganud esimesed peremehetundmused, raevukalt rabas ta linapeod.

Ka Moorits hakkas söksima.

Rehetarre tuli Kotter, sõbralik ja kindel nagu alati. Mõnusalt istus ta ahju ette, võttis nurgast vana murdunud varrega reha ja rehitses sellega tuhasta küpseid kartuleid.

«Ädä aa ärjä kaivu, nälg soe küllä,» muheles ta kuuma kartulit käes veeretades. «Tulge, pistke kah pöske.»

Ohates pani sulane rabaja käest ja vajus linahunnikule, võttis pere-mehe käest kartuli vastu ja puhus peale. Perepoeg põrnitses teda altkulmu ja mõtles, et õige linarabamine olgu ikka rehe all, siin võib ju tulekahju tulla. Aga see oli jälle isa vastutulek Mooritsale — rehe all olevat liiga külm! Kas polnud kibe töö õige soojaandja?

Kartulit nosides seletas sulane:

«Susi, mädänuse, kaapnuva vanaste laudasaina ala mulgu ja murdnuva laudatävve lambit maha. Mõra Siimoni esä olli vedänu sinna, kos tuu mulk näil tettü, karuägli ette. Es avita midägi. Tõne üüse olli kõrvale viil suuremb mulk kaabitu ja lamba iks ärä lahutu.»

«Nällätsel omma kõva küidse,» tähendas Kotter.

«Minu vanaemä lännü kerkude, saanu Lõige tiiotsa ja käändnü säält üle ainamaanuka suure tii pääle. Sääll ollu Aina Andsu varss kablan, illuss luum, karv läiknü sällän nigu siid. Sis tullu Tissi vanapernane oma puult tii pääle. Lännüvä mõne sammu, ütekõrraga ütelnü Tissi Mari: «Ma lää veidikses puhmade asjale!» Vanaemä nännü, kuis ta visanu ülepää ratastsõõri ja olluki susi valmiss, raputanu ennast üte kõrra ja lännü murdnu Aina Andsu varsa maha. Vanaemä lännü kerkude, lavvakerik ollu, Mari kah sääll. Vanaemä ütelnü sis: «Messä Aina karjamaal teijet?» «Mesmä teije?» «Obese murdset ärä?» «Oh sa mädänü, ma oless pidänu sinu kah ärä murdma!» Vanaemäl käinu külm jutt üle sällä.»

«Sääntse röipe piäss püssist maha laskma,» arvas peremees.

«Ei säänest või puttu, nõiast oia kavvede, kiä tiid, mes viil sulle tege.»

«Midägi ei tii, õbekuul rauda ja pauk pähä,» teadis Hendrik.

Kotter haukas kuuma kartulit ja vaatas poega etteheitvalt.

Moorits seletas:

«Kolgi Kaarli tennü kõrdsin säändse tembu. Joonuva säääl õlut, Kaarli võtnu kanni kätte, vaadiõlu ollu, mugistanu mokkega nigu oless küllest võtnu, esi ütelnü: messä tänne olet tüknu? Visanu sis kanni ahjusuu ette maha. Suur must uss ollu sehen, joosnu ahju ku vuhisas.»

Kotter tõusis püsti.

«Moorits, anna oma rabajas mulle. Ma lüü kah veidike.»

5

Teise jõulupüha pärastlõunal leidis noorpaar isa tagakambrist laua äärest, pühakiri ees lahti. Kotri silmad jooksid sirinal vett, piibli peal paistis märgi plekke.

«Mes sul viga om?» küsis Hendrik.

Vana mees vahtis üksisilmi gooti kirja enda ees.

«Kuis na küll vaest Jeesust piinassiva! Pessevä nigu vähäki viil mõistseva, pandseva rasset risti vedämä, kiskseva roosikrandsi pähä ja naglutiva risti. Küll temä meheke om me pärast nahutada saanu.»

Mai pani õlletoobi lauale, Hendrik oli ju õelnud, et lähme isaga juttu ajama.

Kotter nihutas jooginõu tasakesi eemale ja pühkis silmi.

«Võtke istet.»

Noored istusid sängiveerele. Noorikul oli seljas kõrge kaelusega villane pruun kleit, oma pähklikarva juuksed oli ta üles pistnud. Leeris oli ta olnud üks ilusamaid tüdrukuid ja kui kõster rääkis neile Least ja Rahe- list, piidles ta üle prillide ühtelugu Mai poole, otsekui oleks tema üks Laabani tütardest, kelle pärast Jakob pidi nii palju vaeva nägema.

Laugude punetades seletas vanaperemees:

«Mia ole maajumalale jõledat ülekohut tennü, et laskse ta asema püssi- rohuga puruss. Võtse kuulda Nuia Aadami juttu, temä kõnel iks, et paga- naaja vaim olgu Palanumäelt igävesess kadunu. Sest Jehoova om ütelnü: «Üttegi tõist Jumalat ei tohi sul olla minu iin.» Aga suur Jummal esi om jo maajumala loonu ja om temä peremiis. Ohvriaia miis om kah tüüinemine nigu tõseki.» Häbenedes pühkis Kotter silmi. «Ja mia tahtse tedä temä kotust vällä aija, suutumas ärä äetädä, lahkse ta tare maha õkva nigu mõisnik, kiä taht ommi nurmi laiembass aada. Pidi ma Aadami juttu kullema! Konagi ei massa tähele panna, mes kiäki kõne- las!»

Noorik kõigutas sängiveerel jalgu, jättis aga varsti järele, sest arvata oli, et selline teguviis Hendriku isale ei meeldi. Mai ei püüdnud küll äia heakskiitu lausa ära teenida — peale Hendriku ei tahtnud ta siin kelle- legi meele järgi olla —, kuid Kotter polnud temaga kunagi lähemalt rääkinud ja nüüd oskas ta seda hinnata. Pulmade ajal ja järel oli olnud ju nii palju keeveldamist, et jutuaajamiseks ei jäänudki mahti. Muidugi oli selle põhjuseks ka võõristus, mis nüüd hakkas tasapisi järele andma.

Hendrikule oli aga uudiseks kuulda, et isa kahetses oma jumalaaseme ärapurustamist. Temal küll polnud maajumalast kahju. Ümbruskonnas polnud ohvriaseimest enam ammu midagi kuulda, miks pidi see alles olema Palanumäel? Selle ärahäetamisega olidki nad ümberkaudse rahva pilke alt pääsenud.

Kotter ohkas:

«Tu om õkva niisama, ku minnu ennäst tahtess siist vällä palutada.»

Ning ta vaatas miniale riivamisi otsa, nagu kahtlustaks Mais seda ülekohtust hirmsat inimest, kes tema vastu kurja kavatseb. Noorik pööras pilgu oma kätele, mis lebasid tal rüpes — veel polnud Palanu- mäe neid muutnud. Sellega on veel aega, tööga, muutumisega ja muuga — kaks nädalat pärast pulmi oli ta saanud kahekümne kolmeseks ja seks puhuks oli ämm talle mokaotsast õnne soovinud ning singiga

pannkooke küpsetanud. Tema, kes polnud elus ühtki sünnipäeva pühitse-
nud, ei enda, mehe ega laste oma, kellele niisugune asi oli võõras ja üle-
arune, oli seekord kõigest hingest püüdnud, sest minia oli peenem ini-
mene — vähemalt ämma meelest — ja sellepärast tuli püüda, mis sest,
et püüdmine tuli välja kramplik ja kohmakas. Kohviga polnud ämm
jandama hakanudki, selle eest hoolitses sünnipäevalaps ise.

«Vällä palutada?» Perepoeg muutus süngeks, isa sõnad haavasid teda
kummalisel viisil. Kas ta siis sugugi ei usaldanud neid, et südamepõhjas
pidas neid võimeliseks niisuguseks kurjaks asjaks? Ta vaatas silmanur-
gast naise poole: kuidas see suhtus äia sõnadesse? Ja nägi, et Mai rips-
med värahtasid. Välja põletada tagakambrist vana mees, kes kaks ja
pool aastat tagasi Rõngus keisri kroonimise pühal oli surunud ta tütar-
lapsekätt, vaadanud talle tõsiselt silma ja öelnud: «Tere, minnij!» Siis
meenus Maile, et kuskil riiete hulgas on laudlina, mille ta neitsipõlves
välja õmmelnud. Kergelt tõusis ta sängiveerelt, läks ja otsis tolle riide-
tüki välja, tuli tagasi ja tõstis piibli üles, pani lina lauale ning seadis
pühakirja endisele kohale.

Sellest minia teost sai Kotter väga liigutatud, jälle tuli tal silmi püh-
kida, täna kippusid need ühtainu märjaks — enne Kristuse piinade
pärast, kuigi oli tema sünnipäev, nüüd Mai hoolitsusest.

Samas tuli nende hulka Ebo. Meest ja noorpaari, iseäranis aga valget
pitsäärega laudlina nähes kilatas ta sinine silm külmalt.

«Lehmi oless vaja juuta, tollega ei ole kellekil asja!» pahandas ta.

Minia silmitses teda — nagu ämmale näis — pilkavalt. Ja Kotter tähen-
das:

«Ega tüü ole jäness, et iist ära juusk! Tule istu me seltsi!»

Mispeale naine kähvas:

«M i n u l ei ole aiga niisama vahti! Palanumäe ei ole nii rikass talu,
et tan võiss pernane jõulupühälgi istu käe sülen nigu pupel!»

Ja vihaselt läks ta ära.

Vanaperemees kortsutas leheotsa kahekorra ja vajutas pühakirja
kinni, libistas korraks kämbлага üle kaane ja viis piibli ära nurgakappi,
kus kirjasõnast oli veel lauluraamat, tartukeelne nagu pühakirigi. Ka
talustuleping oli seal riiulil. Kui ka see tähtis paber arvata kirjasõna
hulka, siis moodustas Palanumäe kogu vaimuvara kolm ühikut. Kotter
tõstis kontrahi päevavalgele ja asetaski lauale valgele linale.

«Mine kutsu emä tänne,» ütles ta pojale ja kui see viivitas, lisas: «Ütle,
et mul om üits asi kõnelda.»

Torisedes saabus perenaine poja kannul tagasi ja istus raskelt minia
kõrvale sängiservale, põrnitsev pilk mehel ja laual — näis, mis see tähtis
asi siis on, mille pärast käiakse kutsumas!

«Mia näije tämbä üüse imelikku und,» alustas Kotter aeglaselt.
«Mul olli suur rasse kirst sällän, tuu pidi viis puuta kaalma, kiäki oless
nigu kõrvalt ütelnu, ja kolm pangi vett käe otsan...»

«Kuis sa sait kolme pangi kanda?» küsis Ebo huvitatult.

«Tuud ma ei tiia. Mul olli enneki kolm pangi käe otsan ja viiga pidi ma
minema kastma lille esä avva pääl. Kirstun olli esä korjuss, küll mia
olli tolle kirstuga ädän, es jõvva kuidaki, üttelevalu pandse maha ja
puhassi.»

«Koolu nägemine tähendäs külmä,» ütles perenaine ja vilksas vaadata
Mai poole: ega minia tema ebausku ei naera? Niisugune oli nüüd ta elu —
ebakindlusest sõjakuseni liikus ta meel, ja kõike sellepärast, et ta ei tead-
nud täpselt, kuidas peene ja uuema aja minia juures ennast üleval
pidada.

«Mia koolut ennäst es näeki. Kirst olli kivist ja päält kõvaste kinni
pantu...»

«Jummal, vai kivist kirst?» imestas Ebo.

«Kivist jah. Marmoorist vai kuis tolle kalli kivi nimi om?»

«Koess sa sis tolle kirstuga pidit minema?» küsis Hendrik.

«Koess muiale ku surnuaida. Aga sinna olli pallu maad. Ma es jõvva
egä jõvva peräle.»

Poeg naeratas.

«Olessit võinu endä mõne külämehe vankre pääle küsida.»

«Kon sääl viil külämiis . . . Ei oless arvanu, et minu esä om nii rasse. Olli tõne vähälik kuivlik miis, ku ta Nuia rehetare partele olli ärä koolu.»

«Unen omma kõik inemise pallu rassemba,» lausus perenaine.

«Vai sina olet näid sääl kaalnu,» heitis poeg pilklikult.

«Jah, uni tege inemise rassess nigu kivi,» kinnitas pereisa.

«Rassess nigu kivikirstu,» lisas Hendrik.

«Surm tege kõik rassess,» soostus Kotter. «Aga kae, viimätsepäiväkohtun omma kõik inemise jälle kerge nigu pudsaja, ku kargase kirstust üless kohtu ette — kasvai jala jakust vällä.»

Sellega oli see jutt lõppenud. Tükk aega valitses mõtlik vaikus, siis keeras peremees kontrahi paksu paberi lahti. Seal oli kõrvuti saksa ja eesti keeles trükitud tingimused, millega talu oli ära müüdüd, käega olid juurde lisatud veel erikohustused ja maksutärminid.

«Palanumäe talu väärtuss om kaitskümmand neli taalrit säidsekümmand kuus kopkat,» lausus ta piduliku tõsidusega. «Müigiinnass om arvatu kolm tuhat kuussada rubla, tollest summast piäme me ärä massma kate aasta peräst kuussada rubla sularahan.» Ning ta vaatas noortele, eriti miniale otsa; just selle teadmised talu rahaasjust ei saanud olla kuigi põhjalikud. Tal endal olid need andmed peas, kui mitu korda oli ta neid üksinda ja koos perega vaadanud, pikka lepingupaberit lahti teinud ja jälle kokku murdnud, nii et murdekoht kippus juba kuluma, kuigi kontraht oli vastupidavast paberist ja pidi hulk aastaid kestma, jääma tulevastele põlvedelegi mälestuseks, kui sissemaksud on tasutud ja talu lõplikult priiks ostetud, et vaadata, mis valu ja vaeva esiisad on nende kodu eest näinud. Raha polnud kuigi hõlpus korjata ja ehkki sedagi teadis kogu pere, rääkis vanaperemees sellest ikka ja jälle, sest see oli ta elu. Nõnda jõuti Kristuse piinade juurest tagasi ühele harilikule Lõuna-Eesti mäeküljele, kuhu jõulu eel oli maha sadanud ühtlane ilus lumevaip, ja Hendrik, kes vahtis aknast välja, mõtles isa ühetasaste sõnade saatel üht vana mõtet: kuidas said loomad väljas olla sellisel lumisel nurmel tookord, kui tuli issanda ingel, kes nii väga meenutas vallakasakat, ja teatas Jeesuslapse sündimisest? Lapsest saati oli tal olnud tunne, et too lugu juhtus siinsamas Palanumäel ja koidutähtki tuli välja mäe tagant nagu kolm Hommikumaa tarkagi, kes ujusid hane-reas Alajaani poolt umbetuisanud teed saanidega, millel uhked sõidutekid peal, tõelikult olid need ju ainult mõisasaksad, kes olid kutsari koju jätnud ja vehkisid nüüd ise piitsaga, sest hobused juhtusid olema igaveses veenuskid ja hanged olid kõrged. Ja imeliku nimega Petlem, kus söimes talitati pirruvalgel? Milline koht oli selles kujutluspildis olnud isal? Ja kes on tema oma naisega, kes on temast kolm aastat vanem ja targem, sest on elus rohkem näinud ja viibinud isegi Rõngu pastori juures kohvil, näitemüükidest ja laulukoorist rääkimata.

Hendrik küünitas õlletoobi poole, kuid ema hääl peatas ta käe:

«Messä tost kaanit?»

«Ma ei kaani, ma juu.»

«Juut jah!» Ebo noolis keelega kuivanud huuli. «Messä täst juut?»

«Kas ei tohi enämb tilka õlutki pruuvi vai?»

«Endrik om joba täismiis!» lausus nüüd Mai mehe kaitseks ja ta sõnad kõlasid nõnda, nagu räägiks ta mõnest tublisti kasvanud härjavärsist; õrnalt vaatas ta mehe poole.

«Vai täismiis!» pomises vanaperenaine taltudes.

Vahepeal oli toas hämaraks läinud.

«Ma pane lambi palama,» lausus minia.

«Oh, saa ilma kah läbi,» õhkas Ebo iseäralikult.

Kui aga Mai lambiga tuli ja Hendrik tikku tõmbas ning minia klaasi ära võttis, selgus, et sel on ülaosas jalutuskepi sarnane mõra sees.

«Kiä mu lambi om ärä lahku?» hüüdis Mai.

Vanad vaikisid, noorperemees sekeldas ümber lambi, uudisest segaduses, vaistlikult haistis ta tormi saabumist. Ning see ei lasknud end tõesti oodata.

«Kiä om säändse tüki tennü?» Mail olid lausa pisarad silmis. «Taad lampi põlati tan algusest pääle. Sina tahtset tedä Palanumäelt ärä saata,» pöördus ta ähvardavalt ämma poole.

«Mia küll ei ole tedä putnu,» surus Ebo käed põlle alla.
«Jah, kiä toda lampi iks nakse nimme katski lüümä,» tähendas Kotter vaikselt.

«Aga katski ta om!» kirgus minia.

Vanaperemeeski uuris mõranenud klaasi.

«Tälle oless nigu midägi pääle sadanu,» ütles ta siis.

«Pääle visatu! Virutadu! Nimme lüüdu!» käratses Mai.

Vanaperenaine naeris ebalevalt.

«Taa oless pidänu periss puruss lüümä, sis oless rahu majan,» ütles ta viltuse näoga.

«Vai nii! Minu ristiesä kingitu lamp, et ma näess «Virulast» lugeda!»

«Vai esä ristike! Sa tahat viil lehte kah telli?! Ei oless võinu unen ette aimata,» õhkas Ebo.

Noorik oli sellise näoga, et veel silmapilk ja ta kargab ämmale käsitsi kallale.

«Tüli tule iks tühjäst asjast,» lausus pereisa lambi poole pahast pilku heites.

Hendrik võttis naisel kõvasti kätest kinni ja juhtis ta eestuppa.

«Melless sa tülli tükset?» küsis ta seal naiselt karmilt.

«Ma es tüki.»

«Tükset küll.»

«Es tüki! Na lahkseva mu lambi ärä!»

«Ärä sa minnu lolliss tii!» vastas nüüd mees vihaselt.

Mai oli Hendriku süüdistusest lausa tumm. Tülli? Aga tema lamp, ega see ise katki ei läinud! Ei ole õigust ilma peal ega ka siin, Palanumäel. Ja keegi ei kaitse teda...

Õhtul söngi minnes kuulis mees, kuidas naine seinä pool nuttis.

6

Koolmeister tuli noorpaari laulukoori kutsuma. Mai oli kohe päri. Oli ta ju kodukohas olnud innukas laulja, kes ei puudunud üheltki proovilt — see noor naine, kes liikus nii kebvalt, nagu oleks aina õhku tõusmas ja ära lendamas «sinna, kus Egiptimaa», nagu mõtles teda silmitsedes Gustav Teder.

Hendrikule aga see kutsumine ei meeldinud. Niipea kui koolmeister ukse sulges, käratas ta:

«Koheki ei lää!»

«Lää küll,» vastas Mai söakalt.

«Ei lää!»

«Ma ole sulle ammu ütelnud: vii minnu vahel vällä. Pidule vai näitemüigile — sinna, kos tõse käivä.»

«Kiä tõse?»

«Kiä, kiä! Tõse taluinemise. Mia ole nuur naine nink tänne luume, ketramise ja kudamise manu nigu lõiga pantu, koheki ei päse.»

«Koess mia ole päsnu?»

«Sina käit veskil, puumõtsan, vahel vallamajan. Mia ei saa koheki.»

Hendrik vaikis umbselt.

«Messä midagi ei kõnela?»

Mees kehitas õlgu.

«Te olete tan kõik sääntse!»

«Määntse sääntse?»

«Sääntse esimuudu. Mültünü.»

«Süük või olla mültünü, mitte inemine.»

«Te oletegi tan ärä mültünü.»

«Oleme mesme oleme, aga sinna laulukuuri sa ei lää.»

«Sinu käest ma luba ei küsiki. Õige mul asjakarp vällän. Lää ja laula.»

«Sis... sis ärä tuleki tagasi!»

«Melless ma oma kodu ei või tagasi tulla?»

«Säänest naist ei ole mulle vaja!»

«Määnest säänest?»

«Säänest nigu sina!»

«Mes mul viga om?»

Hendrik vaikis.

«Ütle, mes mul viga om?» kiusas Mai.

«Lääät tõiste meeste iin edvistama...»

Noorik purskas heledalt naerma.

«Sa ei ole õiget edvistamist nännüki, kulla meheke.»

«Ole vai ei ole, aga sis om lõpp!» kinnitas mees suunurga tuksudes.

«Ma võta oma osajao kah ärä,» heitis naine pea selga. «Näis, meste tan teede, ku ma oma Massa märäga minema lää. Võta jutke lehmä kah perrä.»

«Teeme vai ei tii, aga laulma sa ei lää!» vastas Hendrik kindlalt.

Aga kui laulmamineku aeg kätte jõudis, pani Mai kapist selga oma ilusa villase kleidi, tõmbas peale linnariidest palitu — mõlemad kodunt kaasa toodud — ja asus kellelegi midagi ütlemata teele, pöörates aia tagant üles Palanumäele. Õhuke lumekord oli maas, astuda oli kerge ja mõnus, ümberkaudsed metsad viibisid õhtueelses sonnuvines, piirjooned olid mahe-
nenud. Oli, nagu oleks õhtu kedagi oodanud. Mäeküljed olid äkilised, eriti teispool mäge, hobusega sealt läbi ei saanud, ainult jalgsi. Kuid üle mäe oli tee kooli- ja vallamaja juurde poole lühem kui ümber mäe läbi küla kolistades.

Mai oli jõudnud juba kivide juurde, mis olid eelmise rehetoa vundamen-
dist järele jäänud, kui kuulis alt õue pealt mehe hõikeid:

«Piä kinni! Piä!»

Noorik ei teinud kuulmagi, astus edasi märke.

Hendrik jooksis talle järele.

«Piä! Piä kinni!»

Mai ei pidanud.

Mees kargas talle tee peale ette.

Ent naine läks temast mööda, nagu olnuks Hendrik mõni kivi või puu.

Mees võttis tal ümbert kinni.

Kuid Mai tõmbas enda lahti ja läks aga edasi.

«Las ma lää,» ütles ta ainult.

«Ei!»

«Tule esi kah.»

«Esi?»

Mees jäi nõutult seisma.

Pistis siis jälle karjuma:

«Jää saisma! Piä kinni!»

Lõpuks naine seisatas. Ta oli jõudnud poolde märke, Kuusepuhma juurde, kus Hendrik oli ükskord lapsena jonnii pärast maas nutnud ja hirmsas vihas kaerakõrsi mullast välja kitkunud — ema oli tõu kokku-
paneku ajal saatnud ta alla joogivett tooma, tema polnud tahtnud minna.

«Mes sul jälle om?» küsis Mai, ise nii ilus ja uhke, et mehel käis südamest imelik võpatus läbi.

«Ma ei mõista laulda. Ooda, ooda!»

«Mes mul uuta. Laulmine nakass pääle, tõse piävä minnu uutma. Tule ütten vai mine tagasi.»

Hendrik haaras ta sülle. Noorik rabeles vastu, kuid ei jaksanud end vabastada.

«Lääme alla, paneme obese ette,» lõõtsutas mees naisega mäest alla astudes.

«Ma mõtli, et sa ei jõvva minnu tõsta.»

«Vai ei jõvva!»

«Sa ei oleki minnu viil sülen kandnu.»

Ebo tuli veepangega. Miniat poja kätel nähes pani ta pange heitunult toa läve ette maha.

«Kas Mai jäije aigess vai?»

Poeg muigas.

«Joba terve.»

Ta pani naise jalgadele ja ruttas hobust rakendama.

Kui nad koolimajja jõudsid, tuli koolmeister neile ukse peale vastu, teretas kättpidi ja kuulutas valjul häälel:

«Palanumäe Hendrik ja Mai on meie seltsi tulnud!»

Ja juhatas nad klassituppa, kus lauljad olid juba koos. Alajaani Ants,

Mõra Maks, Lõige Mari ja Tissi Miili — neid Mai tundis; vilksatas ka võõraid nägusid kaugematest taludest, kellega tuli alles tuttavaks saada. Aga kui proov peale hakkas, teadis ta kohe, kuhu minna ja seadis enda sopranite juurde. Hendriku pani Teder baritonide hulka Maks ja Antsu vahele, seal ta seisis puiselt ja kramplikult, lootes naabripoiste abile ja toele. Otsekui tema mõtteid lugedes tähendas Teder julgustavalt:

«Neil on oma häälepartii juba hästi selge. Siin on hea kindel laulda.»

«Iks saoss,» pomises Palanumäe noorperemees häbenedes. «Üits ädälik asi taa om . . . Ku ei mõista . . .»

«Ädälik ääl,» lõõpis Maks kõrvalt, ise must kui mustlane.

«Küll me kõik selgeks saame. Selleks me siin oleme,» julgustas koolmeister, ja haaranud kantsliservalt viiuli, et häält üles võtta, lisas õpetlikult:

«Ädälik on kirjakeeli hädaline.»

Kui Palanumäe noorpaar tähtede valgel koduteed alustas, kõrvus veel kumisemas kaunimad laulud, leidsid nad, et ka Maks oli enda nende reele sokutanud. Oma teguviisi põhjendas ta sellega, et oli hobuse koju jätnud, kuna tagamaateed metsades ja orgudes olevat täis tuisanud, hobune summeldaks seal kõhuni sees. «Ja mesmä oma obest kuluta, ku võõras om võtta,» seletas ta laialt. Ning Palanumäele jõudes ei läinud ta saunapoolsest kaldest alla, et nurmeäärset teerada pidi koju Mõrale kõmpida, vaid aitas hobuse lahti võtta, taosed talli viia ja tuli Hendrikuga tare manu kaasa, trampis köögis oma kollaste säärsaabaste küljest lund maha ja astus rõõmsalt eeskambrisse. Seal raputas Mai hoolega oma palitut, harjas ja katsus, kas on niiske, pani siis ahju kõrvale kuivama.

Ebo ürikes:

«Teil oless sääl koolimajan nigu päivä tetä!»

Nooriku silmad välkusid.

Kuid Maks jõudis temast ette:

«Omgi! Lailupäivä! Noid ei või tegemäda jättä. Kossa!» lausus ta heatujuliselt.

Kotter tuli häälte peale rehetarest, kus oli puutööd teinud. Maks teretas teda viisakalt ja küsis, kui kaugemale Palanumäel linaharimisega jõutud, Mõral oli see töö juba tehtud ja linad Nuustakule kaupmehe kätte ära viidud.

«Mes ta lätt,» puikles peremees. «Ei ole viil valmiss.» Pelglikult vaatas ta naise poole: ega see hakka järsku Mooritsast rääkima? Kuid Ebo kadus sõnalausumata tagakambrisse.

«Ainavedu om talvitse aja tüü,» ütles nüüd Hendrik. «Aina- ja viivedu,» täiendas Mai, seisatas keset tuba ja mõtles viivu, kas mitte ka tagakambrisse minna ja koduriided selga panna. Kuid vanaperenaine oli just sinna läinud ja pealegi — miks ei võiks ta selle õhtuse aja magamaheitmiseni uue kleidiga olla? Ning ta võttis kapist puhta põlle ja pani ette.

«Noorikul nii illuss pitsega põll!» kiitis Maks. «Ei tiiä, kas oma tettü vai?»

«Oma iks,» vastas Mai uhkelt ja võttis nurgast kerilaua, et päeval pooleli jäänud tööd jätkata.

«Piibli Jakup olli kah viiga ädän, sääl kuiv maa, kõrbeelu,» seletas Kotter. «Läits tõe naiste, laste ja pudulojustega Laabanist onu mant oma kodu tagasi, sis olliva kajo tiiveeren kinni pantu ja temä, vaene miis, es saa koskild tilkagi juvva. Pidi vai ärä lõpma. Jänu aije inemise vihatses, tüksevä tälle külge, tahtseva varandust käest ärä võtta . . .»

«Mia taha jälle sinu varandust ärä võtta. Tüki tülli ja kisu kõik oma kätte,» lõõpis poeg mõtlematult.

Vana mees jäi korraga väga vaikseks ja paistis veel enam kühmu vajuvat, kui ta muidu oli, pööras pilgu puudutatult ahjusuule ning lausus pikkamisi:

«Kiäki ei jää taivatoess. Nigunii saat kõik endäle. Aga tülli kisku ei ole vaja, tuu ei tuu ääd.»

Hendrik sai aru, et ta oli liiale läinud, kahjutundlikult vaatas ta isa, kuid andeks paluda häbenes.

Maid, keda need piibliarutamised ja muud jutud vee ümber olid tüüdanud, lausus otse:

«Muial puul om egän talun muru pääl kaiv. Mõnel puul koguniste kaits tükki. Meil vinna kaalpuiega vett mäe otsa kas sälgruuds ragisas.»

«Niida om tan eletü,» kostis peremees lepitavalt.

Kuid minia näost oli näha, et seekord ei pidanud ta äia sõnadest suuremat. Lugu oli nii, et talus polnud vett. Ainult all sauna juures sooserval oli auk, kust kaelkookudega kanti vett mäele. Suvel said loomad karjamaakraavist juua, talvel pehmema ilmaga aeti nad laudast välja sauna juurde jooma, kuid see oli hädaasi. Harilikult veeti Otsalt hobusega vett, hulk sellest loksus tee peal maha. Pakasega oli jäätanud vaat ree peal nagu jäämägi, eriti hull oli lugu palja külmanud maaga hilissügisel. Siis tuli vett villkopaga kõrgele vankrile ammutada ja pool või enamgi pritsis sellest välja konarlikul teel makke tõustes, kõnelemata sellest, et veevedaja oli ühtepuhku märg nagu kalamees.

«Taa talu oless pidänu vanaste mäe ala ehitämä, sääl suu veeren ruumi külländ,» arvas Maks. «Me talu ei ole säändse kalde pääle tettü.»

«Jah, melless ta mäekülle pääl piäss olema,» soostus peremees. «Kas all Otsa tiiaru man ruumi es ole? Aga vanaste pelläti irmsade toda mädnämist, arvati, et maja saina määndüvä all suu veeren väega ruttu ärä.»

«Koheki mujale oless võinu talu tetä, Saare nurme vai,» tegi ka noorperemees suu jälle lahti.

«Saare nurmen oless uune jäänu liialt talumaie üte külle pääle. Kae, ku kauge säält oless kannistikku sitta vedädä, ku tuu nurm kesäss jättä.»

Kus oli siin parem tasasem paik? Mägi oli igal pool; kus lõppes mägi, seal algas soo. Maks, kes oli lapsest saati ajalehti lugenud, sest Mõral käis alati üks leht vähemalt, ütles, et talu oleks tulnud ehitada hoopis üles Palanumäe otsa, sinna, kus kasvavad alles kuused ja kased, millest Kotter pole veel jagu saanud. «Sääl ta oless saisnu nigu Karsi kants koskil Türgimaal,» arvas Maks. «Ja tedä saass ainult tormijoosuga ärä võtta.»

«Üitski obene ei jõvvass sinna mäe otsa kõkke kraami vedädä, mes talule vaja om,» lausus Kotter kahtlevalt.

«Aga ku kolm obest vankre ette panna?» pakkus poeg.

«Viis obestki ei piäss vasta. Ega sa üitskõrd ei viä, sa piät jo egä päiv elämä.»

Aeg oli hiline.

Kotter taandus ära tagatuppa.

Kuid Mõra Maks ei mõelnudki ära minna. Ta asus hoopis Maile appi lõnga kerima.

Hendrikule tuli see imelik ette, tema pidas lõngakerimist ainult naiste ja laste tööks. Kuid Maks ei paistnud seda põrmugi häbenevat. Sellega oli ta temast jälle ees, laulmisega juba oli.

Lõpuks hakkas Maigi haigutama, ehkki ta muidu oli õhtuti virge. Nüüd ei saanud Hendrik oma vanale kooli- ja leerivennale küll ütlemata jätta:

«Sa mõtlet vist üüsess meile jäijä.»

«Jäässi küll, ku sa minu oma naise manu magama laset,» lõöpis Maks.

«Mes ullu sa nüüd aat!» pahandas Mai ja punastas.

«Ma olli sinu pulman peiupoiss. Mes tuu sis ärä ei oless, ku ma nüüd tasu nõvvass.»

«Liiga kallist inda nõvvat,» püüdis ka Palanumäe noorperemees juttu naljaks pöörata, kuid see ei kukkunud välja kuigi loomulikult.

«Ma esi kah kalliss poiss! Ega ma mõni sita päält riibutu sannamiis ole!» suurustas Maks.

«Piässit naise võtma,» arvas Mai.

«Tolle tähtsa tüüga om veidike aiga. Ma proovi enne võõrit naisi.»

«Niiviisi jäät vanapoisiss,» nentis noorik.

«Mõni mure nüüd.»

«Mes sis mure om?» oli Hendrik torklik.

Maks jäi tõsiseks.

«Mure om, kuis obesevargist valla saija.»

«Jah, tuu om küll mure,» soostus noor abelumees pealiskaudselt, ise kiivalt jälgides, kas naine vaatab sõbra poole. Ent Mai pilk püsis hoopis keral, kuhu kerilaualt jooksis hall villane lõng.

«Näet, Alajaanil varastadi nuur märä rii ja riistega ärä,» seletas Mõra

perepoeg. «Ants kõnel: Treiali Eeva kaardi näidänuva enne jõule, et näil varastadas obene ärä. Ants olli Nuustakult tullu, obene jäänu värje manu. Esi lännu sukрупääd tarre viima, sääil püürnävä vellega maadlema nigu näil tuu komme om. Peräst, ku tarest vällä tullu, ei ollev obesest ja riist enämb jälgegi ollu. Amäriugu aig, kona tuu varass tullu ja koess ta obesega läits. Joosiva küll katekesi vällä, tiid müüda järgi, üits Nuustaku, tõe Pringi poole, aga tii jälgi täis, ammu ei ole lumme sadanu, sääilt ei võta sa enämb midägi kinni.»

«Kost Eeva kaardi toda ette tiidsevä?» imestas Hendrik lihtsameelselt. Viimaks tõusis Maks pingilt.

Tattnina suitses lauanurgal. Peale inimeste oli kambris veel varje, üks neist laskus noore naise palgele. Mees vaatas seda.

«Illuss nuur obene olli, rängäste juusk,» tähendas noorik katkenud lõnga sõlmides.

Jälle pidi Hendrik imestama. Kust ometi Mai seda hobust teadis?

«Tuuperäst ta ärä viidigi, et nuur ja illuss,» ohkas Mõra perepoeg tähendusrikkalt, tõmbas kasuka selga, heitis nooriku poole paljuütleva pilgu, soovis head ööd ja läks minema.

«Olet Maksi endäle järgi pannu!»

«Ärä aa rumalat juttu. Ku sul midagi targembat kõnelda ei ole, sis ole paremb vakka. Mia ei ole kedagi koheki pannu. Ega ma nõid ei ole.»

«Kost mia tiiä, kiä sa olet,» vastas mees kiuslikult. «Maks vaht vai silma pääst.»

«Vahtku vai kaits silma, mes tuu minu asi.»

«Om küll sinu asi,» jonnis Hendrik. «Sina olet süidi, et ta sinnu vahiss.»

«Tahassit sis, et minnu kiäki ei kaess?»

«Ma esi kae sinnu!»

Mai naeratas.

«Aga ku ma taha, et minnu viil kiäki kaess, mes sis?» õrritas ta.

«Pidule sa minnu ei vii, tandsma kah.»

«Tandsma kah viil! Esi kannat last.»

«Mes tuu luge! Ega ma ei piä ontteki tuuperäst leemepaa man saisma, kopp käen. Kas ma inemine ei oleki?»

«Üitski talupernane ei käi tandsman.»

«Mia ei ole viil pernane.»

«Ilma tandsmada saa kah läbi.»

«Ei saa. Näet, mitte ei saa ilma laulu ja tandsuta!»

«Ja ilma Maksita.»

Mai naeris.

See lõikas valusalt Hendrikule südamesse.

«Ku sa niida arvat, sis me ei lääki enämb laulma,» ähvardas mees.

Ja järgmine kord pärast lauluharjutust kutsus Hendrik koolmeistri kõrvale, et temaga nelja silma all kõnelda. Naine märkas seda ja tuli kaasa. Mees andis küll silmadega märku: ära tule!, kuid Mai ei teinud sellest välja.

«Asi om niida, et . . .» alustas Palanumäe noorperemees, naise juuresolekust häiritud. Niigi oli see jutuaajamine küllalt piinlik! «Me ei saame enämb laulman kävvä.»

«Miks siis?» imestas Teder.

Hendrik nägi tõredust Mai näos ja hakkas puterdama.

«Me ei saame . . . meil ei ole . . . Tervuss . . . ei ole kõrran.»

«Tervis? Sool! Mis siis tervisel viga on?»

«Ja äält ei ole kah!»

Seepeale ütles noorik kiiresti:

«Minu miis pelgäss, et viska ehk teile silma! Tuuperäst ta ei julgu minnu laulma laske.»

Hendrik punastas pahameelest: mis see naine nüüd rääkis!

Ka koolmeistri ümmargused põsed löid õhetama.

«Tuu asi ei ole nii ull,» läks ta kimbatusest kogemata üle tartu keelele, mille vastu midu raugematu innuga võitles nii koolitunnis kui seltskonnas, vaatas noorikule otsa ja punastas veel tihedamini.

«Muud viga ei ole meil midagi,» seletas Mai.

«Mina kuulasin: teil on ju väga ilus baritonihää. Kust te võtate, et te

laulda ei mõista? Ei, härra Susi peaks tingimata meie kooris laulma. Ärkse meelega kohaomanikud ongi see pärm, mis eesti elu kergitab.»

See, et temagi ärksamate isamaapoegade hulka arvati, hämmeldas Hendrikut nii, et ta ei mõistnud enam midagi.

Kuid noorik naeris pruunide silmade särades:

«Küll me tuleme! Kos me jääme!»

Koolmeistri kiitus ülendas ja kohustas. Kuid värske lume suhinal kodu poole sõites jäi Palanumäe tulevane peremees mõttesse. Kas polnud teda siiski kiitmisega haneks tõmmatud? Muidugi ei maksnud noid ilusaid sõnu olematuks teha. Kuid tema vastuhakk oli tühja jooksnud, naine oli selle ära rikkunud. Ja nagu kiuste polnud Maksi täna proovil. Ning siis veel see Mai rõõmsahäälne: «Kos me jääme!» — see kõlas ju lausa äraandmise-ena! Hendrik kiristas hambaid.

Kui Kiiivita metsa vahel surus noorik puusa vastu mehe külge, tõmbus Hendrik eemale ja hoidus nimme reepära nurka. Tal oli naise peale hing täis.

7

Kas oli ajendiks minia nurin või tulid meelde vastumäge kantud vee-panged, kuid sel kevadtalvel arutati Palanumäel õhinal, kuidas kaevu saada. Peaplaanipidajad olid mehed, kuid ega Ebogi jäänud päriselt kõrvale, ehkki salaja kartis uuest kaevust nagu igast muustki uuendusest ohtu talu harjumuspärasele elule.

Kotter kuulutas: ta annab sellele, kes Palanumäe talu maa pealt vee üles leiab, vaka rukist.

Kevadel võttis ta Tädi-Juhani poja, imelikult liikumatute silmadega Jaani, karjapoisiks. Ükskord, kui sookraavis öitsesid erekollased konnakapsad ja sinised meelespead, hakkas poiss all Otsa teeristil mulda songima, talle oli tulnud mõte ehitada sügav koobas, kuhu mahuksid ära nii tema kui Pauka, see vana laisk koer, kes ei viitsinud loomadele peale minna, võtata kuipalju tahes. Auk oli juba üle põlve, kui see äkki tuli täis puhast selget vett. Karjapoiss kargas august välja, heitis labida käest ja ajas oma igiunised silmad pärani, nähes, kuidas tema süvend oli vett täis ja ajas üle ääre. Veeseen! Koer astus vee juurde ja lakatas mõned korrad nii et vesi pritsis, läks siis eemale ja lakkus oma halli habet.

Jaan pistis jooksma Alatare poole, ise karjus:

«Vakk rükki om käen! Vakk rükki!»

Ehmunult pistis Ell pea võõrusest välja.

«Messä röögiti!»

«Vakk rükki om käen!» lõugas poisike, rõõmust meeletu.

«Mia mõtli, et tuli om valla päsnu.»

«Ei ole tuli! Ei ole!» seletas Jaan hingeldades. «Vesi om valla päsnu! Ma löidse vii üless! Nüid ma sa vaka rükki nigu Kotre om lubanu!»

«Näe, vesi säälsaman ja kiäki es näe ennemb,» irises Ebo karjapoisi leiust kuuldes ja vaatas mehele etteheitvalt otsa.

«Olli küll, aga kiäki es lövva üless. Kiä tiidse, et ta sää om,» vastas mees.

«Aga mäel ei ole iks kaivu,» tähendas Mai.

«Või säält alt vaadiga vedäda . . . Tule lähemb ku Otsalt vedämine.»

«Paremb oless, ku toda viivedämist ei oleski,» vastas minia äiale.

Nõnda oli vesi ega olnud ka, pealegi polnud seal allgi kaevu, oli ainult koht, kus loomi joota. Et need aga kallist kauaigatsetud veesoont ära ei tallaks, pandi sellele hagudest piire ümber. Ning Mai laskis Hendrikul ja Mooritsal ümbruskonnas maad kuulata — äiale ei tihanud ta peale käia —, kas ei leiduks meest, kes aitaks Palanumäe veeasjad lõplikult korda seada. Muidugi ei mõelnud ta selle all Moosest, kes tuleks ja sauaga vastu kaljut koputaks, nii et sealt vesi purskaks — piibliajad olid ammu möödas, siin oli küll mägi, kuid niisugust raudkivist kaljut polnud kunagi olnud, vähemalt pärast jääaega mitte, ka polnud Palanumäe Soed iisraelilapsed, vaid eestlased, kelle kohta ei võinud kuidagi öelda, et nad oleksid eales Jehoova erilise eestkoste all seisnud. Noorik polnud küll äiale lootnud, kuid siiski oli Kotter see, kes vajaliku mehe leidis ja tallu kutsus.

«Soonekaeja om meil,» ütles ta ühel hommikupoolikul enne heinaaja algust naistele niisuguse näoga tagatoa poole asutades, nagu istuks seal vähemalt vallavanem. «Kolgi Kaarli. Teke nüüd kuuki ja minu pärast kasvai kohvi.»

«Tuu Kaarli olevat sääne nõiamuudu miis. Tedä ei tohtvat ärä pahan-dada,» arvas Ebo. «Kae, ku võtt lehmilt piima või lõetas tsia ärä, mesme sis teeme? Mes sa säändsest kutset?»

«Taa ollev mitman talune vii üless löidnu.»

«Mia lää kaema, määne tuu nõid õge om?» ütles Mai söakalt.

«Ärä sa! . . .» ehmus ämm. «Sa ramm inemine, vänte ei ole ää, tege sulle alba.»

«Kas ta nüid tege . . .» kahtles peremees.

«Kost sina tiiät, mestä tege. Paremb ärä mine. Ärä näitägi ennäst tälle!» keelas ämm.

«Paremb jah,» ütles ka Kotter nüüd. «Lätt sinuga midägi viltu, oleme me viil süüdi.»

Jäigi siis nõnda, et Maid hoiti Kaarli silma alt eemale, kuid Ebo ise ei saanud küll muidu rahu, kui läks pelglikult tagatuppa ja teretas — hoopis enne kui pannkoogid valmis, oh, veel enne sedagi, kui neid üldse tegema hakati, sest uudishimu oli nii suur ja ülesaamatu: kuidas nõid välja näeb? Pingil istus musta habemekontsuga mees, käenahk polnud nii kortsus kui näol, mida oleks nagu eriliselt kortsutatud, pilk oli tähelepanelik, kuid mitte terav ega kalk, ta kandis kulunud koduvillaseid riideid, jalad olid paljad, varbad mustad ja kronksus. Vist oli vanaperenaine jäänud liiga silmatorkavalt võõrast vahtima, sest see küsis viimaks:

«Kuis elu lätt, pernane?»

Kui Kaarel rääkimiseks suu lahti tegi, paistis sealt paar kollaseks läinud kihva, ülejäänud hammaste asemel haigutas tühjus. Ebo pööras pilgu kõrvale ja koguni punastas. See ei jäänud nõiale märkamata.

«Taa aasta om illus kuiv kevväi ollu. Kuis luume tervuss om, illuss provva? Kuis vaska ja voonakese edenase?»

Palanumäe perenaine kokkus ilusaksnimetamisest nii ära, et pomises segaselt:

«Illuss jah . . . illuss kevväi . . .»

Kotter vahtis külalisele ainiti otsa ja mõtles, millest niisuguse mehega rääkida. Lõpuks oli ta oma arust leidnud ümmarguse kõneaine, mis küll ei võinud nõida kuidagiviisi pahandada ja oli ka muidu kõigiti kohane.

«Kuis muialpuul om tinavu rüäorasse?» küsis ta huvitatult.

Ebo, kes oli kardetava mehe habetunud palge ja mustad varbad ära näinud, pidas paremaks taanduda kööki, kus pliidi all põlesid praksudes kuuseoksad, peremehe põllumaa laiendamise kaastoodang.

«Minul endäl om enneki vast üits peopesasuurune rüälapike tare takan maan,» vastas Kaarel suud muigutades. «Tolle kohta ei mõista suurt midägi kitta. Orass nigu orass, om parembit aastit ollu, aga täl ei ole kah viga. Mes muial om, ei tiiä, ei ole koheki kaugembale saanu.»

«Meil olli jälle Saare nurmen pärast paastumaarjapäivä jää pääl, võtse altveerest orasse ärä.»

Kas Kaarel teadiski, kus Palanumäel on too Saare nurm, tema, kes elas siit tükk maad edasi, Puusepa talu metsatares, kuid igatahes noogutas ta soostuvalt.

Kotter üritas juttu rottidele käänata, oli ju Kaarel pärit Rotitarest ja küllap oleks tal nendest elukatest mõndagi rääkida, kuid soonekaeja ei võtnud vedu, noogutas ainult pead ja muigutas suud, nagu mäluks midagi hästi vintsket. Palanumäe peremees vaatas kartlikult teise mälumist: järsku tähendab see imelik näsutamine siiski midagi halba, mine võta kinni, nõid on nõid, ega teda või niiväga usaldada midagi!

Mai otsis üht ja teist väikest toimetust õues, aidas ja laudas, kuid meeles kibeles ikka too tavatu isik, kes oli täna tallu tulnud. Kas ei võinud ta korraks eemalt piiluda, kuidas nõid siiski välja näeb? Nõia jõud pidi olema pilgus ja sõnades, kui ta mehele otsa ei vaata ega sõnagi vaheta, ei tohiks sellest ometi midagi paha tulla! Kui nõidumist olemaski on! Kas pole see siiski ebausuu lori, nagu räägitakse koolis, kirikus ja ajalehes! Nii-viisi hingeliselt ette valmistatud, astus noorik kööki, nihutas enda pliidi

juures askeldava ämma selja tagant eestuppa ja sealt kikivarvul tagakambri ukse juurde ning tegi selle tasakesi paokile. Põksuva südamega piilus ta tuppa. Seal see mees parajasti istuski ega vaadanud õnneks ukse poole. Kuid ta oli harilik, nii harilik mees! Nägi välja nagu mõni puulõhkuja või linarabaja. Kui Alatare Mooritsale panna pühapäevariided selga, on see mitu korda etem.

«Jumala vastalist mia oma õige nimega ei nimeta,» ütles Kaarel parajasti vanaperemehele. «Viina ei võta, piipu ei tõmba, nuu võtva väe ära.»

Noorik arvas tundvat vahalõhna. Kas pidas nõid mesilasi? Palanumäel polnud veel niikaugele jõutud, neil kodus Luigal oli küll mitu mesipuud . . . Kuid siis vaatas Kaarel talle otse silma. Mai pööras ruttu pilgu ära ja tegi, nagu poleks ta üldse piilunud. Samas liigutas laps üsas. Kohkudes tõstis Mai käed silmade ette: oi jumal, kui nüüd . . ! Ta tundis, kuidas kuum hoog käis tast läbi ja peopesad läksid niiskeks.

Noorik ruttas välja.

Õuekummel oli paiguti kastest märg, tahraed haises virtsast. Aeg oli sealmaal, et kari koju kutsuda. Sellest, mis äsja eestoas sündinud, ei tohtinud ta mingi hinna eest hingata mehele, emale — ei kellelegi. Ta ootas, kuni südamepeksmine pisut järele andis ja meeled niipalju rahunesid, et ta oli võimeline validat häält tegema. Siis läks ta lauda taha ja huikas karja koju. Hää lendas üle laudatagusel nurmel haljendava kaerorase alla Palanumäe soole ja sealt edasi Suursaarde, kus raiesmikul veretas lehmade selgi, kostis karjapoiisi häält ja kohe ka Krantsi valjut haukumist, kojutulek tegi kõigil meele rõõmsaks, lehmad lootsid sõimest leida suutäit ristikut või muud meelepärast. Noorik läks mäest alla karjale vastu. Palanumäel polnud kuskil tanuma ääres aeda, seepärast tuli aidata karjapoisil loomad nii kiiresti märke ajada, et nad ei jõuaks vilja minna. Kui väga seegi erines Luiga oludest! Kuid tallede rutt, lehmade õhin, kogu see karja kojuruttamise müdin lahutas ta murelikku meelt.

Kas sellepärast, et Ebo ütles: «Ma teije veidikene kuuki, pallu tetä ei oleki, me oleme vaese inemise», või mispärast, kuid Kaarel sõi vähe ja kohvi, mille vanaperenaine oli külalisele keetnud ja püüdlik-kohmakalt kruusi valanud, ei puutunud sootuks. Kui ta lõpuks küsida sõandas, kas külaline ei tahaks ehk midagi teokamat saada, näiteks killu sinki, tänas soonekaeja lahkesti ja lisas, et ta ei pruugi üldse soolast ega rasvast toitu ning joogiks tarvitab ainult vett, sest lehma ega kitse tal pole; kohv ja tee olevat talle koguni tundmata asjad, millest ei mõistvat midagi pidada.

«Süü nüüd süü ote kuuki, ma küdsä kasvai viil,» sundis Ebo.

«Ei, ma enämb ei süü, tervuss saa liiga.»

«Tervuss?» imestas vanaperenaine. Talle tundus nii kummaline, et nõialgi võib tervis rikki minna. Kas ta siis ei saanud oma kunstiga endale head tervist nõiduda, tema käes oli see ometi naljaasi. «Süü, süü,» kordas ta. «Tinavu om rügä kah nii kehv, et ma ei tiiä, mes saa, kas tule nälg vai . . .»

«Peremiis nimet jah, et orasse pääl ollu jää.»

«Üte veere pääl ainult,» täpsustas Kotter, kellel oli naise kehvusejutu pärast piinlik.

Kuid Ebo oli julgust kogunud ja küsis võõralt otse:

«Sa, Kaarli, tunnet egäsugutsit vigurit, egä sul villäkasvu üle võimu ei ole.»

Peremees vaatas naisele keelavalt otsa.

«Vili om maajumala anda ja võtta,» ütles nõid.

Kotter mõmises umbmääraselt.

«Ma lahkse ohvriase ära. Ütle, kuis ma saass jälle nii säädi, et . . .»

Nüüd oli naise kord mehele karistavalt otsa vaadata.

«Piät taiga tegema.»

«Taiga?» neelatas peremees ärevalt.

Ebo hoiatas silma välkudes:

«Ärä sa naka säändsise asjuga mürrämä! Kae, ku tule viil vanatühi sinu käest verd võtma, messä sis kostat? Läät peräst surma põrguanda nigu ripendas, nakat säääl irmsa elüga kirsma.»

«Kas me niigi taivade päseme, toda ei tiiä üteldä,» vastas Kolgi Kaarel

mõtlikult. «Ega taivatii lai ei ole, sinna võetass mõni ütsik. Aga ega mitut ääd ei saa konnegi.»

«Sina läät vist küll...» Ebo sai sõnal sabast kinni ja vaikis, ta oli tahtnud välja pursata «põrgude».

«Tuu om peräst nätä,» kõöksatas Kaarel imelikult.

«Ega sa sis meile enämb ütleva ei saa tulla, koess sinnu saadeti.»

«Ku vast ainult unenäon. Vai naka kodu käimä.»

«Vai elduss, vai kodul!» hüüatas Ebo.

«Mõni käi,» seletas nõid.

«Tan Palanumäel olli enne meid vanaperemiis kotun käinu, Moorits kõnel,» teadis Kotter. «Olli kolistanu ja lahknu tare pääl. Mooritsal mugu lõgisnuva amba irmu peräst.»

«Mes taiga sis meil tule tetä?» päris perenaine õhinal. «Tule nelläbä ödagu tiipääle minna vai?»

«Noh, ei pruugi. Lepitüstaiga või lihtsambide tetä. Risttiile tule tõne miis.»

«Tõne?» jäi Ebol suu ammuli.

«Tuu kapjuga. Aga Kotrel oless vaja ohvriaia peremehega sõprust pidädä.»

«Kas tuu üits ja sama ei ole.»

Kaarel muhatas.

«Mes vahe sääl om?» küsis perenaine.

«Egäl puul omma oma mehe. Nink oma kõrd. Ku nuu segi aat, sis tule kiird sisse.»

«Kuis küll vanajummal lask säändsil asjul maailman olla nigu nii vanakurja ja maajumala!»

«Neo omma temä abimehe, ta om neo endäle appi pannu. Nigu rentnigu, vai kuis üteldä.»

«Taivajummal om sis andnu maa tõiste kätte rendile,» küsis Kotter.

«Aga mestä tost saa?»

«Saa tuud, et maa pääl om kõrd ja temä valitsus, mida kiäki ei suta väärätä.»

Nii keerulistest taevastest vahekordadest ei suutnud Ebo enam jagu saada, seepärast läks ta kööki, leivapäts ja nuga käes. Leiba polnud nõid puutunud. Köögihämarias sahvrikünnisel tegi ta leivale igaks juhuks ristimärgi peale — Kaarli jutt oli ta hoopis ebakindlaks teinud! Mine tea, mis see kõik kokku tähendas ja mis sellest veel võis tulla!

«Oppa meile kah, messä tiiät!» palus peremees toas. Kuid nähtavasti oli see juba liig, Rotitare mehe niigi paksud tihedad kulmud oleks nagu veelgi tihedamaks vanunud.

«Miä ei tiiä esiki, kos ma sis viil opata saa,» vastas nõid, tänas ja tõusis lauast. Ka peremees läks soonekaeja järel välja. Päike oli keskhommikust üle ja kallas rõõmsat sooja valgust nurmedele ja taluhoonetele. Kesken-dunud ilmel käis Kaarel mööda õue edasi-tagasi, vitsake käes. Väiksemate sammudega kui enne kõndis ta jälle mööda õuemuru, nagu kuulataks oma-enda südamelööke. Üle kummeli, linnurohu, koerasita, lambapabulate ettepoole kumaras, musta nokkmütsi rumm värvituks pleekinud, õndsavõitu naeratus huulil, olemus tulvil aimusi ja märke, millest ümberolijad midagi ei mõistnud; veesaladus oli tema käes. Kui palju tööd ja jõudu oli aastakümnete, vist koguni sadade vältel tühja jooksnud! Kaelkoogud, rasked puupanged, veevankrid — need olid teinud siin ajalugu, kujundanud suhtumist ilma ja inimestesse, inimolemisse. Vesi oli igapäevase olelusvõitluse osa, vesi oli ja jääb saladuseks. Nüüd ähvardas Rotitare vahalõhnane asukas muuta ajaloo käiku. Mooritski oli tulnud Alatarest mäele seda imelugu vaatama. Tema järel ilmus tarekunnisele ka Ell, puhtam rätt pähe seotud. Nendelt julgust saades nihkus ka Jaan tasapisi teed pidi ülespoole, puss naljapärest ees õieli, matkimaks soonekae-ja oksakest.

«Ärä nii käi, väits otsapidi iin nigu püssitikk,» ütles sulane talle validalt. «Teräriist ei ole mänguasi.»

«Ma lase verd,» porises poiss ja naeratas hämmeldunult, kuid kuulas vanamehe sõna. Kahinal hingates jäi Moorits värava alla seisma ja vaatama. Niisugust meest nagu Kaarel polnud Palanumäel varem nähtud.

Ning sellist asjatoimetust, mille pärast ta siia tulnud, ka mitte. Ell oli talle järele jõudnud ja seisatas mehe kõrval, ise sisimas häbenedes oma jõudevahtimist.

Moorits ütles talle:

«Tan mäe all pidi järv olema, om vanarahvas kõnelnu.»

«Ütel päivil vajoss talu maa ala. Inemise tuleva omgu üless, kaesse — laut ja ait kadunu,» seletas karjapoiss.

«Poisksel iks poiskse jutt. Ku ta ei ole enne meid vajonu, ei vajo me aigu kah.»

«Ku mägi puruss laske, küll ta sis vajoss!» ei jätnud Jaan ja vedas jälle ninaga.

«Sina lasess kasvai kogu ilma puruss, ku võim sinu kätte saass. Ega sina ei ooli,» vastas Moorits pahaselt.

«Peremiis laskse maajumala asema puruss, mes sis mia ei või!»

«Peremiis, peremiis!» pomises sulane ega leidnud, mida vastu kosta. See jutt eksitas ja häiris teda, ei sobinud kokku ta mõtetega — eriti veel täna, kus oli ometi täiesti iseäralik päev. Kui palju oli tema oma elu jooksul siia märke vett vedanud küll hobusega, küll käe otsas! Ja lõpuks oli tema silm nüüd ära näinud, et siia tahetakse tõtete kaev teha. Juba seegi oli olnud enneolematu uudis, kui seesama tatise ninaga poisike oli all sooserval veesoone kätte leidnud, kust nad said nüüd Alatarre vett, enne olid nemadki pidanud kandma seda Otsa Juhkami kaevust või võtma sookraavist. Kas polnud tõemeeli nii, et üleüldine edenemine oli lõpuks Palanumäele jõudnud?

«Ei tiiä, ku paks maakiht võiss tan järve pääl olla?» arutas karjapoiss jälle. «Ku tetä äste kõva üdsepüss, vast lask maa puruss ja vesi tulesse vällä, kae, et uputas kogu talu ärä.»

«Tuud sa jah oodat,» urises Ell. «Mes sul selle talu vasta om, et sa nii irmsit plaane piät?»

«Saass karjapoissipõlvest valla,» tunnistas Jaan ebalevalt kõrvale vaa-dates.

«Tuud sa küll ärä looda!» kostis Moorits. «Ku sa pätätki vii valla, ega kõik iks ärä upu. Ja kari lätt mäekallakut piti vii iist ülespoole, inemistele järgi. Kas toda vett niipallu omgi, et jõud siia üless ooneten, jääss pidämä niisama ümbre mäe. Ümbretsõõri om suu ja raba, lüü nuu täis ja jää sinna pidämä.»

«Meste aade ullu juttu tost viiuputusest. Kiä tuud uut?» ehmus Ell ja kinnitas rätisõlme.

Vitsaraag nõia käes võpatas. Kaarel seisatas pingsat oksakest jälgi-des, astus siis hoidlikult labajalakaupa edasi otsenagu mõödaks oma varju pikkust. Õunapuude vahelt oli heina niidetud, noorilt tugevailt puilt pudenes veel viimaseid ujedaid helbeid, soonekaeja seljal mänglesid valgus ja uibuokste vari, hinge kinni pidades kõndis mees, nagu läheneks linnupesale. Järsku kaldus oksake ta pihus ja paindus maa poole, otse-nagu tõmbaks see teda külge. Kaarel nõksatas seisma, liigutas ainult kätt vitsaga tollhaaval edasi-tagasi. Viimaks tegi ta kindlaks veesoone täpse asukoha, see oli õunapuust sülla kaugusel.

«Kätte saije vist,» sosistas Ell värava taga imestusesegasel hea-meel.

«Tan tule kaiva,» lausus nõid valjusti, et peremees toanurga juurde kuuleks, võttis mütsi peast ja pühkis märga otsaesist.

«Järv om uibu all,» pomises karjapoiss.

Moorits ainult vaikis ja vaatas.

Teise kaevukoha leidis soonekaeja talli taha.

Nagu tellitud, jõudis Hendrik veskilt tagasi, ajas hobuse õuele ja läks kohe koos isa ja teistega ülesleitud soonekohta vaatama. Kaarel seisis seal takjate juures ja näitas sõrmega maha:

«Tuu tõne, mes ma enne löidse, om sügavamb ku taa tan.»

«Siist om ää lähike obesit juuta,» arvas Kotter.

«Meil oless võinu ammu kaiv olla. Rumalal inemisel pallu vaiva.»

«Oless... oless,» pomises peremees puudutatult. «Palluki mes piäss olema, rikkust om liinan ja laanen... Teil tule nakata nüid kaive kaivma.»

«Kaive ja kimmelgut,» täiendas Hendrik.

«Saade ainaaass valmiss.»

«Kas äkki ei tule obesekusi tallist siia kaivu sisse ja rikk vii ärä?» kahtles Moorits.

Kõik vaatasid küsivalt Kaarli poole.

Soonekaeja rapsas pihlakaoksaga vastu paigatud püksipõlve.

«Kajosalve tule tetä nii kinmä, et sinna midägi ei saa minna.»

«Kiä näid nii kinmäss saa?» kahtles sulane jälle.

«Tule nii tetä, et saa,» arvas soonekaeja.

Kevadel, kui ilmad külmad, oli Miina maganud üksvahe rehetares. Ühel õhtul enne magamaminekut oli Mai näinud, kuidas teenija oma pika hame üles tõstis ja Ebo talle õletuustiga tule alla pani. «Meste nüid teede?» oli noorik kohkunud. «Kirpe vasta teeme suitsu,» oli ämm pelglik-sõjakalt seletanud. «Enne makale minekit.» Niisugust kirbutõrjeviisi polnud Mai veel näinud, ka see «makale minek» ärritas teda, olgu see peale Rõngu kihelkonna kõnepruuk, mida ämm temalt endalt õppinud. Nende kodus oli kirpude vastu kasutatud ikka kalmuseid, mida toodi turbahauast ja pandi sāngi küljealuse põhu sisse. Nõnda tegi temagi siin, sest kirpe oli nagu vihma. Mis imestada, kui tuba tuulutada ei saanud. Kāredalt oli ta nõudnud Hendrikult ja āialt, et nad akendele hinged ette ja haagid külge paneksid. Või laseksid kellelgi panna, kui ise sellega hakkama ei saa. Kuid seekord oli āigi hakanud kõrvatagust kratsima, nii et minial oli piinlik: muidugi nõudsid hinged-haagid jälle raha!

Nüüd avastas siis Mai, et kārnkonnad kāivad tema osajaolehma ime-mas. Jutik, kes oli kevadel jūripāeva paiku Palanumāele toodud, otsekui oleks temagi suiline, inises kaeblikult, kui noorik ta tūhjastõmmatud nisasid puudutas.

«Jah, lehmāke, jah,» hāālitsetes Mai kaastundlikult looma kōrva tagant kōhvitsedes. Mis ta oli Kolgi Kaarlile kurja teinud? Mis polnud nōiale siin meeltmōōda olnud, et ta nūūd sedaviisi kätte maksis? Kuidas on lood lapsega tema ūsas? Ebausklik vārin kās tal ūle keha.

Oma jōuetust tundes lāks tal meel vāga kurvaks. Teda kiusati taga. Mida temalt ometi taheti saada?

Või oli see ämm, kes oli Jutikule need jālgid elukad selga pannud?

Ning Mai tundis ennast vāga ūksiku ja hūljatuna. Ūksi vōōras talus, mahajāetuna inimeste keskel, kes olid tema vastu nii vaenulikud ja halvavad. Jah, tāiesti ūksi! Polnud midagi loota ka isalt-emalt, vendadelt-ōdedelt, need olid omagi eluga kimbus ega saanud teda aidata. Kas oleksid nad pāriselt arugi saanud, mis tal siin viga on? Siin olid kirbud ja ämm, kes lōi nimme ta lambiklaasi katki, Hendrik, kes oli ikka veel pigem suur poisike kui tāismees, ehkki muidu tore ja armas. Noorikul hakkas oma elust nii hirmus hale, et silmad lāksid vāgisi mārjaks. Ta pani pea vastu lehma sooja kōhtu ja nuttis peatāie. Vaene Jutik, meie kahekesi oleme sinuga vōōrsile āra antud — ja siia me jāāme! Sa ei saa ennast kaitsta, vaene lehm!

Seejārel tulid Maile meelde mehe kāed, kui Hendrik ōōsel asemel ta paisunud pingul kōhtu katsus, pūūdes mōistatada, kes seal kumeruse all peidus on, poeg vōi tūtar, ning viimaks juttude ja hellituste peale nii traksi lāks, et naine ei suutnud teda tagasi hoida, ega ta isegi ju puust olnud, kuid pārast hakkas sūda valutama: kas laps ei saa seelābi viga?

Vaene lehm ja vaene mees! Ja tema ise tūkkis oma tulevase lapsega — kui vaesed, ūksikud ja mahajāetud! Ning kuumad pisarad aina veeresid, kuni laudalāvele ilmus ämm. Ebo meelest pidid lehmā sedaeaga lūpstud olema, kari tuli metsa ajada, karjapoiss ootas ōuel, malk kās ja koer kōrval.

«Su Jutik and niipallu piima, et sa ei jōvvaki tedā ārā nūssā,» tāhendas ämm. Nagu ikka, kostis tema sōnadest tubli annus mōtlematut etteheidet.

«Tuu om tilgatumas imetu!» kaebas minia läbi nutu. «Mu vaene osajao lehm!»

«Rotitare vanamehe tüü! Vai kand mõni külänaine sinu pääle viha?»

«Ma ei ole kellekile midägi tennü.»

«Ega tuu ei putu. Inemise omma kadede.»

«Kiäki tansaman Palanumäel om Jutke ärä kaetanu,» kahtles Mai.

«Mia küll ei ole su lehmä putnu!» Ja Ebo ainus silm välkus lauda-hämaruses. «Piät omgu padakonne kuuma tuhaga palutama!»

Noorik vöbistas õlgu.

«Jäle!»

«Ei ole midägi, kulla laits! Töistmuudu sa näist jagu ei saa! Na omma kadedusest lehmä imema pantu, õige asi taa ei ole.»

Esimest korda kuulis Mai ämma suust «kulla laits». See kõlas nii ootamatult, et isegi nutt läks üle.

Kärnkonnad olid niigi jäledad elukad, nende kõrvetamine oli veel kole-dam. Et see asi pidi ülepea nõnda minema ja see Palanumäe elu üldse sel-line olema! Öösel rääkis ta sellest eestõas Hendrikule. Mees ei leidnud kogu asjaloos midagi enneolematut. «Ku muidu ei saa, kõrveta!» Ja tikkus naisele nii jõuliselt ligi, et see oma südamesopis lausa soovis, et nendevaheline olek sama ilmsüüta oleks kui päris alguses. Muidugi hel-lus viimaks nainegi, iha süttis ja jälle olid nad sealmaal kus alati — süü-mepiin lapse pärast aga suurenes. Seal meenus Maile jälle, kuidas ta oli ukse vahelt tagatuppa vaadanud, Kaarel aga oli heitnud talle oma nõia-pilgu, mis külge jäi. Nüüd see taltsutamatu patutöö — kas ei tee see lap-sele liiga? Issand jumal, kas ta üsas enam liigutabki? Kohkunult kom-pas naine oma keha. Jumal küll — ei liigutanudki! Ongi surnud too maimuke! Rabeldes lükkas ta teki pealt ja tõusis istukile. Hendrik, kes oli kõrval juba mõnusalt uinumas, virgus Mai äkilisest liigutusest ärkvele.

«Mes om?»

«Laits . . . om koolu!»

«Messä aat?» pomises mees.

«Kobi! Tunnet, ei liigutagi enämb!» ahastas Mai.

Mees libistas käe talle särgi alla kõhule.

«Liigutas küll.»

«Arvat?» küsis noorik lootusrikkalt.

«Kas sa ei tunne? Pane käsi sinna.»

Hendrik võttis naise käe ja juhtis mööda kõhukumerust ning tõesti: laps liigutas ihus.

Kergendusohkega vajus Mai sängi tagasi.

«Ma mõtli joba, et patutüü om latse ärä surmanu!»

«Määne patutüü?»

«Noh, et sa olet minuga, ku ma ole jo säidse kuud ramm!»

«Tuu ei ole patutüü!»

«Mestä muud om!»

«Aga ma taha jo!»

«Palluki messä tahat! Oia ennäst tagasi!»

«Ei jõvval!»

«Piät jõudma!»

«Kiä tuu piäti pääle pandse?»

Mees nihutas end põhukoti krabisedes naisele lähemale. Ja Mai tundis, kuidas Hendriku kohmakas käsi asus ta rindu paitama. Noorik ise oli ihast nõrk, kuid pahasdas veel viimase jõuga: «Ärä tule . . .» Kuid keela-mine kandis hoopis vastupidist vilja.

Viimaks sosistas naine ahastavalt:

«Käi sängist vällä, minu kõrvald minema! Mine koess tahat, jätä minnu rahule. Niiviisi sökut sa latse ärä. Ääga taa asi ei löpe. Veli üteli: seeni ku sa last kannat, ei tohi mehega ütlen olla!»

Ning ta purskas kibedalt nutma.

«Jätä nüid! Laits om jo elun!»

«Täämbä olli, aga mestä ommen om, ku sa kõrda ei piä.»

«Mesma sis piä tegema?»

«Jää iluste magama, saat omgu varra aina niitma.»

«Messä tost ainast! Om ennemb niidetu, saa kah tinavaasta niidetus.»
Jälle krabises asemekott. «Ku sa enämb suguki ei või, sis ma lää aita.
Tiinjä lask mu ehk sisse endä manu.»

Naise nutt katkes.

«Küll sa olet kah!»

Vihaselts kloppis ta rusikaga mehele selga.

Hendrik tõusis voodist.

«Noh, nägemist!»

«Koess sa nüid paket?»

«Ma jo ütli!»

«Ärä tuud ullu tükki küll tii, et sa . . .»

«Esi aijet minnu ärä, et käi mant minema. Pesset ruskuga . . .»

Hendrik tõmbaski püksid jalga ja astus uksest välja. Õues jäi ta kuulata. Tagatoast kostis isa norskamist, laudas puhkis loom. Talu oli suikunud valge öö heledasse unne, vaikus valitses metsa, maad ja taevast — vaikus ja mägi. Ka noormehe mõttes ja meeles virvendas midagi heledat, unenäolist, temas liigatasid pooleldi teadvustamata tajud. Ähmased ihalused, mida ta eales polnud suutnud mõista, otsisid väljapääsu. Öö oli täis iha, kihku ja kutset. Ja veel midagi, millel polegi nime. Oli lühike ajajärk suve südames, kus inimesele tundub, et ta ihule ja hingele on külge kasvanud tiivad, kuid ta ei oska neid kasutada, sest hall pimedus on piiranud ta nii väikseks ja ahtaks, et ta ei suuda oma parimate pürgimustega järsku midagi peale hakata ja see täidab ta pahameele ning trotsiga. Öö oli suur, mahe ja laialivalgus otsekui vesi, tema voolust oli raske midagi kinni püüda, sundida pikemaks peatuma ja see tegi nii nukraks, et oleks tahtnud nutta. Hendrik oli nii väike, pigistatud öö poolt vastu mäekülge ja ta ei osanud endaga midagi peale hakata. Suurustades oli ta tõusnud naise kõrvalt, polnud temast ehalkäijat olnud ka siis, kui ta veel naisemees polnud, oli küll mõned korrad Mõra Maksiga lõkerdanud öösel küla pidi, kuid seda rohkem niisama seltsiks. Maks võttis kaasa omatehtud kandle, mängis maha mõne loo lakaluugi all või aidamademel, aga kui uks lahti tehti, oli Palanumäe perepoeg jäänud rohkem segajaks kui osaliseks, oskamata tüdrukutega kõnelda. Tema meelest oleks nad pidanud sisaldama veel midagi rohkemat, mingit imet peale selle, mis neil pakkuda oli. Mis ime see oli, mida pidid sisaldama heinast, unest ja higist lõhnavad külatüdrukud — teenijad ja peretütred? Kas polnud nende öitsev keha ja elurõõmus olek veel küllalt ime? Peale mõningat järelemõtlemist seadis ta sammud üle õuekallaku aida poole, ise piiludes eeskambri akent. Aidast kostis nohisemist, seal magas teenijatüdruk, kelle Kotter oli kaubelnud Pühajärve vallast. Tüdruk nagu tüdruk, punapõskne ja omajagu laheda loomuga, ei laisk ega virk, ei ilus ega inetu, tavaline tööinimene nagu neid küllalt leida, kuid päriselt omadusteta polnud ta siiski — ta kodus palju. Näputöö asendas tal nooruslõbusid, tantsu ja laulu, ehalkäijaid. Nüüd oli perepoeg ise teel tema juurde, võib-olla see Pühajärve tüdruk oligi see elukooli puuduolev jagu, mis pidi talle endast arusaamise andma, naine õpetab rohkem kui ükski kool. Jajah, aeg oli juba toonudki muutusi, ta oli lapse sigitanud, kuid aidamademel jäi ta seisma nagu post kõhkluste pureda. Ja tõesti, mis näo teeb Miina, nähes teda ehale tikkumas? Kas oli seda tarvis?

Uks käis. Muidugi, see valendav mütakas kuju polnud keegi muu kui Mai oma linašes hames.

Nüüd polnud Hendrikul aega vahtida, kiiresti tõstis ta käe koputamiseks, et naist õrritada. Kuid noorik sai õigel ajal jaole, raskejalgsusest hoolimata oli ta kebja sammuga.

«Ärä tii ullu!» sõnas ta lepitavalt, ise poole kõrvaga ööhääli kuulata. Kõige valdavam oli siiski teenijatüdruku ühetasane nohin, mis kostis aidapimedusest. «Kas kuulet, ku rahuligult Miina engäss?» Naine põimis käed mehele selja tagant ümber keha. «Nii makass puhta süämeega inemine peräst päivätüüd. Ja sina tahtset tedä üless aija, tõse ääd und ärä rikku! Ta om illus tütrik küll, aga mia ole ilusamb. Pallu ilusamb! Mul omma peenemba jala ja ilusa pruuni silma, kas ei ole? Ei tiiä, kas ta

tandsi mõistki? Ku ma latsega maha saa, sis viit minnu kerkude, näite-
müigile vai laulukuuri. Ma taha inemiste seltsi.»

«Sa olet tan niiki inemiste seltsin.»

«Ma taha tandsi!»

Mees vaikis.

«Me oleme tan nigu tule paistusen. Kae, ku valge me ümbre om! Kõik
kotusse omma valgusekuma täis.»

«Ommuk om käen. Ja ilm muutuss, tuul käänd ärä.»

«Ei ole ommuk. Üü om nii valge. Oh, Endrik, ma tahass uiku ja joosta
ja õisata, laulda ja tandsi.»

«Sa ei vôi!»

«Ma taha tälle kah jo emäihun opata laulu ja tandsu, et ta elust rõõmu
tunness.»

«Ja ummelust.»

«Ummelust peräst. Aga laulu ja tandsu prõlla. Kae, ku valge om
taivass. Kost tule tuu valguss? Üle mäe vist. Jah, mäe takast ja üle mäe.
Mia tulli jo mäe takast ja tõije sulle valguse üten. Ütle, kas es tuu vai?»
Ta kallistas meest nagu vähegi jaksas, puhkes naerma kui hõbekelluke
ja pigistas veel kõvemini. «Mia ole su lamp ja lunastus. Ku sa minu ärä
põlgat, kaoss kah valguss Palanumäelt. Valguss om rasse tulema ja kipe
kaduma. Ärä enämb konagi koputa aidaussele!»

«Ku sina sääl sehen olet, kas sis kah ei vôi?»

«Ku mia sehen ole, sis piätki koputama, võit ilma koputamata kah
tulla. Oh, ma taha tandsi, kihä om nii kerge ja õlpu täis. Tule alla, tule,
lääme!»

«Mes sinuga om? Sa olet nii imelik!»

Vastuseks Mai ainult naeris.

Kes on inimene vihmasel hommikul, kui soo ja mägi ulatavad käe ning
valguvad silmapiiril kokku, muutes kogu maailma suletud märjaks
känkraks? Kas pole inimene ainult rõskusemardikas, kes roomab vetti-
nud hoonekarpide vahel, püüdes toimetada üht-teist, millest ei muutu
ometi midagi ei talus ega laias maailmas, mille ähvardava hinguse on
pilved ja vihm ajutiselt ära varjanud, püüdes luua muljet, et kõik on
kõige paremini. Inimese püüdlused on piiratud ja tema saavutused
kahtlased — krabiseb sadu laastukatusel; vesi on see, kust kõik pärit
ja kuhu kord jälle peaks kaduma — kostab vihma häälest.

Põld oli maas, Alatare nurm veretas tõusmeist.

Ja mägi vaikis nagu ikka.

Hendrik kõndis mööda lirtsuvat muru, võttis rehe alt labida. Ilus öö
oli sünnitanud vastiku hommiku.

Kotter oli toast välja tulnud ja vaatas haigutades ilma.

«Messä arvat, koess ma tolle kimmelgu tii?» küsis poeg.

Kuid isa ei andnud nõu. «Tii, koess esi arvat,» oli vastus.

Mai ilmus nähtavale, silmad und täis, puust lüpsik käes. Hoidlikult
astus naine mademele ja koputas aidauksele:

«Miina, uu!»

Kuni teenija tõusis, tuli Mai mehe kõrvale rehealuse nurga juurde,
kus see kavatses kaevama hakata. Naine kiitis uue hoone asupaiga
heaks. Vaatas siis ringi, kas keegi ei näe, astus Hendrikule ligi, nii et see
tundis naisest hoovavat piimalõhna, ja andis talle musu.

«Sa olet jo armass!» sosistas ta.

Nõnda, varustatud labida ja suudlusega, asus mees tööle.

Siis ütles ta:

«Ärä sa ärä minesta, ku ma äkki rahapaa vällä kaiva!»

«Kaiva, kaiva, küll ma sis kae, mesma tii, minesta vai ei.»

Mai läks lauta ja luges Jutikule tasakesi peale kurja inimese vasta-
seid sõnu:

«Sitta suhu, soola silma,

paska pahemasse kõrva . . .»,

mõeldes seejuures ka teisi loomi, kogu karja.

Seejärel hakkas ta lüpsma.

Hendrik seisatas rehealuse väraval, ühes käes teraslehega, teises plekist äärega puulabidas, ja heitis harjumuspärase pilgu üle haljendava mäekülje. Hoopis üleval, kurakätt, seisis hommikuvaikuses üksik tamm. Kust oli ta sinna liivasele nõlvakule saanud, kuid seal ta oli ning vaatas kuninglikult alla üle Palanumäe ja Otsa talu, üle suure metsagi, mis algas Otsa nurmede taga. Kui minna üles mäele ja vaadata alla, siis avanesid metsa taga lainetena üha uued ja kaugemad metsad, mida kõrgemale üles märke, seda kaugemaks ja sinisemaks muutusid lained, kuni kadusid hoopis hämusse nagu üle sugupõlvede ulatuvad pärimused.

Muru peal aidakaevu juures, nagu nüüd kutsuti üht suure surmaga valmis saanud kaevu, kaanis ruun ruhest külma kaevupõhjavett, nagu oleks temagi söönud soolast silku, mis moodustas talupere söögisedeli vankumatu aluspõhja. Viimaks sai tal janu täis, tokerdunud karvatuustakutega kõht rippu, jalad kanged ja kombakad, nõnda seisis ta seal, pigem pilapilt kui loom, ja asus jälle oma kõrvu seadma, need olid tal pea küljes lahti ja üks väheseid asju, mis tõesti temale kuulusid. Kahtlustavalt liikusid need otsekui mingi iseäraliku mõõturi seierid. Vaagis ta elu, saatust, tööd? Oli ehk kõrvale kõige tähtsam kõrv ise? Luges loom salaja perepoja hommikusi mõtteid, mis tegid kummalisi keerdkäike ja suuri hüppeid? Perutavate hoostena söötsid nad üle mägede ja orgude, sumpasid soos, et uuesti tõusta kõrgetele kuivadele kinkudele, kust oli kaugele näha ning kus süda põksus valjusti jõutundest ja elamisrõõmust.

Just praegu, ühes käes teraslehega, teises plekkäärega puulabidas, oli tal ajusopis välgatanud mõte väikesest laulupeost, mille peaks mäe otsas toime panema. Seda muidugi siis, kui koht on lõplikult priiks ostetud ja tema talu täieõiguslik peremees. Siis kutsub ta siia ühel ilusal suvisel pühapäeval mitu laulukoori ümbruskonnast, ja pasunakoore, et oleks rohkesti suid ja pille rõõmul hõiskamas, kostku siis isamaalikud laulud ja vägev muusika sealt pilvepiirilt kaugele üle mitme vähema mäe ja metsa, voogaku lainetena kasvõi Valka välja, kasvõi koguni Lätimaale. Las saavad siis kõik teada, et Palanumäe on krediitkassa alt vabaks saanud ja igasugune orjus lõppenud, siin elab vaba eesti mees oma naise, laste ja pudulohustega, maaomanik, kellel pole vaja Jakobi kombel janu tunda, sest tal on õuel kaev, seks ajaks võib-olla isegi kaks. Kui ta mõisniku vurvhi välja ei anna, siis vähemalt naabritega on ta ühe pulga peal, nendega, kel talud juba priiks ostetud nagu Konnu, Nuia, Mõra ja teised.

Ilusaid mõtteid oli teisigi. Millal veel unistada kui mitte noorpõlves? Hommik puhastas pead, öö oli täitnud tühjuse sisuga, andnud mäele ja ilmale uue näo. Kehas surises jõud, see oli tagatiseks, et unistused ei jää tühjaks lapselelu kõrinaks. Kui tema ei suuda kõike teoks teha, küll jätkavad järeלטulijad, nemad toovad siia rohkem valgust, kui siin kunagi varemalt olnud, igatahes hulga rohkem, kui suutis seda anda üks põlatud lamp, mille klaas oli pealegi imelikul viisil katki läinud, kuid mis sellest hoolimata pakkus aastateks nägelemisainet. Poeg tuleb kord uue lambiga üle mäekülje ja võidukroon on tal peas — tahtis Hendrik loota. Ajalool pole sammu, on vaid raudsed saapad ja valgus on unistus, mille pärispalet on raske ette kujutada, see on kõikehõlmav kui issanda süli. Lapsest saati oli tal üks kujutluspilt, mille juurde ta meeled ikka ja jälle tagasi pöördusid. See oli, nagu põleks mäeküljel üleval pool Kuusepuhmast hele valgus. Puude, postide või inglitiibade küljes olid suured lambid ja need nagu põlenuksid seal heledalt, pidulikult, otsekui küünlad jõuluõhtul kirikus, ainult selle vahega, et nad põlesid mäe küljel ja mäe peal igal ööl, nagu oleks seal üks lõppematu jõuluõhtu. Ning pimedust poleks nagu olnudki, aga kui ta siiski tuli, oli ta kuskil käugel, Valgas ja Lätimaal, sest nii kaugele ei ulatu ühegi lambi valgus, olgu ta nii suur kui tahes ja võtku või vaadiviisi õli. Kuid siin ta põleb ega kao, sest Palanumäel elab prii sirge seljaga inimene, kes ei võta mütsi peast mõisniku ega isegi kubernerihärra ees, kui sellisega kokku peaks juhtuma, kihelkonnakohtunikust rääkimata.

Kas kujutlustest ongi vaja ärgata, kas pole unelmaist virgumine tervisele kahjulik? Nagunii käivad nad inimese sees kaasas ilusate unenägudena, millest mõni vahel täide läheb. Langeb ju mõnigi seeme ootamatult viljakasse mulda; külvajale paistab küll, et seal on paljas kivi, kuid ennäe! praos on mulda olnud ja seal tärkab elu.

Vankripõhja oli laotatud katkine ölerõivas, mille augud õletuustiga kinni topitud, et liiv läbi ei läheks. Palanumäelt mindi kahe hobusega tee peale kruusa vedama. Hendrik võttis ruuna, talli ees rakendas Moorits võiku mära vana puutelgedega vankri ette, mida oli kasutatud veevedamiseks, kui veel kaevu polnud. Mära vaatas maailma märksa lootusrikkamal pilgul kui ruun, igatahes olid ta kõrvad kogu aeg kirki, võib arvata, et see oli eluusk, mis hoidis neid püsti, eluusk ja varss, iseäranis nüüd, kui too ei saanud enam ema imemisega vaevata, sest talle oli kaha pähe pandud. Varss ei saanud enam ema vaevata, küll aga perepoeg sulast. Kolinal viskas Hendrik labidad vankripõhja — päike oli juba süllavõrra üle õunapuude tõusnud — ja ütles Mooritsale:

«Nakame minema.»

Rahulikul käiginal, otsekui midagi mõtlikku jutustades vurasid vankrid mäest alla. Kahel pool teed uneles kastepiiskades oras, veretades tõusva päikese lüngis kiirtes. All niidukaelal kollendasid konnakapsad, siin-seal helendas tähtsilmseid meelespeasid. Eemal rökkasid sookased mitmekeelsest linnulaulust, kiljus murelik kiivitaja, taevalaotuses lõõritasid lõokesed.

Moorits sõitis ees. Sepikojasaare kuuskede vahel pidas ta hobuse kinni, ronis maha vankrist, kus oli istunud risti üle peelede asetatud laua-jupil, ja laskis aeglaselt kuusejuurele vett, noorperemehe ees viivituse pärast vabandades:

«Ennist läits meelest ärä.»

Ning ühest ähmuvast teadvusekihistusest tõusis mälestus, kuidas see nüüd nii armetu värisev vana Aadam, mida ta sõrmede vahel hoidis, oli kord juubeldades Ellusse tunginud; kellessegi teisesse polnudki tal asja olnud. See oli sündinud kaugel mõisa heinamaal, kus nad olid Palanumäelt heinal. Ell oli temast mitu aastat vanem, kuid seal heintes oli ta temaga ise hullama hakanud ja kui nad ühte heitsid, oli Moorits mõelnud: tan omgi teopoiisi paradiisi! Külarahvas viskas küll Ellule ette, et ta poisikese ära meelitanud, kuid tüdruk ei teinud sellest väljagi. Ja ega Mooritsalgi polnud selle meelitamise vastu eluaeg midagi olnud, sest nende elu läks korda, nii korda, kui vaeste inimeste elu võib minna.

Ta pani püksilaiu põõnaga kinni ja sülitas. Enne vankrile kobimist võttis mütsi peast, tõmbas peopesaga üle juuste ja sõnas:

«Pää valge nigu lumi.»

Siis vajutas ta mütsi pähe, selle põhi oli luitunud peaaegu sama valgeks nagu ta peagi. Pikk kõhetu mees, jalas lõhvelekulunud paklased püksid, varbad paljad, kuid pea kaetud — nii nägi välja Alatare asukas, teetegija.

«Tahat sa üdseauda kaema minna?» hõikas Hendrik tagumiselt vankrilt, noogutades hüvakätt kõrgete kuuskede poole, kus helendas ka üks õrnas lehes kask. Puude taga oli miiliahi, kus Kotter oli noores põlves puusütt põletanud. Mõnikord Sepikojasaarest läbi minnes oli seda vana aset vaatamas käidud.

«Mia ei taha koheki minna,» vastas Moorits kõlatult. «Mia ei ole konnegi käinu.»

«Mia ei ole kah pääle Nustaku ja Tartu koheki saanu.»

«Ole tan ärä iganu — Tartu liina ei ole minu silma nännüvä.» Sulane võttis ohjad. «Ega näeki.»

Ta sõnad tegid perepoja kurvaks, seepärast lausus Hendrik lohutavalt:

«Kiä tiid — äkki näet viil ärä. Läät laulupidule vai aige...» Tahtis öelda «aigemaija», sai aga sõnasabast kinni, sest ka see polnud tõenäoline, nii nagu muide laulupeole minekki.

Moorits väärutas loult, uskumatult pead ja nõotas mära liikuma. «Mes sinna otsi, surm tule niisammutegi.»

Mõisa kruusaaugus oli Mõra Maks juba oma hobusega ees.

- Rõõmsameelselt võttis ta Palanumäe meeste tere vastu ja hõikas Hendrikule, käega kruusaaugu vastas asuva järsu valli poole osutades:

«Laske sinna äkilise perve ala. Säält saade kuurma kerge vaivaga pääle.» Ning lõõpis: «Sääl juusk kruus esi vankrede.»

Kitsukeses kruusaaugus pääses korruga liikuma ainult üks vanker. Maksil oli juba koorem peal, ta ajas oma hobuse välja ning jäi ootama, et koos naabritega teele minna, teosad, mida nad tegid, olid kõrvu.

Hendrik andis Mooritsale märku, et esmalt ajaks see oma vankri liiva-seina äärde.

Nõnda sulane tegigi. Võttis oma plekist äärega puulabida, kobis vankrist maha ja asus kruusavalli uuristama.

«Ärä nii julgede kaabi, tule kaala, jäät liiva ala,» õpetas Maks. «Maast ega vankre päält ei küini te liiva alla udimä. Üits mingi üless, ragugu kruus valla.»

Palanumäe noorperemees üritas kaldaservast üles ronida, kuid libises ikka alla. Viimaks jättis ta selle mõtte sinnapaika, läks kruusaaugust teed pidi välja ja kõndis ülevalt söödiäärt mööda Mooritsa kohale. Hakkas sealt üle etteulatava kamaraserva labidaga kruusa lahti raiuma.

Järsku varises hulk pinnast kahinal alla.

«Oia iist, oia iist,» karjus Hendrik hirmunult.

Kuid sulane oli juba üle põlvede liiva sees.

«Kos enämb,» pomises ta, püüdes jalgu tagajärjetult välja tirida.

«Liiva-Annuss taht sinu endäle. Saije joba jala kätte,» irvitas Maks.

«Jätä sääne jutt järgil!» keelas Hendrik ülevalt. Samal silmapilgul lagunes ta enda jalgealune ja ta sõitis koos rohke liiva ja mullaga robinalla alla otse mära jalgade ette.

Sulane seisis kui hunnik õnnetust kollase niiske liiva sees, milles valendas kivikesi. Ning liiva rabises tasakesi juurde.

Mõra perepoeg võttis tal ümbert kinni ja kangutas kui aiaposti.

Hendrik ei saanud midagi selle vastu, et sulase abitu kobav olek teda ärritas. Tuli meelde seegi, et talvel oli isa lõpuks näinud, kui vaevaliselt Mooritsal linade harimine läks, ja kutsunud sulase rehetarest ära, öeldes: «Las kaits vanamiist viävä ainu, sina mine lahu lina puhtass!» Oligi läinud nõnda, nagu ta kartnud — too vastik töö jäi tema teha! Ja ta tegi selle ära, hambad risti, kirudes maapõhja sulast ja kogu linakasvatust.

Hendrik sülitas suust liiva ja küsis Mooritsalt:

«Mes tunne om?»

«Lõunamaal, kon kuum liiv, oless su jala ärä küdsänuva,» lõõpis Maks. «Oless saanu magusat inemise liha praadi.»

«Mul kõhna koiva, näist ei saa söönuss,» vastas sulane.

Ta oli liiva seest välja päästetud, ajas enda aeglaselt sirgu, seisis puhu. Kobas siis kangelt kummardades põlvi, justkui ei usuks, et need on veel tema omad ja liiguvad.

Märagi oli rahunenud. Temagi jalad olid liiva sisse jäänud, kuid hobune oli ise endaga toime tulnud.

Kivid kolksusid vastu vankripõhja, kruus kahises, labidad kõlksusid. Mooritsa pikaldased abitud liigutused hakkasid jälle noorperemeest ärritama. Ta püüdis endast jagu saada, kuid ei suutnud.

Hakkas siis ise hästi kiiresti liiva loopima, nagu kihutaks keegi teda taga. Seal see sulane söksis! Tema sai visatud neli-viis labidatäit, kui Moorits vaid üheainsa.

Viimaks ei kannatanud ta enam välja.

«Sa ei ole vist üüse magada saanu!» purskas ta.

«Moorits om külä pääl käinu!» pilkas Maks, kes oli istunud eemale kivile ja jälgis sealt teiste töötegemist.

«Ärä pahanda, nuurperemiis!»

Sulane hingeldas, ta hääl oli paluv.

Kuid Hendriku süda oli täis. Irvitamisi küsis ta:

«Kas sina oless tahtnu peremehess saija?»

«Mesmä noorest pääst tahtse, tuu om nüid pallalt uni,» vastas Moorits lihtsüdamlikult, kusjuures ta labidas lausa seisku jäi. «Inemine... taht mugu magada, unen om ta prii. Priiuss om kah uni, mestä muud. Ku

pallu vaiva om sinu esä Palanumäel nännü, eluaig ei ole ta niipallu magada saanu nigu tahtse. Ku mia oless pidänu niipallu... tüüd murdma ku temä, ma oless ammu maha lõpnu. Omgu, ku me tullime, olli temä joba kannistikku lännü, lahk nurme tetä.»

Noorperemehe pilk peatus sulase labidal.

«Sul on midägi viga,» lausus ta leplikumalt.

«Jõud om periss otsan...»

«Mõral küll säänest sulast ei peetäss,» nähvas Maks suureliselt.

Moorits vajutas labida vaikselt liiva sisse, surus palja tallaga lehele peale ega vaadanud perepojale otsa.

Õhtul ütles Hendrik isale:

«Vastsest kevjäst tules uus sulane võtta. Taa tamp nigu savvi.»

«Koess Moorits lätt?»

«Mingu poja manu Peterburi.»

«Pääle talutüü ei mõista ta midägi.»

«Las opiss!»

Kotter ohkas.

«Kulupää ei opi enämb midägi. Mia kah ei opi. Mooritsaga om niisammute. Vana puud ei tasu tõiste kohta istutada.»

«Ta ei ole tüü pääle vihane.»

«Moorits om tan vana oleja. Me oleme üten vanass saanu. Tedä ei kölba küll ära aija,» seletas peremees, endamisi imestades, et poeg ise nii lihtsat asja ei taipa.

10

Lahkuv madalrõhkkond korjas oma hallid pilved kokku ja sõitis minema, vanker täis kolisevaid puunõusid, mis käisid kokku kolks! ja kolks! Lehmad andsid vähe piima, karjamaad olid kehvad, õigupoolest neid ei olnudki, loomad kuivasid niisama metsa all, kus neil polnud suurt midagi võtta.

Ebo oli sellega harjunud, Palanumäel polnud ju paremat nähtud, see pärast ei osatud enamata taga igatsedagi. Kotter vaatas lehmadele kui priisöödikuile, keda tuli pidada ainult sellepärast, et saada lastele tilgake piima, ja kui nad juba olemas olid, siis ei kölvanud neid niisama heast peast ära häetada. Nad andsid ka sõnnikut — sedagi ei maksnud unustada! Siiski olid hobused peremehe meelest need ainsad ja õiged, nende eest tasus hoolt pidada, neid harjata ja ravitseda, nüüd oli nende tarvis talli taha koguni kaev kaevatud ja jämedast kuusepalgist mold uuristatud. See oli Mooritsa kätetöö. Kus oli vaja midagi puust teha, sinna kutsuti ikka Alatare mees, talvel tegi ta teistegi talude tarbeks vitsikuid ja länikuid.

Peremehe enda viinamägi oli aga teispoole Palanumäge, õigemini selle hommikupoolsel küljel vastu Lõiget. Seal raadas ta uut põllumaad. Tavaliselt teeb unistus vihaseks, kuid Kotter töötas rahulikult, mägi lisan ta vaikimisele jõudu ja kaalu, tema arusaamine edenemisest olid viljarikkad lainetavad põllud, rammusad loomad — ja et iga päev oleks laual liha ning et ta saaks mõnest kondist imeda üdi, mis talle nii väga meeldis.

Talvel oli ta suuremad puud Hendrikuga maha võtnud, neid ei raatsitud põllurammuks põletada, vaid tarvitati leivaahju kütmiseks.

Mägi oli maa, ja maa pärast oleks võinud Kotter kasvõi põrgusse minna. Mitut puhku oli ta mõelnud: kas polnud põrguoks siinsamas kannistikus mõne sammaldunud raudhalli kivi all! Kui oleks teadnud, kus, oleks võinud ehk vaadata üle läve sisse, kuidas seal patused elavad ja on, kuidas keevad väävlikatlad ja kirguvad need, kes on arvatud siia igavesest ajast igavesti; mõnele õnnetule võiks pihku pista leivakannika, mis tal taskus.

Kui Alajaanil perenaine karja kareda mehehäälega koju huikas, tõstis vanamees pead ja vahtis üle soo ja metsa lõunakaarde. Siit kõrgelt mäekallakult nägi kaugele. Ta istus kännule ja puhkas, käed vaheliti süles, metsasalgud, nurmed ja talud avanesid ta silme ees. Kui oli aega, võis ta

neid vahtida tüdimuseta. Põllud olid päris kenad, kaer valendas, oder oli pisut kollasem, kaskedest oli juba otsekui pիրrutulega üle käidud. See kordus ajast aega ja mägi vaikis. Korruga mõtles ta inimese elule ja selle paratamatule otsale ning omaenda elu ja töö paistis talle äkki ähmane unenägu, otsekui vaataks ta vihmasel päeval läbi higise piiskunud akna vesisesse õue, kus märg kana sopotab tiibu. Hulk aastaid oli sellest möödas, kui ta Palanumäele tuli, vahel ärkas jälle meelde esimene öö, mille ta oli veetnud rehetares, vana viht pea all. «Ma ole nii virk, et või vahel laisk kah olla,» mõtles ta ennast kahtlustades, kas pole mitte kauaks istuma jäänud. Eluaeg oli ta olnud läbematu. Kui pidi mõne takistuse pärast töö juurest ära jääma, ei leidnud ta asu; siis oli tunne, nagu oleks ta hakkama saanud suure kuriteoga. Küllap oli mõisahärragi seda märganud — pigem küll mõisavalitseja, kes siis Kotri tööhullusest saksale ette kandis, igatahes kutsuti ta ühel ilusal päeval mõisa, kus mõisnik talle ütles: «Mine Palanumäele, võta talu pidada!» Tema, puulõikaja ja söepõletaja, üksik varanduseta mees, oli lausa sõnatuks kohkunud. Kui härra teda ikka veel läbitungival pilgul vaatas, sai ta viimaks kogelemisi suust: «Ei julgu tallu vasta võtta! Mul om enneki säidse öberubla varandust. Ei raha ega tüüväkke, kuis ma saa tallu pidada! Mia ole pallalt üdsepalutaja, muud ei midägi.» Kuid mõisahärra oli asjast hoopis teistsugusel arvamisel, seepärast ütles ta vaest noormeest karmi pilguga küpsetades, nagu oleks Kottergi ainult süsi: «Ei ole midägi: muud midägi! Palanumäel palutat ütsi edesi, ahi om mõtsan. Sul om jõudu külländ, võit tallu pidada ja ütsi palutada kah.» Ta oli ikka veel kahevahel olnud. Siis oli härra vihaseks saanud ja käratanud: «Vali emba-kumba — kas võtat Palanumäe vasta ja nakat pidama vai saat riidi vai iispa, mõisa pessupäivil, kolmkümmend nähvi vitsu!» Ta oli valinud talu raske koorma, aimates, et sellest pole enam elades pääsu. Mis oli tal viga puumetsas või söeahju juures, kõik vana tuttav töö ja hulga lihtsam kui talupidamisega jahtida! Palanumäe oli käest lastud, lööbakil ja risakil, mitu aega polnud siin õiget peremeest olnud, üks oli tulnud ja teine läinud, hing niidiga kaelas. Kotril tuli võtta kätte kirves, puhastada kõigepealt ussaed pealetungivast võsast, seada käima ukсед, ette panna aknad, kohendada kollet. Siit oli kui sõda üle käinud. Siis võttis ta Ebo. Naine magas, paklane tekk peal, ja Kotter löi söngisamba puupulkadega seinu külge kinni. Algul oli Palanumäe kolme päeva koht: kolm päeva tuli teha hobusega, kolm jalgsi; pärast neli päeva hobusega, neli jalgsi. «Moorits, meheke, om Palanumäe iist pallu vaiva nännü,» mõtles ta ja silmad kippusid härdusest niiskeks, otsekui oleks sulanegi Kristusena risti löödud. Või kes teab, ehk oligi ta Palanumäe nimetu Önnistegija, kellest keegi ei tea eluajalgi midagi, rääkimata surmajärgsest aust ja hiilgusest? Pehkiv puuristike on selliste inimeste ainuke mälestusmärk maises hädaorus — ja põllumaad, lainelised maastikud. Millelegi igikestvale ei või loota, heinamaad ja nurmed kasvavad võssa, kui pole kolm-neli aastat vikatit või atra näinud.

Otsekui oma kujutluspildi sunnil hüppas Kotter kergelt püsti ja asus kivi kaaluma. See mäekülg oli neid täis kui kanapesa mune. Kärblane pidi munema niipalju mune, et neist saab pangetäie kärbseid. Oli ehk Palanumägi singikints, mille sisse roisukärbsed oma roisumune munesid? Oli siin ehk tõelikult töös mõni kiviema, kes aina munes munes maapõue, et teha kibedaks vana söepõletaja elupäevad. Kas polnud maa rahvaski ainult üks hall kana, kes kivi peal haudus?

Kaharas kaseoksas oli juba kuldseid laike, kuid kaseladvast lehti veel ei langenud, ainult vihmapiisad pärlendasid lillal äiataril. «Ei jätä enne järgi, ku terve taa mäekülg om nurmess tettü,» mõtles ta kangekaelselt. «Kasvai nui pooless!» Kuid ta teadis: seda oli hea mõelda, aga raske teoks teha. Mägi oli suur ja kui inimene hakkas seda nurmeks tegema, paistis ta minevat veelgi järsemaks, kõrgemaks ja suuremaks, otsekui oleks ta end sirvu ajanud ja kikivarvule tõusnud. Inimesel olid lihased ja kangid, mäe oli teinud loodus, kuidas pidi inimene saama looduse vastu, mille selja taga seisis Jumal? Ent Kotter teadis, et Jumal võis olla ka teistsugune, kuidas ta muidu oleks teinud niisuguse poisikesetembu, et moondas enda lihtsaks meheks ja tuli üks öösi Jakobiga maadlema,

otsekui tol Iisraeli loomapidajal olnuks veel vähe maadlemist oma naiste, laste ja ümmardajatega. Miks ei võiks Jumal tulla maadlema mäega, katsugu võitu saada sellest, mille ta ise on loonud tões ja väes. Mehe kujul poleks vist vanajumalast endastki siin suuremat asja, kui kõva jõuga ta polekski, lõpuks väsiks temagi. Oli ju kannistik iseenesest väike osa neist mäekülgedest, mis olid veel metsa all, mõnigi koht oli seal nii püstijärsk nagu sein. Kõigevägevamalgi oleks seal jalulpüsimisega tegu, kannusangutamisest rääkimata. Ja Kotter ei saanud midagi selle vastu, et tema kujutluses omandas taevaisa vana Alajaani Õkva piirjooned, kes maadles ühtelugu oma poegadega toas, õues, nurmel — igal pool ja igal ajal, neist ometi lõplikult jagu saamata; ka pojad ei saanud isast jagu, nad olid võrdvõimelised. Alajaani meeste maadlemine oli üle kihelkonna kuulus, juba kadunud hingekarjane Hehn oli seda nimetanud «üheks hulluks asjaks», kui Õkvad olid ükskord armulaua ootel kirikus rindupidi kokku pööranud. Iga töö man murdsid ja väänasid nad üksteist sõnalausumata, vihaselt, näod punased, silmad punnis. Kes teadis, võib-olla sai Issand Jumalgi vahel taevas maruvihaseks, sakutas oma hüvakäel istuva Poja aujärjelt üles, haaras sellel rinnust kinni ja asus meelemõnuks maadlema? Kui see nõnda oli, siis poleks temast küll Palanumäel töömeest, sest see, kes on kulutanud oma rammu teise murdmisele, ei jaksa kaalumiskangiga midagi ära teha. «Kae, ku me kolmekeisi — vanajummal esi, mia ja Moorits, saassime tan suvi otsa tüüd tetä, oless taa kõik puhass nurm nigu üits laud, sõida vai tõllaga ja rüga kasuss rinnuni,» muhatas Kotter, vajutas kõigest jõust kangile ja lendas selili — see kivi oli nüüd küll oma ürgsest pesast hõlp-sasti välja tulnud. «Kae prohvust!» Maas oli hea olla, sai selga sirutada, võis silmitseda taevalaotuses liikuvaid halle takuseid pilvi, mis rändasid tuulehoo kihutusel oma kauget teed. Võis olla, et kuskil neid oodati, siinmail olid nad küll kõiki ära tüüdanud, see aasta polnud kuigi hea heinasuvi, suurt vihma ju polnud, kuid iga päev sadas parasjagu niipalju, et hein oli kogu aeg pealt märg. Vihm segas talu päriksostmist, taevaluugid olid auke täis ja selles ei saanud Palanumäe rahvast keegi aidata. Nagu nüüdki — taevavõlv sinetas, kuid päikese ees mustendas pilv.

Siis nägi peremees, kuidas suure kivi alt tuli välja pika halli habemega vanamees, katkenud kaapkübar peas, hõbenööpidega kuub seljas, vaatas talle kurjalt otsa ja tänitas: «Mesiist sa mu asema püssirohuga ära lahkset? Ma pässe poole engega tulema, elä nüüd vaest viisi tan.» Ta näitas põidlagaga selja taha kivi poole. «Mul ei ole kedägi varandust egä süüki. Nüüd aijet mu siist kah vällä. Küll taa tule sulle endäle tagasi...» Etteheitvalt pead kõngutades oli vanamees kadunud.

Kotter ei saanud aru, kas see sündis unes või ilmsi. Pominal luges ta issameiet ja tõusis ärevalt istukile, silme ees ikka veel nähtu. Maajumal, jah, see ta oli! Ja tema oli maajumalal kaks kodu ära lõhknud. «Ma anna sulle vaka villä,» käis tal läbi pea. Samas meenusid valla-maksud, krediitkassa võlg, teenijaile palgamaksmine ja muud väljaminekud, ning ta suuremeelsus hakkas lahtuma. See vakk vilja läheb hoopis Tädi-Jaanile veesoone leidmise eest. Peremehe mõte kõikus kui äiatar tuules. Kuidas sai parandada vahekorda kannistikus peavarju otsinud maajumalaga? Mis pidi ta tegema? Kas uuesti üles ehitama ohvriaia? Maajumala elusaatus oli tal niiväga südamel, et öösel ei saanud Kotter sõba silmale, vähkres küljelt küljele, kuni Ebo pahandama hakkas: «Messä ontteki võhlitsat, jää iluste magama!» Naisele ei tahtnud Kotter oma murest rääkida, Ebo oleks jälle pistnud hädaldama Palanumäe vaesusest ja viletsusest, kõigest sellest, millest mehe kõrvad niigi pilli ajasid. Naist kuulates oli tal mõnikord tundmus, et nad elavad sõna otseses mõttes sellises hädaorus, millest hullemat pole kogu maamuna peal. Ebo oli aastatega tunduvalt muutunud. Algul oli ta Kotri meelest olnud kõige sõbralikum ja mõistlikum naine, keda ta eales näinud. Kuid pärast seda, kui juhtus õnnetus silmaga ja kaks esimest last rinnalastena ära surid, oli naisesse üha rohkem ja rohkem hakanud settima midagi igiirisevat ja lootusetut, järjest sagedamini kaebas ta sisemisi valusid, ta elurõõm ja -lootus olid jäänud väheseks, isegi vaimulikke

laule laulis ta harva. Kuidas võis Kotter talle teatada, et kohtas kannistiku ohvriaiast peremeest, kes nägi välja üsna lootak?

Hommikul puhus tugev tuul, öösel polnud kastet maha tulnud. Kotter saatis pere heinale, kehva suve tõttu oli see töö veninud. Tähenas napolisõnaliselt, et jääb ise koju paari hädalist asja õiendama. Ebo vaatas talle küsivalt otsa, kuid Kotter ei öelnud midagi. Niipea kui teised kadunud, otsis peremees haohunnikust mõned jämedamad roikad ja tahus neil otsad teravaks. Kevadel oli jumalaase labidaga üles kaevatud, peenraks kohendatud ja oad maha pandud, nüüd olid neil kaunad küljes. Peremees piiras neljakandilise maalapikese teivastega, tõi siis alt Mõra poolt paju-pöösast vitsu ja punus taastatud ohvriaiaga ümber tiheda aia, et kanad, loomad ja tulevikus ka lapsed ei pääseks maajumala kodu rüüstama. Nüüd võis ehk kivialune vanamees rahule jääda, tema ase oli korda seatud. Peatoidusega oli aga olukord keerulisem, tuli ju söögikorradki taastada. Kuidas oli küll tema, Kotter, rumal inimene, unustanud, et ka maajumal kuuluse talu raudvara hulka nagu teatav arv loomi ja kindel kogus viljaseemet, oli ju maajumal see, kes neile kõigile õnnistust tõi!

Muidugi tuli nüüd ka taevaisal Palanumäe uue ohvriaiaga soostuda, niisamuti nagu kirikhärralgi. Oli ju Jumal varem leppinud sellega, et siin polnud väärjumalat unustatud; ega tal sedapuhkugi muud üle jää, kui asjaga päri olla. Aga kas oli ta valmis kaitsma talu, kui maajumal peaks hakkama oma ähvardusi täide viima — pistab tulihoone põlema, tahab mõnd looma või inimest hukksurma saata? Oli ju jumalate viha hirmus, mõnes kõrvalises metsataguses talus ehk veel hirksamgi kui alevis või linnas, kus kohutav kättemaks võis muu lärmi hulka ära kaduda. Ku Peterburin keisreärri puruss lasti, ku kaugele tuu kõmak üks võis kostu, mõtles Kotter oma kätetööd üle vaadates. Ku mia taa asema ära lahkse, kostu käräk üless Palanumäele, linde järgi olli näta.

Oleks tal ometi keelatud Moosese raamat, kasvõi ainult kuueski, sealt oleks võinud peale lugeda nõiasõnu sellele jumalaasemele — et tema peremees ei meenutaks eales kurja, mis kord rumalast agarusest talle tehtud; valitsegu kaapkübaraga vanamees pealegi Palanumäe, kui muidu ei saa! Üks jumal oli peremees maa peal, teine maa all. Maa-alusel isandal paistis veel rohkemgi võimu olevat kui sel teisel. Kas hakkab ta jälle usinalt talu hoidma, kui süüa saab? Kuidas pehmitada ta võimukat südant — jumalaga läbisaamine on suur kunst. Mida veel ette võtta, et ta ei laseks pudulohustesse puutuda: mis taiga teha?

Või peaks maajumalaga hoopis rammu katsuma, maadlema temaga, et kondid ragisevad, ta selili murdma ja sundima hoolega hoidma talu ja selle vara? Oli peremehe kohuseks jumalalegi hoolt ja korda õpetada nagu hooletule sulasele? Kas sai maajumalale sel kombel, maaapealsete võtetega, aru pähe panna?

Oma südames töötas Kotter, et ta ei sekku enam kunagi jumalariigi asjusse, olgu siis jumalaid kaks või enam.

Ja ta läks heinamaale teiste juurde, nagu poleks midagi olnudki.

Pere suhtus ohvriaiast tagasitulekusse erinevalt.

Ebo oli pahane. Priisöödik, kellest oli lahti saadud, oli jälle ellu ärganud. See oli nii, nagu oleks mõni vaene sugulane tallu tulnud. Või vallamajast sööda peale pandud mõni orb, vallavaene või sant, kellel polnud kuhugi minna. Kuid Kotter lõpetas ta pahura porisemise jalamaid, küsides:

«Kassa tahat, et me talu palama lääss, mõni elläi otsa saass vai sa esi ära kooless?»

Mehe häälest kostis seesugust ärevust, mis pani perenaisel suu kinni. Ja ta ei rääkinud ohvriaiast enam, pani igast söögikorrast kausikega sööki asemekohale, nagu peremees käskinud.

Hendrik oma nooruslikus hoolimatuses lausa irvitas, kui nägi aiaga ümbritsetud peenramaad.

«Jummal pist uppe!» hüüdis ta lõbustatult.

Kuid Mai lausus vaikselt, mehe naerust nagu ehmunud:

«Lase olla.»

«Vanamiis om periss segi! Muial konnegi ei ole säänest asja.»

«Lase olla, Hendrik,» kordas naine. «Ku ta om enne ollu, olgu edesi. Kost sina tiiät, kuis taa õige om?»

«Melless ei tiiä! Taad ei ole vaja.»

Mai pööras mehest ära ja läks karja koju huikama.

Loomad tulid tüminal õue, koer haugatas moe pärast paar korda ute peale, kes naksas tanumast rohuliblet. Karjapoiss vehkis vetruva kasevitsaga nagu sabaga mööda maad ja vahtis imestunult üle tahraia ohvri-
aia poole.

«Pane looma kinni ja mine rao akke,» sundis Ebo. «Mul om tuli paa all.»

«Tiit putru vai?» usutles Jaan.

«Jah, kesväjahu putru. Ja kuurt pane silmä.»

«Ku sa putru keedät, sis ma või küll akke raguda,» soostus karjapoiss armulikult.

Kuuseormaid säksides mõtles poisike uuesti ohvriaiast, mille postid olid võetud siitsamast haohunnikust, küllap olid nood laasitud noored kuused pärit kannistikust. Maajumal elas oa all, ehk isegi oavartes. Kas tal oli seal pesa ja kuidas ta seal toimetada sai, kas ei jäänud ta habetpidi oavarte ümber kinni, seal oli ju nii kitsas? Või ei olnudki jumalal nii tülikat asja nagu habe, ehk oli ta rohkem koolmeistri moodi, võib-olla koguni sama noorgi alles, udedemed ülemise moka peal. «Jumalal piäss iks abena olema,» arutas karjapoiss, kusjuures ta kirves jäi päris seisma, nii sügavad olid Tädi-Juhani keskmise poja mõtted. Kui too ohvriaiast isand oli tõesti niisama noor kui koolmeister Teder, kes teda ilmast-ilma keelas ja kiusas, hernekotile põlvili pani, oli ükskord isegi nii kõvasti kõrvast sikutanud, et tal oli tunne, nagu katkeks kõrv järele ja jääks kapsalehena koolmeistri tindiste sõrmede vahele, kui ta oli tõesti niisama noor nagu koolmeister, siis polnudki ta kellegi õige ohvriaiast peremees, vaid jumalaohtu mees või meheohtu jumal. «Jumalaohtu miis,» kordas poiss mõttes, valjusti kartis ta seda öelda, taevaisa ei oleks vist niisugust üleannetust andeks andnud, iseäranis vaese puutöömehe pojale. Siis tuli tal mõte, mida ta pärast sööki sumedas öhtuhämaruses läks teoks tegema. Kui too uue aia elanik oli tõepoolest Tedre näoga habemeta mees, siis võis ta ju küll katsuda aiast oakaunu näpata, sest koolmeistrit ta ei kartnud. «Näis, mestä tege!» Ärevalt küünitas ta käe üle pajuvitstest punutise. Keegi kahistas oavartes. Välkkiirelt tõmbas Jaan käe tagasi. Hahk kass ilmus nähtavale. See oli Palanumäe oma Tiisu. «Kött, kött! Kassa saat!» susistas poiss kergendustundega. Kui järele mõelda, mida saladuslikku saigi siin olla! Kevadel oli ta koos vanaperenaisega siia kausist ube maha pannud, siis polnud siin kedagi võörast näha, pole ka nüüd, tühi lori kõik! Nõnda julgustas ta end. Kuid kaunu noppis sellest hoolimata aeglaselt, liigutused kahtlevad ja kobavad, nagu ähvardaks keegi tal sõrmist kinni napsata. Pihk kõtru täis, hiilis ta kuulatades ja ümber vahtides aida lakka, kus oli ta magamisase, puges suure saanikasuka alla ja nosis seal tooreid ube. Öösel nägi ta kurja und, keegi võöras, kelle nägu ta ei seletanud, ajas teda taga ja haaras tal kahe käega rinnust kinni, öeldes: «Ma litsu su lapkuss ku konna!» Hirmust lödisedes ärkas poiss üles, süda kloppis, linaluud lõhnasid tühjal aidapealsel. Poiss ei julgenud end liigutada, puges peadpidi kasuka alla ja oli vait kui hiir. Et see hommik ka veel nõnda kaugel on! «Päiv paistuss viil tõsel puul maamuna,» mõtles ta ebaseaduslikult aistinguid endast võimalikult kaugemale tõrjudes. «Kõik makasse magusat und. Jää magama, Jaan! Enämb ei võta sa, poiss, säält üttegi kõtra, mädänägu na sinnapaika!»

Teenijatüdrukut ei meelitanud oakaunad, neid oli tarastamata peenraltki küllalt saada. Kui teda saadeti kausikesega maaisandale leent viima, vahtis ta ringi, kas kedagi pole näha, ja rüüpas üle kausiserva enamjao suppi ära, endal piinlik naeratus näol. Või veel maajumal, loomad ja linnud panid tolle toidu nahka või läks see asja ees teist taga seal aiakeses seistes raisku. Ükskord sattus peremees peale, kui piiga leent luristas.

«Kas kött es saa täis?» küsis ta.

«Saije küll,» kohmas Miina pikemalt mõtlemata.

«Messass võörast süüki sööt?»

«Kuis nii võörast? Taa jo kah Palanumäe süük.»

Selle peale ei osanud peremees ühtäkki midagi kosta. Kuni ta sobivat

vastust mõtles, oli Miina juba läinud ja kausi üle aia ubade vahele pistnud. Nõnda jäi peremees maajumalaga üksi, otsekui oleks ta selle kange kiusliku vanamehega sõlminud kannistikus liidu, mille võib tühjaks teha vaid surm.

Ainult Moorits ei öelnud asja kohta head ega halba, tema mälu oli ka pikem kui kellelgi teisel siin Palanumäel. Seepärast ta vaid seisatas mõnikord keset õuemuru, popsis omatehtud piipu, mõni tööriist käes, vaatas mõtlikul pilgul uut ohvriaeda. Mis pilte kangastus ta vaimusilma ees? Kui see muutus talu elus neil Elluga kodus jutuks tuli, tõmbas naine räti-sõlme lõua all pingumale, kuigi seks tarvidust ei olnud, ja ütles imeliku häälega, endal silmis ärev helk:

«Kas sis...»

Moorits vaikis.

«Tuukõrd näidäss ta kah ennäst...»

«Tost on nelikümmend ajastaga müüdä saanu,» vastas mees ja pööras pilgu naiselt ära: Ellu näos pahandas teda järsku miski.

«Paremb, ku sääne miis ennäst ei näitä.» Naise sõrmed ei seisnud paigal, vaid näpitsesid ikka veel rätinurka.

«Ma ütli küll Kotrele: ärä putu tuud aset!»

«Peremiis võtt nüid sulase juttu kuulda.»

«Mõnikõrd võtt, tuukord es võta. Nuiä Adam käis tälle väega kõvaste pääle. Ja Kotre om pehme süämege meheke.»

Ell ohkas.

«Tuu tuu ädä omgi, et kõik Palanumäe peremehe omma väega perrä-andja olluva.»

Kuid nüid sai Moorits pahaseks, sest talle tuli äkki meelde, kui väga Ell oli ükskord noorpõlves nutnud — siis, kui tookordset peremeest kohtumeeste vahel mäest alla viidi — otsenagu olnuks too ta peigmees, ning ta lausus järsult:

«Etse olgu! Tege ääd vai kurja, küll löid iin!»

11

Hendrik oli lasknud Treiali Peetril, kes oli Alajaanil üüri peal, hälli teha. Kui ta selle mäele tõi ja eeskambri nurka pani, tuli Ebo vaatama. Ta oli pliidi serval odrakaraskit tehes käe ära põletanud, haava küll hapukoorega määrinud, kuid tujust ära.

«Merände uhke äll tettü!» põlastas ta. «Ei tiiä, mes mõisaärrät tan oodetas?»

«Tule jah ärrä! Sääne ärrä, et lase aga olla. Ja nüid suu kinni!» löikas Mai.

Amm ei osanud muud kui:

«Vai nii!»

«Nii jah,» vastas minia ja pööras Ebole selja.

Seitse päeva enne sünnitamist öeldi noorikule unes, et ta kannab poisslast ja sellel on kõõrdsilmad. Mai oli unenäost rääkinud ka Ellule ja kui sulasenaine oli lapse saunas vastu võtnud ning seda akna all lähemalt silmitsenud, kartis ta vastsündinut noorikule näidata: kortsulisest punasest näost vahtisid vastu kõõrdsilmad.

«Vai õnniss!» pomises Ell. Kui aga noorik ikka ja jälle nõudis last näha, ei võinud ta lõpmatult venitada, vaid viiski lapse ema juurde.

«Omgii nii nigu üteldi!» hüüatas Mai sängist. «Unenägu om täide lännü!»

«Vast lätt üle, silmä käänduvä õigess,» ruttas Alatare naine noorikut lohutama.

«Ei enämb! Silm ei käändü enämb koheki. Mes ole ma kurja tennü, et sääne asi mulle pääle panti. Kellekil me suguseltsist ei ole nii irmust asja ollu. Kõigil omma iks ilusa õige silmä pään. Koess ta näidega lätt, kiä tedä kaess?» kaebas Mai.

«Perepoig, täl üitskõik, ärgu vai olguki silmi pään, küll temä naise löid,» seletas Ell. «Liisu ala tedä ei kutsuta.»

«Liisu ala ei võeta, aga...»

«Mes sa sis nii irmsade muretat?»

Mida oli Mai ometi teinud tollele jõledale mehele, et too pani kannad ta osajaolehma imema ja käänas pojagi silmad peas pahupidi, et paistis, nagu laps ei tahakski seda maailma vaadata? Oli ehk Kaarel tema väikesesse kehasse istutanud mingi teise elu taime?

Ning tema oma kibelev uudishimu oli kõiges süüdi! Seda ei saa enam heaks teha.

Lohutamatumult puhkes noor ema nutma.

Hendrik tuli nurmelt tõugu kokku panemast ja kuulis emalt, et see, mida oodata, oligi vahepeal kodus sündinud. Meeltes ähmane segadus, jäi ta aurusesse kõõki seisma. Midagi ammust ja kindlat oli paigalt nihkunud. Võõristus tegi ta kohmetuks, õed olid temast vanemad, sünnitamiseiga polnud ta kokku puutunud ega teadnud, kuidas sel puhul käituda. Ka ema polnud midagi õpetanud. Ebo ei andnud nüüdki pojale mahti toibuda, vaid lisas vandeseltslaslikult eeskambri poole pead noogitades: «Tuu tõije sulle kõveride silmega poja!»

Mai lamas väsinult voodisoojuses, laps magas puhtaks pestult kõrval. Ell oli koju läinud. Läbi ukse kuulis ta ämma parastavaid sõnu. Ta ei teadnud, kumb teda rohkem riivas, kas too «tuu» või «kõveride silmega». Igatahes oli nüüd mehel teada, kuidas lapsega lood on. Naine kartis Hendrikut. Mis ta ütleb, kui näeb oma ihusilmaga last ja viga, mida ei paranda ükski tohter?

Hendrik ei tulnud.

Kas rääkis ema talle sosinal veel midagi? Häáli köögist ei kostnud.

Noorik vihkas ämma — ja iseennast. «Tuu!» kordas ta mõttes. «Ma oleki tuu, taa om minu viga! ..»

Võib-olla polnudki nõid süüdi, ainult tema ise — mis siis?

Kõheldes ilmus viimaks mees. Hämmeldunud, jaolt kohtlanegi naeratus näol. See vihastas Maid. «Tule nigu londu, pessäsaanu peni, emä puult minu vasta üless susitu.»

Võõristades, ettevaatlikult, pani Hendrik käe talle otsaesisele.

«Kuis tervuss om?»

Naise silmad olid väsinud ja punased. Ta pööras pilgu mehest mööda, suitsunud lakke.

Mees ootas, võttis siis käe ära. Vaatas naise pilgu suunas, ei märganud aga laes ega seinal midagi tähelepanuvääriivat, isegi sibulapalmikud puudusid sealt.

Laps magas.

Tasakesi läks Hendrik toast välja. Mida oligi tal teha siin, kus üks magas ja teine oli nii vaevatud, et ei jaksanud häältki teha,

Kuid Mail oli hea meel, et mees polnud temaga pahandanud. Meel läks enda, Hendriku ja lapse pärast nii hardaks, et ei saanud muidu, kui tuli natuke nutta. Pikapeale aga hakkas Hendriku hoitud olek Maid ärritama. Mees ei teinudki lapsest juttu, nagu poleks too veel ilmale tulnudki. Kas ta ei tahtnudki maimukest oma pojaks tunnistada?

Ühel õhtul tuli mees veskilt, kus ta oli pool päeva vett oodanud. Mai imetas parajasti last. Naise arust rääkis mees liiga pikalt ja laialt oma veskilkäigust, muudkui jahvatas ja jahvatas, nii et Mai lausa kihvatas:

«Mes sa täst põlgat! Ega temä ei ole süüdi!»

Mees ei taibanud, kellest jutt.

«Oja om kuiv, kost tol möldrel vett saija om,» kostis ta.

«Sa ei ole kõrdagi last kaenu. Könnit müüdü, nigu tedä ei oleski.»

«Mesmä täst kae! Ta om jo terve.»

«Sa ei tiäki, määne ta om.»

«Määne sis?»

«Määne, määne!» tänitask Mai. «Sul üitskõik! Põlgat tedä tuuperäst, et täl omma kõvera silmä.»

«Küll elu käänd õigess.»

«Jah, elu!» porises naine, kuid taltus siiski ja jäi last kussutades mõttesse. Elu, elu... Muidugi, elu võis mõndagi, asi tal üks paar lapsesilmi õigeks käänata! «Sa sis ei põlga oma poiga ärä?» usutles ta.

«Mesiist ma tedä ärä piä põlgama?»

Laps ristiti Eliaks. Nõnda soovis Hendrik. Talle oli meelde jäänud,

kuidas isa kunagi ammu, kui tema veel poisike oli, luges piiblist mehest, kes kihutas tulise vankriga taevasse; see oli nii imelik, et ta mõtles sellele hiljem veel kaua aega. Vanaema, poolpime eit, oli isa lugemise ajal nurgas ohanud: «Saije ontteki kurjast ilmast minema!» Maile polnud ta sellest lapsepõlveelamusest midagi rääkinud. Ega naine küsinudki, miks mees tahtis just seda nime; nüüd, kus oli selgunud, et mees last ei põlga, oli naine leplik ja rahul iga nimega, mille mees leidis kohase olevat.

Kotter paistis võtvat asja nii, nagu see oli. Ja Ebo näost oli raske midagi enamat välja lugeda, kui noorik juba teadis. Ometi ei võinud öelda, et ta miniale kuidagi peale oleks käinud või poisi vastu põlgust üles näidanud.

12

Aeg liikus suuremate tükkidena, kampadena, nagu oluaks ta pinnas, mis vihmast ligunenud nurmel nii kõvasti jalgade külge kleepub, et inimene ja hobune kõnnivad otsekui savist karkudel. Kuid mäele oli seegi ükskõik, aeg voolas ta külgi mööda maha nagu hane seljast vesi, keda siinkandis ei kasvatatudki, sest see oli peenem uuema aja lind.

Hendrik vedas noore hobusega kartuleid keldrisse, mida Kotter oli mõned aastad tagasi, kui ta korstna ehitas, hakanud maja alla kaevama ja mis polnud ikka veel valmis. Noorperemees hoolitses ka, et naistel oleks lahtiaetud kartulivaod kogu aeg ees. Selleks oli ta tarvitanud vanemat rahulikumat hobust, ruuna, kes seejärel viljavankri ette rakendati. Ülal Mõra-poolsel kallakul oli üks rõuguke kaeru.

Sulane istus lavitsa äärel, jalad rippu. Siinmail polnud kombeks nõnda istuda, ainult mõned nooremad mehed lubasid seda endale, nõnda võis ju vanker järsul mäekaldal ümber minna. Peremees kõndis järel, hang seljas, endamisi imestades, et Moorits on üle võtnud Alajaani poiste kombe. Mäkketõus võttis Kotri lõõtsutama, oleks pidanud vist ka vankri-äärele toetama, kuid hobusele aitas sulasestki. Peremehe jalad polnud veel ajasavvi vajunud, pastlatallad olid küll paksuks kasvanud, kuid see oli ikkagi ainult savi, mitte aeg, mis voolas üle mäerinnakul kasvava suure tamme ja kaerarõugu, läbi pihkudest läikimahõõrutud klaasja hangubarre, läbi ja üle kahest elatanud mehest, kes läksid vedama viimast kaera, et see õhtul rehetares üles ahta. Peremeest, kes oli jäänud üksi oma jumalatega, aitasid tõhusalt sügis ja mäe üksildus, nurmel pääses vabamalt liikuma mõte, mis tares, aidas või tallis kolksas peaga vastu seina ja kukkus uimaselt maha kui ruumi eksinud lind. Kotri meeltes olid ajapikku mõlemad jumalad segunenud. Vahel näis talle koguni, et ta ise on siin Isa, Hendrik on muidugi Poeg — ja Püha Vaim oleks siis see pahane kannistiku vanamees, kelle eluaseme ta oli ära lõhkunud. Oli ju peremees ikka Isa — kes siis veel? Aga kes on Moorits, kelle elu paremad päevad on samuti Palanumäel möödunud ja kes nüüd vankrirataste pehmel maal lõgisedes märke sõidab, ise murelikhall kui sügispäev, kuna tunneb, et vajub aja sisse — mida edasi, seda sügavamale. Mis veel jalgadest, isegi käsi ei jõua ta enam välja kiskuda. Aeg oli kinni savitanud ta kehapoorid, täis mätsinud mälestused ja unenäod otsekui müüritöömees, kes tasutseb kõik konarused ja kühmunud, jättes järele ühtlase sileda seina; aeg ähvardas ta üleni endasse imeda. Ta kadus silmist lepa-puhma varju, mille Kotter raiub maha, niipea kui maa ära külmab ja muudest töödest aega jääb, või teeb seda sulane ise; täna kaob ta põõsastiku varju, mille homme haoks raiub — selline on elu.

Savilt liivale, niisugused olid Palanumäe üleminekud.

Rõuk kükitas üsna halehüljatult mäeküljel, pinnas oli siin liivane ja kõrs lühike, kuid peksta tahtis seegi vili. Kaks korda ajas sulane hobust edasi, ikka tundus talle, et vanker ei seisa kallakul maapinnal nii kindlalt kui tarvis! Kaks korda parandas ta oma asendit, siis ei ajanud enam hobust edasi, vaid heitis ohjad ruuna seljale, see oli kuiv ja puhas, leirihm oli ühest kohast rebenenud, seda oli Moorits linase nõoriga parandanud, üks naaskliauk rihmaäärel oli tulnud laiem kui teised. Hobune seadis

jälle kõrvu, iseäranis tähelepanelikult siis, kui pika koonuga karihiir rõugust välja sibas ja tema jalge vahelt vankri alla kadus, kuhu pere-mehe materdav hang ei ulatunud. Sinna ta jäeti, seal sai ta rahu ja elu-pikendust. Töötati vaikides nagu alati. Sulane võttis kaeru vastu, vili oli märg ja raske, ei tahtnud hästi koormas seista, vaid tükkiis maha libi-sema.

«Oless pidänu Tiisu üten võtma,» tähendas Kotter viimaks.

«Jaah,» venitas Moorits, ta oli just sedasama mõelnud.

Koorem sai peale. Veel ühed kärbised jäid rōskesse sügispäeva kuuse-puust roodadena alasti, peremees riibus hanguga riismed kokku ja ulatas üles sulasele. Ruun suikus vehmrite vahel, pea Mōra metsa poole, mōk tollakil, tumehallid pilved venisid taevas, kaugetel kaskedel metsas paistis siin-seal veel näputāis kollast. Kotter ulatas sulasele ohjad ja see nõõtas pigem huultega kui hāālega hobuse liikuma. Kuid siis kargas vankri alt välja karihiir, kelle nad kõik kolm olid juba unustanud. Hiireke jooksis peremehest ehmudes ruunale jalgu, ja loom, kes oli muidu nii rahulik ja melanhooliasse kalduv, heitus sellest ootamatust puudutusest nii koledal kombel, et rapsas jārsku edasi ja siis kõrvale, koorem kāān-dus kallakul kummuli ja Moorits jäi alla. Sooritanud oma hirmuhūppe, jäi loom niisama jārsku seisma, nagu oli edasi karanud, ja asus jälle mõt-terikkalt kõrvu seadma, kuid vana mees lamas koorma all, vankri-lavits rinnal. Ning karihiir — see oli muidugi kadunud kus kolmkūm-mend, tema pesa oli lõhutud, teadmata-tahtmata oli ta selle eest nüüd kätte maksnud. «Maajumala temp!» käis Kotril läbi pea, kui ta Moorit-sat kiiruga kaerahunnikust välja puhastas, hirmul, et teine võib seal āra lāmbuda. Esmalt hakkas paistma sulase hall vammus, siis tuli ligase kõrrepuru seest nāhtavale habemetūukas nāgu. Mooritsa silmad olid kinni. Peremees tōukas vankri ratastele, lavits oli pitsitanud sulase külge. Kangelst laskus Kotter põlvili, keeras kõrva vastu Mooritsa kõhet-tut rinda ja kuulatas. Süda lōi! Ākki ei osanud ta enam midagi ette võtta, silmitses taevast, hobust ja oma tūhja kõrrenurme, meeled-mōtted korratus segaduses. «Maajumala temp!» pomises ta jälle hāmmeldunult. Haaras siis kaeratuusti ja hakkas sellega sulase pōski hōõruma. Otsekui oleks Mooritsa nāgu mōne puhevil looma kõht, kes on ristikunurmes enda laiaks sōõnud ja āhvardab lōhki minna, kui teda ei hōõru. «Esā pojake, pūhā vaimuke!» Hinge kohkudes nāgi ta jārsku iseennast sulase asemel. Miks ei vōinukski see tema olla, kui ta oleks koormat teinud! Kui Moorits oleks tōugu üles andnud! Ruun lingutas rahutult kõrvu — kas kahetses ta oma tegu? Eemalt suurelt tammelt liugles mõtlikult üks pruun leht, õhuvool kandis ta üle nende pea ja hōljutas kõrrele maha. Sulane paotas lauge, kuid tammelehte ta ei nāinud, see oli temast juba üle lennanud, ta vōis nāha vaid raskeid vettinud pilvi, mis kasukana taevast katsid. Miski suur ja vāāramatu seisis nende kõrval ja vahel.

«Peni . . .» lausus Moorits vaevaga, «oless pidānu üten kutsma . . .»

«Jaah,» kostis peremees talle ta enda ennistisel viisil — ja ohkas.

Moorits sulges silmad, ta nāgu oli kahvatu, laud punetasid vanainimes-likult. Seal lamades paistis ta veel kõhetum ja kleenukesem kui muidu. Kotter katsus teda maast üles tōsta ja sülle ubida. See polnudki nii hōl-pus, sulase keha oli vedel ja tahtetu, viimaks sai ta lōdva keha kātele veeretada ja toetas põlvega alt vastu, et see uuesti maha ei libiseks. Ja ta tundis: tema jõud ei ole enam see mis varem! Samal silmapilgul kraak-satas üleval tamme otsas vares, kes pidas seal vahti. «Sina tulet ka viil osatama!» pomises mees linnu poole kurja pilku heites. Otsekui vastuseks oiatas sulane pikalt, ta tuhm summutatud hāāl kostis kui maapōhjast. Kotter lausa vōpatas: nii vāga tuletas see talle meelde maajumala hāālt seal taga kannistikus.

Tūki aja eest oli Moorits tulnud nurme, jalad lavitsal rippu, nüüd viidi ta, aja sisse vajunu, koju tagasi, pōiad vankripōhjal vālja sirutatud ja kāed kõrval, nagu tahtnuks ta kallistada taevalaotust, sūletāis kaeru pea all. Ja ta viidi talust läbi, alla Alatarre, kus ruun peatus lāve ees ise — ning ohje hoidis peremees. Sel pāeval sōitis sulane koju nagu mōni suur saks, kahju ainult, et ta ise oma toredat tulekut ei nāinud, sest ta silmad olid kinni.

Ell oli kartulinurme ära näinud, et Kotter tuli hobusega nende hüti-kese juurde, ja ruttas vaatama, mis on juhtunud. Peremehe näost sai ta aru, et head pole. Sõnalausemata asus ta appi meest tупpa kandma.

Sulane jäi põdema.

Kui naine tuld tegi, ladus ta Mooritsale peale veel teiseigi kasuka, sest siis tuli uks pärani lükata, et suits välja pääseks, Alatares oli veel suitsukamber. Tuulutamise vaheaegadel ähvardas vänge maarohtude lõhn hinge matta. Tavaliselt lamas haige ahju taga süngis, kasukas peal, ja rõgises seal pimedas nurgas, kus päikesepaistelisel päevalgi oli hämar. Ell kutsus Kolgi Kaarli meest vaatama. Nõid tuligi, käskis haigel enese külili keerata, kobis ja pitsitas külge, mis oli pahaendeliselt sinine, kriip-seldas sinisele suhkrupaberile sõnu ja märke, sidus selle linase riidega ümber keha — salvid alla, sõnad peale. Ent seegi ei paistnud aitavat.

Vihmamärg ja mullane, põlvilolekust kange, käis naine alatihti kartulinurmest vanameest vaatamas. Moorits ei vastanud pärimistele, vaatas ainult otsa, vahel pilvisel päeval, kui Alatares oli iseäranis pime, võis küll vaid rõgistamise järgi aru saada, et ta nurgas veel hinges on.

Ebo oli saatnud haigele paar korda kausiga oasuppi, millel singikamar sees, ta teadis, et see sulasele eriti maitstes. Ka Kotter oli tulnud mõned korrad vaatama, istunud tükk aega süngi ees, esitanud paar küsimust tervise kohta, millele Moorits küll ainult silmavaatega vastas. Nõnda oli ta vaikinud kaks nädalat. Ükskord, kui peremees valmistus juba lah-kuma, tegi sulane oma halli habemekontsu kasvanud suu lahti, vaatas hägusel pilgul Kotrist mööda truubile, kuhu hingedeaja peaaegu ole-matu päike sugupärast kollakat kuma heitis, ja küsis sosinal:

«Kas... maajummal... om rahul?»

Peremehe pilk riivas viledaks kulunud kasukat, mille üks varrukas rippus üle süngi küljelaua põrandale. Ta tõstis selle üles ja vajutas tihe-dalt sulase külje alla. Haige oiatas. Hiljuti oli kirikhärra Kotrit noomi-nud ohvriaiä pärast, pastorile oli tundunud esmajoones veider, et nüüd meie ajal veel niisuguse lapsiku paganlusega tegeldakse, muidugi oli tal tähtsamaid asju, kui ühe vana, muidu igas tükis korraliku talupere-mehe vaimuaiaga mässata: riigivõimudele oli kaevatud, et ta oli ühe õigeusku perekonna lapse luterlaseks ristitud, see oli palju tõsisem asi.

Kust võis peremees teada, kas oli maaisand nüüd rahul või mitte? Teda pani imestama, et Moorits haigevoodis sellele mõtles, kui talu rah-vas kartuleid võttis ja temagi kartulikoormaga siitsamast Alatare läve eest märke sõitis ruunaga, kelle süü pärast Moorits siin pikali oligi. Öhtuvidevikus mäele minnes tuli talle mõttesse, et sulane oli ehk silmas pidanud hoopis seda, kas maajumal on rahul, et on nüüd sulase lükanud kättemaksuks peaaegu perälise hõlma. Olid ju mõlemad jumalat pika vihaga, nii see, kes taevas, kui too, kes maa all. Otseku Alajaani Ökvad, kes eluaeg maadlesid ja ikka ei saanud rahu, rõõmust rääkimata. Mõlgu-tas ehk Moorits oma ahju taga, et ta on lepitushover? Oli ehk maajumal tõesti rahul, et sulasel on külg sinine kui pajapõhi, jume kulatanud, ja kui nõnda edasi läheb, siis...

Ning Kotter siunas ennast ei tea mitmendat korda: olli mul vaja Nuia Aadami juttu tähele panna! Temä vana vüürmündre oit muiduki taiva-esä poole, aga mia piä maajumalaga kah sõber olema, muidu ei saa tallu pidädä! Kuidas võis ta olla nii kõrk, et julges minna jumalat ära hävi-tama! Hommiku poole ööd ärkas ta süümepeinast: ma ole kurja tennü! Ohvriaiä ärahäetamisest olid ju kõik hädad ja õnnetused alguse saanud. Hirmukohkvel kuulas vana mees talu ööhäali ja pööras süngis raginal ühelt küljelt teisele, saades Ebolt võtta.

Siis ühel öhtul ütles Moorits Ellule:

«Tuu mäelt... mu oherd... ärä.»

«Määne oherd?» küsis naine ärevalt.

Vaikus.

Ell läks üles peremehe jutule. Jah, oherd oli tõepoolest siia jäänud — tookord, kevadel, lumemineku ajal, kui sulane oli koos Kotriga käinud mäekalda peal kõivu sisse mahlaauke laskmas ja peremees oli veel öel-nud: «Laseme tüül vere vällä!» Sõnatult ulatas Kotter tööriista sulase-naisele, viivitas, vaatas hämarusse, kus tõstis tuult — nad seisid õues,

majaläve ees, raagus kased keesid läänetuules —, ja kostis siis muutunud häälel:

«Tälle tules kerkuärrä tuvva... Ma pane obese ette.»

Need tasased rahulikud sõnad mõjusid Ellule kui piitsaplaks.

«Taa ei ole nii...» vastas ta teravalt, ent nii lause kui hääle katkesid äkki — tal oli nutt kurgus, sest muidugi oli see nii ja peremees rääkis ainult seda, mida tema ei tahtnud endale tunnistada. Löödult kõndis naine oma tarekese poole.

Viiliti üle metsa ja heinamaa, alt sauna poolt tuli tuul ja sadu, kui Kotter ruuna aiste vahele tagandas, kes venitamisega oma tõrksust üles näitas, sellise koerailmaga ei tahtnud ta tallist väljagi tulla. Peremees mõtles rinnust kinni tõmmates: kas ei saa maajummal vihatsess, ku ma nüüd aa asju tõse jumalaga? Kuni hobune oma kõrvu lingutas, arvas Kotter olevat leidnud kuldse kesktee, mis peaks mõlemaid jumalaid ja ka inimesi lepitama: kirikumõisa ei sõida mitte tema, vaid Hendrik — lunastagu pimedal porisel sügisesele teel ruungi oma pattu, on ju tema pärast Moorits praegu surivoodil. Ja kui loom pea piitsutava vihma eest kõrvale pööras, sai peremees järsku kurjaks, meenus, kuidas ta oli lavitsat õigeks pööranud, kui sulane oli kaerte all. Ning ta käratas vihaseelt:

«Kassa! Ma su mädänut koolita, ku sa vigurit ei jätä!»

Jõuga pööras ta ruuna pea vastu kurja ilma. Hobunegi pidi oma tegude eest vastutama, nagu ootaks tedagi kunagi viimsepäevakohus.

Mai, kellel oli viimasel ajal jälle ärganud hellemaid tundmusi mehe vastu, ütles:

«Messä Endrikust aat?»

«Kiä sis lätt? Vai tahat esi minna?» küsis äi vastu.

Minia ei sõandanud öelda, et mingi ise, kuid ka see, et mees läheks, ei meeldinud, seepärast lausus ta libamisi:

«Tuu om peremehe asi...»

Kotter vaatas pojale.

«Sis tuleki täl minna. Endrik om tulevane peremiis.»

«Kas Moorits... kas temä peräst om vaja...» takerdus Mai.

«Messä labisat!» vastas peremees järsult. «Ega ta mõni türklane ei ole, et ta või niisama ilma opetajata ärä minna.» Ja kadus kambrisse.

Pahaselt kiskus Hendrik vammuskit selga ja otsis rehetarest vana ülerõivast, et seda vihmakaitseks üle võtta. Niisuguse ilmaga ei aetud koeragi välja, ainult vikatimees luusis ringi. Oieti ajas siis täna teda teele mitte isa, vaid surm, ja perälisele polnud mõtet vastu haukuda.

Kord väikese lapsena olevat sulane teda süles Mõra-poolsele heinamaale viinud ja tema küünitanud käe helkiva vikati poole, mis olnud Mooritsal õlal, ning pudikeeli seletanud: «Ika! Ika!» Sulane keelanud: «Ärä sa vikatit ihka, vikat om kuri riist!» «Ika, ika!» «Vikat om surm.» «Ur!» olevat ta vastu lalisenud. «Ika ur!» Ise Hendrik seda lugu ei mäleta, ema on rääkinud. Kui mäletaks, vist häbeneks, ta pole veel selles eas, kus varasel lapsepõlvel oleks tähendust.

Kui Ell ülesleitud oherdiga mehe ette ilmus, sosistas see iga sõna järel puhates:

«Kivi... vassar... jäi... Otsale...» Jutu lõpp suubus hääletusse muigutamisse.

«Ommen lää,» vastas naine tülpinult. Mis kiiret oli selle vasaraga?

Mõne viivu pärast sosistas Moorits, habemekarvad lambikese valgel huulte varju heitmas:

«Prõlla...»

Ell ei tahtnud haigega jagelda, tõmbas jälle kuhti selga ja kadus vihmapiisutavasse sügisõhe. Oli nii pime, et pista või silm peast. Sooserval rattaroopas jalgadega teed kompides liikus ta Otsa poole. Seal paistis kambriaknast ähmane tulesilm, ka Palanumäel oli tuli üles võetud. Need kaks märki olidki, mis juhatasid talle teed pilkase laotuse all, oma tatt-nina oli ta seniks ära puhunud, kui väljas käis, tuld ei usaldanud ta ilmaski üksi jätta, haigest polnud ju lambi järele vaatajat. Üle soo metas undas tuul. Oli hingedepäev. Ellule tuli meelde noorem poeg, kes oli nelja-aastasena surnud rinnatõppe. Kas ei ulunud seal tema süütu lapse-

hing, hüüdes taga ema, kes sureva isa käsul läheb renditallu taga otsima kivilõhkumisvasarat? Oli see tõesti poja hääl, mis undas ta ümber? Eales ei saanud poisike suhu tagasi oma pärishäält, see oli temalt ära võetud, kui ta Issanda juurde läks. Kuhu mujale võiski minna valge peaga poisike Palanumäe Alatarest, kus oli nii kitsas, et seal ei mahtunud mingit pattu tegema neljakümneaastanegi, rääkimata nelja-aastasest. Külalaps on poisil seal üleval palju kergem ja parem elada kui Alatares, kuid vanemaid vaatama ihkab ta ikkagi ja sellepärast nutab ta hingeke hingepäeval kuusikus ja niidul. Oh, kuidas oli ta pärani silmi vahtinud neid Sepikojasaare kuuski, mille harjas punetasid lausa kobaras noored punarohelised käbid! Nüüd tulet sa, Taavetike, kaema, kas puuel om viil kukusit, aga tinavu olli näid väega vähä, mõtles Ell ega kartnud enam tuulist pimedust: siin oli ta jälle koos pojaga, kes oli surnud kolmekümne aasta eest.

Muld lõhnas rõskelt, poriselt. Ell libises vankriroopasse ja niserdas jala ära, see Otsa tee oli alati vilets, Juhkam kui rentnik selle seadmisest ei hoolinud, tal polnud seks jõudugi. Tal oli kaks hobust, kolm lehma ning vimm mõisa, jaolt ka maailma vastu, et ei pääsenud haljale oksale. Ka õnne polnud tal, kuigi ta käratses nii kodus, mõisas kui kõrtsis; ent hingepäeva tuules ei ulunud ta siiski veel mitte. Kivilahkmise vassar, mõtles vana naine pastelde lirtsamise saatel, kas Otsal lahutass sis kivve? Palanumäel küll, tan om tõe elujärg, aga et Juhkamson, tuu pusstossak ja larmaja — ? Tulgu paremb kaema, kuis Kotre lahk mõtsa maha, murd kivve ja kande vällä, sis ta näge, mes õige tüü om. Otsa ahtakesel niidukaenal suure paju all polnud õiget silda, lohukohta oli niisama täiteks kive loobitud, et aga hädapärast üle saada. Nagu talu, nii tee.

Tuul õõtsutas paju, puu ulus ja undas kui patune põrguhauas. Hulk aastaid tagasi oli Ell peremeest ihaldanud, seepärast ei meenunud paju-mühinas enam kadunud poeg, vaid põrguhaud. Hirm puges põue: ta oli ihaldanud võõrast meest, ükskord Alatares, kui kedagi kodus polnud, oli ta isegi valju häälega nutnud ja kaevanud — kas saadi niisugust asja talle andeks anda? Kuri on inimese süda ja salakaval ta meel, mis oli talle tookord sisse läinud? Pimedas tõusis häbipuna põsele. Õnneks ei tea Kotter sellest midagi, tal pole ilmaski aega, vaevalt ta aimaski, kuidas sulasenaiega lugu oli, ja kui keegi ei tea, ainuüksi tema ise ja Kõigevägevam, ehk siis saab selle andeks, kahe vahel on iga asja hõlpsam ajada. Et vähemalt põrguhauda ei peaks minema. Seal pidi olema hullem kui kõige kuumemas saunas. Ja ta jäi seisma, pööras selja vastu tuult — näoga paju, heinamaa ja metsa poole — ega saanud muidu, kui pidi meeleginnituseks laulma:

Me jummal on üits kindel liin
nink müir, mes tettü ette
ja päästap ärä ädäst meid...

Nii, nüüd võis jälle tasakesi edasi astuda Otsa tulesilma poole, kaitsitud kõige kurja eest niihästi enese ümber kui sees.

Juhkam oli kodus, pani tule laternasse ja tuli ise vasarat otsima.

Leidis selle viimaks aida alt.

Ellu meelest, kes kogu aeg Otsa olusid Palanumäe omadega võrdles, tundus see suure lohakusena. Kas otsiti neil kunagi mõnd asja lauda tagant või aida alt? Kuid mida võiski oodata Juhkamilt!

«Las mõisa lahk oma kivi, temä oma na ommava,» lausus Juhkam juredalt. «Mõisa om nigu vesi, oia tost kaugembale. Kuis vanamehe tervuss om?»

«Endistviisi.»

«Ku endistviisi, sis ullemb.» Rendiperemees puhus laterna ära. Silmapilk asusid jälle valitsema pimedus ja tuul. Juhkami sõnad löid Ellu hinge sügava pimedusega, otsekui oleks Otsa peremees koos oma laternaga kustutanud ka viimse lootusekübeme.

Hüvasti jätmata hakkas ta tuldud teed tagasi komberdama, raske vasar käes. Nüüd jäi Palanumäe pahemat kätt, pimehalli taeva taustal mustas ülal metsapiir kui maailma lõpp. Allpool, umbes kolmandikus mäes, punetas üks tuli liikumatult ja muutumatult kui kinnistäht talu eeskambri otsaaknast. Tulgu vastu vanatont, kodukäija või kratt — oh ei

kratt tule, temaga oskavad ümber käia vähesed, keda ta jõukaks teeb! —, sulasenaistel ei pruugi karta vist isegi maajumalat. Poja hing undab, kas ei peaks tema isegi tuuleks haihtuma, et saada lapsega üheks nagu siis, kui see polnud veel ilmale tulnud ja öösiti emaihus peksles, kahevahel, kas tasubki tulla siia, kust on nii kiire tagasimineku nagu temal kadunukesel oli, jõudmata isu täis vaadata isegi punaroheliste käbide kobarast kõrgel kuuseladvas, kus need särasid muinasjutuliste mänguasjadena. Hing lahustub kehas, keha hinges ja tuules, ongi ehk tuul hing, see liikuv ja liikumapanev jõud, elava ja liikuva algkuju? Täname ei alga, homne ei lõpe, vilets vanalik majake oli tuulest ja vihmast veel väiksemaks ja armetumaks vajunud — kurjad jõud olid väljas tööl, poja puhas süütu hing laulis kõrgel õhus igatsusest ja ootusest, kas katsus kurjus tedagi — unustatud ja hüljatut? Kus ja kelle poolt oli maajumal, see kardetud isand, kes söi ihuüksi õhtulist valges ohvriaias? Miks ei näidanud ta end kordagi sulasele ega tema naisele, vaid ilmutas ennast vaid peremehele? Kas ei pidanud ta sulast, vabadikku ja popsi selle vääriliseks või oli tal peale ainelistel muidki põhjusi? Alatares ei otsitud niisugustele küsimustele vastust, Ell näitas vaid Mooritsale vasarat ja hämaras ruumis nägi see välja umbes niimoodi, nagu ähvardaks naine meest lüüa, endal küljes sügistuule ja vihma seletamatu lõhn, ainult et ta näos polnud viha, vaid vaikne murelikkus, eestlase lahutamatu sõber.

Vastuseks hakkas Moorits rögisema, püüdes endast välja kõhida midagi piinavat, kättesaamatut, sügavat. Oli see ehk ajaklomp, mis ei tahtnud ega tahtnud kopsust ära tulla, vaevas ja aina vaevas, oli pannud nõiagi sõnu ja märke kriipseldama ning ajanud naise ta tööriistu kokku korpjama, sest öeldud on: laske lapsukestel minu juurde tulla. Töömehe lapsed on ka tema tööriistad, südame külge kasvanud tööriist võib olla kallimgi kui raiskuläinud laps. Ja kuna Mooritsale polnud kostnud tuulest kõrvu poja häält, tundis ta rõõmu tööriistadest, tahtes leida neist veel suuremat rõõmu, sosistas viimast jõudu kokku võttes:

«Kraavilapju . . .»

Ellu pastlad olid vett täis ja sukad vihma käes käimisest jalas raskeks vettinud. Kas pidi ta jälle kuhugi otsima minema, mõnda naabertallu, kuhu too labidas võis olla laenatud või unustatud, pigem küll esimene, sest Mooritsal oli hea mälu, temas oli tallel palju sündmusi, teadmist ja mälestusi, täiesti tarbetult vedelesid need ajukäärudes. Oh jaa, ta oli rikas mees, kuid ta salvedel olid kõrged laudad ees, ta oli süüvinud isendasse.

Alles päeval oli naine üht labidat silmanud laudauberiku nurgas, lehma talitades oli see talle jalgu kukkunud, see võiski olla too tööriist, millega Moorits oli verstade viisi kaevanud kraave talu kahte sohu, nii Palanumäe kui Mõra pool. Poisid olid pätserdanud poris isa juures, kui Moorits siitsamast tare juurest üle tee kaevas kraavi metsani ja sealt kahe metsasalgu vahelt niidukaela pidi Saare soole, ise põlvist, mõnikord puusast saati vees.

«Laudan.»

Haige näost oli näha, et ta ei kuulnud.

«Tuu om laudanukan,» kordas Ell.

Moorits ei jäänud rahule.

Viimaks sosistas ta ääretu pingutusega:

«Tänne . . .»

«Mesma tost mustast lapjust tänne tuu?» küsis naine mõtlemata.

Kui ta pilk aga mehe silmi nägi, läks ta sõnalausumata uksest välja ja õue peal kõrvaluksest lauta, sest see oli neil toaga ühe katuse all.

Lehm kolistas peaga vastu seinat ja inises kärsitult, lootes perenaiselt midagi suupärast.

«Ei ole sulle enam midagi vaja,» pomises Ell, võttis käsikaudu labida ja taganes ettevaatlikult välja. Tuul ja vihm nuhtlesid kõigest jõust majakest. Mis oli nende viha põhjuseks? Kas osmiku armetus? Jäi ta neile teele ette? Või oli see sihitu raev, mida nad armetule eluasemele välja valasid? Korruga märkas naine, et tulukesed olid kustunud nii Palanumäel kui Otsal. Oli, nagu oleks ta koos hingevaakuva mehega

kõigist unustatud ja mahajäetud ning antud kurjuse kätte, ihuüksi undava laotuse all. Hirmukahm tuli peale. Ta vajutas laudaukse kinni. See oli maadligi vajunud, käis raskesti. Ta surus seda õlaga, põsk vastu külma märga uksele. Mälust rebenes katkendlikult esile meieisapalve otsekui jumplik takune lõng. Tuulehoog kolksatas labida vastu seinu. Ell võpatas.

Tares põles kehv lambike. Lõpuks olid kõik tööriistad sāngi ees pingil koos: oherd, vasar ja labidas, mille lehe kallal oli tööle asunud vāsimatu rooste, sest kümme aastat polnud teda kasutatud. Kui Mooritsal oluaks rohkem jaksu, võinuks ta neid kāega katsuda, kasvōi asemele enda juurde tōsta, aga et ta ei jõudnud enam sõrmeotsagi liigutada, võis ta oma armsakssaanud tööriistu pilguga hellitada ja sedagi vaid korraks, sest silmad olid vāsinud vaatamast ja lahti olemast; aeglaselt vajusid nad kinni. Ainult veel teadvus jāi tōösse. Ent seegi oli āhmmas ega andnud ūmbritsevast enam ōiget pilti, tōrkudes midagi hoidmast, rāakimata vastuvōtmisest, hajudes pikkamisi olematusse. Lūhike oli inimese elu ja tuhm ta pilk; kui putukas sebis ta mākaldel.

13

Ragisedes liikus olemasolu raske vōll. Oli see nūud ilmasammas, mille ūmber kōik keerles, vōi hoopis linamasin, mis nātsutab haprad luud pehmeks? Kindel oli vaid see, et Moorits ei teinud enam kaasa suures māngus, mida nimetatakse eluks. Millesse oli kadunuke uskunud, tema, kelle jõud lahtus kehast ākki kui raevusōost? Mida oli mōelnud mees, kes polnud unustanud omaaegse peremehe Hind Raudsepa āraviimist, kes oli tema meelest ilma sūūta? Kas polnud just see sūndmus teinud ta eluajaks nii ettevaatlikuks, et ta ei julgenud poole sōnagagi puudutada maapealseid ega taevaseid valitsejaid? Kui jutt neile kaldus, lāks ta suu lukku, sest keel võinuks vāaratada ja tuua pahandust nagu Hinnulegi.

Peied peeti mael. Nōnda tahtis Kotter. Ebole oli see mōte vastukarva: jälle uued kulutused! Kuid mehele vastu ta ei hakanud, ainult porises omaette, kui liikus kōōgi ja aida vahet. Surnuaial oli rahvast kaunis palju, kuid enamik ei leidnud mahti ōhtul Palanumāele tulla. Gustav Teder, kes oli kadunukese pāeval Alatarest āra saatnud, istus viisakuse pārast natuke aega lauas ja ruttas siis koolimajja lauluproovile. Teised peielised, kūmmekond inimest, jāid rehetarre kahele pikale pingile laua ūmber, millel oli sūūdatud Mai lamp, uus puhas klaas peal. Surmapudruliud varjas rehealusepoolses otsas istujaid ta valguse eest. Kas seal kurvas nurgas eredat valgust vajatigi? Istus ju seal leinav lesk, must villane rātt peas, silmad punaseks nutetud. Tema kōrval oli platsi vōtnud linnariietes mees, kes oli Peterburist isa matustele tulnud. Kui Kotter pakkus Mooritsa mālestamiseks pitsi viina, ūtles Aadu, et tema viina ei vōta, isegi peiepitsi peab jātma puutumata, sest on tāsiskarsklane; aastaid tagasi oli ta olnud viinakuradi kūūsis, raskelt endaga vōidelnud ja vōitjaks jāānud. Ta jāttis ūsna kulunud mulje, sōnakehvalt istus ta teiste seltsis ja nāis millegi ūle mōtisklevat. Sōōdi putru. See oli vanaperenaise keedetud ja Mai arust mage, nagu kōik āmma toidud. Mida madalamaks kahanes pudrumāgi, seda valgemaks lāks leinajate lauatsas, kuid nende meeled jāid rōhutuks.

Otsa Juhkam, kellest kogu kūla teadis, et ta hoiab kodus toitu kokku ja katsub seevastu kūlas hoolega sūūa, rōhatas ja kūsis:

«Kas saass viil ūte kāāru leibā?»

Ebo, kellele see kūsimus māāratud, ei teinud kuulmagi.

Hendrik mūksas naist:

«Mine tuu leibā!»

Naine lāks.

Natukese aja pārast tuli ta tagasi, piinlikkusest nāost punane.

«Leib om otsan...»

«Omgu olli viil nātā ūits suur pāts,» seletas mees.

«Koess tuu leib sis jāije?» kūsis ka Kotter.

Minia oli nōutu. «Imelik asi,» pomises ta.

Vanaperenaine mugis putru süüa.
 Mai heitis talle terava pilgu.
 Ämm kostis kõrvale vaadates:
 «Tsiä omma vist ärä söönuva.»
 Peierahvas vaikis iseäralikult.
 Viimaks küsis Otsa peremees:
 «Mes ta nüüd olli, viiskümmend viis vai kuus vana?»
 «Usupuhastuse päivil saije viiskümmend neli täis,» vastas Ell haledalt ja pidi kohe ka põllenurgaga silmi pühkima.
 «Temäga es ole konagi pahandust,» ütles Ebo. «Alati teije iluste ärä, mes kässit . . . Nigu kellekile noid elupäivi om antu. Messä ära tiit!» Ta ohkas.
 «Saije ilusa kuiva ilmaga mulda. Kerkuärrä esi matse. Ja aud olli kõrge kuiva koha pääl,» lausus nüüd Treiali Peeter.
 «Kõjo all,» märkis Kotter.
 «Pääasi, et ei mateta koheki suuviirde, kon aud tule vett täis. Viist oia kaugele nii elun ku surman.» Juhkam oli juttu käänamas oma lemmikainele vee ja kuivuse vahekorrast inimese elus, Peeter teadis, et siis ei saa teda niipea pidama, seepärast juhtis ta jutu teisale, tähendades:
 «Kae, kü nakass kodu käimä.»
 «Minu vanamiis toda tükki küll ei tii,» oli Ell kindel.
 «Ärä õiska enne ödagut. Üits üüse nakass irmus kolistamine pääle, Moorits om kotun nigu poiss,» hirmutas naabripereemes.
 «Me saime eluaig nii äste läbi.»
 «Sinu meelest võis asi äste olla, temä meelest es ole.»
 «Kuis nii, et üte meelest om äste, tõse meelest alvaste? Vänteki üits ja taasama elu.» Ell vaatas abiotsivalt poja poole. Kuid see vaikis.
 «Paluperä mõisaprovva arvass kah, et täl ei piäss mehega midägi ütlemist olema. Algusen olli kõik äste, aga sis nakanu ärrä kodu käimä, ei otsa ega aru. Es miildü säääl avvan, tahtse viil naist kobida,» seletas Peeter, jälgides, kuidas lamp põleb.
 «Messä, Piitre, lörrät,» itsitas Ebo. «Tuu nüüd enämb kobi . . .»
 «Minu esä olli noorest pääst kerkuvallon poisiss, käinu ütlen talun külä pääl. Üitskõrd üüse tullu tälle Pedäjämäel tõld vasta, musta obese iin, kutsar pukin ja kae, tõllan istnu tuu Paluperä mõisaärrä, kiä om maha matetu Nustaku kerku pörmandu ala.»
 «Vana Prüining,» täpsustas Kotter laua otsast.
 «Kuis ta sinna Pedäjämäele saije?» küsis vanaperenaine lihtsameelselt.
 «Küsi kodukäijä käest, kuis ta saije?»
 «Vai pühä ristike! Vai kodukäijä periss tõllaga vällän!» imestas Ebo.
 «Vanaduse peräst oless ta võinu oma kaitskümmand vai viil enämbki aastat elädä. Aga täl katte tuu jõud ärä joba enne vankre ala jäämist,» hakkas Ell seletama. «Ei tiitä, mes täl olli. Ega ta es kõnela kah, mes tal viga. Ma vahel kūssegi, es vasta midagi, raput enneki pääd.»
 «Ta olli väikse jutuga miis,» tegi viimaks suu lahti ka Peterburi lukkseppmeister, kes ise oli veel napima jutu ja kinnisema loomuga kui isa, kelle iseloomustamiseks ta sõandas sõnakese poetada.
 «Lambist miildü tälle küll kõnelda. Ütel, et ma otsku endäle Elmnurme tõugu oinass, ku peremehess saa,» ütles Hendrik, kes oli just koolimajast tagasi jõudnud.
 «Prüining ollu kah väega väikse jutuga,» alustas jälle Peeter.
 «Tolleperäst naksegi ehk kodu käima, et kerkupörmandu all läits aig ikäväs kätte,» pistis Ebo vahele.
 «Vagane inemine om tõnekõrd viil tuu kõge ullemb. Prüining olli oma provvale sõidu sisse tennü, ku kotun käinü. Ärbänin ei ollev kiäki rahu saanu, provva periss rüüknü täl käen.»
 «Mesperäst?»
 «Mesperäst! Olli käkistänu tõist. Messä sis mõlit! Kodukäijäl pidi käte sehen maru kõva jõud olema. Tuusama Prüining olli üits üüse sõitnu jälle Nustaku poole, ta pidi täpikäält kell kaitstõisku avvan tagasi olema, aga Paluveski tii otsan tullu äkki tõllal ratass alt ärä. Mes nüüd saa, jää vai auda ildass! Karanu tõllast vällä, kutsar esi olli kõnelnu,

kaenuva perrä, ratass alt ärä jah. Pannuva ratta ala, mutre ollu pimedan iist kadunu. Sis tõmmanu ärrä üits kõrd enneki ja ropsti tullu tõld obeste küllest ärä, virutanu tõne tõlla tii pääle sinnapaika...»

«Tõmmass sis vehmre ja riista puruss vai?» huvitus peremees.

«Puruss, puruss kõik!» kinnitas Peeter õhinal. «Mes täl riistust, pääasi, et õigess aass auda saa. Jah, ja ütelnu sis kutsarile — kutsar esi ollu kõnelnu — karga obese sälgä, tule ütlen, tuud obese kerku mant ärä, anna nüid valu. Ja pannu esi ratsa iin minema.»

«Mia säänest juttu ei usu,» vihastas Juhkam. «Puhass löri! Tuu mõni jutt, et koolu sõit obese sällän. Vanarahvas ütless: kiä kooless, tuu kodu lätt. Ei tule säält kiäki maapäälsede kodu tagasi. Mia ole kolmen liinan merd nännü, aga tuud kodukäijide plärä ma küll ei usu. Maa alt ja viist ei tule üitski tagasi. Et säält viil tagasi kävväss, edesi-tagasi tõllerdadass, kutsar pukin ja musta obese iin, toda võide väikestele lastele kõnelda.»

Nüüd tahtis ka linnamees midagi öelda. Kaheldes ja kõheldes nagu ikka inimene, kes pole harjunud seltskonna tähelepanu keskmes olema, alustas ta ebalevalt:

«Peterburin olli...»

Peeliste pilgud pöördusid Aadule. Valkjasruuged juuksed hõrenenud, pealael helkimas peopesasuurune paljak, see-eest habemekasv lopsakas ja silmad helesinised kui õitsev linanurm. Koduküla rahva ootel silmade ees hakkas lukksepp kokutama:

«Peterburin olli... säääl olli... olli niiviisi, et... Piitre, keisre Piitre, kiä tolle liina sinna suu pääle ehit... tuu Piitre.» Tulekeel vubises lambis, ahju taga kriiksatas kilk, peierahvas vahtis talle suhu: mis tolle keisriga oli siis juhtunud? Vaesel mehel tõusis pingutusest higi otsaette. Viimaks meenus: «Piitre olli kah peräst... peräst surma obesega... liina piti sõõitnu.»

«Kae ontakil!» imestas Ebo.

Kuid Aadu Org tahtis veel midagi öelda, sest lugu oli pikem. Ise üleni pinges kui pillikeel, pobises ta:

«Üits... üits... miis olli tedä üüse... üüse...»

Ta jäi abitult vait.

Peelised ootasid pingsalt.

Kui ootamine juba nii pikaks läks, et Kotter piinlikkusest kõhatas, alles siis pääses lukksepp jutuga edasi:

«... üüse nännü... nännu... ja lännü ulluss!»

Peeter nihutas ennast kõval plangust tehtud pingil, toetas selja vastu tahmast rehetareseina, laiad põsesarnad lambivalgel hiilgamas.

«Ei tiiä, tuu Paluperä kutsar ei ollev küll ulluss lännü. Aga omgu ollu täl irmuss kange sõõgiisu, alati peräst toda vedämist, ku ärrä olli telnu ta ennast kerkude tagasi viima. Terve paatävve putru olli nahka pannu.»

«Tolle rasse tüü iist oless pidänu provva käest palka manu küsima,» arvas Kotter.

«Nojah, ja obese, nuu omgu mugu tsilkenuva, nii ärä vaivatu.»

«Koolu om jo rasse,» tähendas Palanumäe peremees.

«Kodukäijä pidi viil rassemb olema,» teadis Treiali Peeter. «Kiä teda, sunnikut, päsmrega kaalu om saanu, aga nii kõneldas.»

«Jah, sina tiiät!» põlastas Juhkam. «Sa kõnelat, nigu oless säääl man saisnu ja päält vahtnu.»

«Vast om Piitre esi kodukäijäss käinu,» irvitas Hendrik.

«Sääne jutt ei ole kah... kõige paremb,» kostis Kotter värahtavi hääli.

«Kas Ind ei ole üüse tan kaeman käinu?» küsis Otsa peremees.

«Ei ole.»

«Külmält maalt nii pikk tii tulla, ta ei jõvva jo kella katetõiskuss sinna auda tagasi,» teadis Peeter.

«Ei tiiä, kon ta om. Ta om vast viil elun,» vastas peremees vaikselt.

«Tuu Ind olli tan maajumalaga ädän ollu. Kas tuu om ennäst sulle näidänu?» uuris Peeter.

Peremees vaikis osatatult.

Jutt kiskus ohtlikku suunda. Oli ju kogu külale teada, paljudele kauge-
malgi, et Palanumäel olid vanad jumalad au sees ja et tema asemele oli
isegi aed ümber tehtud, mis vahepeal küll ära häetatud, kuid jälle üles
ehitatud, ja seal anti ohvriaia peremehele süüa.

«Ku omgi, mes tuu sulle putuss,» ütles Juhkam. «Kulle, Aadu! Kõnela
paremb, mes Peterburin uudist?»

«Midägi.»

«Nii suur liin ja üttegi uudist?»

Lukussepp kehtas õlgu.

«Kuis keisreärräl lätt?»

Ning Peeter huvitus:

«Kas kadunu Aleksandre käi kah kodu?»

«Ei ole kuulda ollu.»

«Kas sa naist ei naka võtma?»

Peale Peetri huvitas see küsimus ka Ellu. Ta võõristas pisut oma manis-
kiga poega, keda polnud aastaid näinud. Seepärast ajas ta kaela Aadu
poole õieli. Kuid suuremat teadust ei saanud ta nüüdki, sest Peterburi
rauatöomes vaatas liikumatu näoga, nagu oleks metall, mida ta päevast
päeva töökojas saagis, raius ja viilis, teda ennastki jäigastanud:

«Ei naka.»

«Ega sääl vast eesti sugu naisterahvit väega valida oleki,» ütles Juh-
kam aupakliku ettevaatusega; olgugi et paljunäinud inimene, kuid pea-
linna lukksepa ees tundis ta aukartust, seda enam, et tegemist oli lihtsa
sulasepojaga, kes elus nii kaugele jõudnud.

«Näid iks om,» vastas Aadu põiklevalt. Ta kartis naisi kui tuld, need
olid tema nõrk, lausa olematu koht. Kui jutt nendele kaldus, läks ta näost
punaseks ja heitis hädist nalja. Nõnda nüüdki. Võis arvata, et siin tule-
vad nood olevused veel lähemalt kõne alla, seepärast ütles ta emale kind-
lal toonil: «Me piäme minema. Aig om illane, pererahvass kah väsünü.
Aitüma kõge iist, mes te olete minu esä ääss tennü.»

«Meil ei ole viga midägi, olge kasvai viil,» vastas Ebo haigutades.

Teisedki asusid koduteele.

14

Nurgas, kus viimastel nädalatel oli vaevelnud Moorits, haigutas tühjus.
Õieti ei haigutanudki, vaid lihtsalt valitses. Haigutab see, kel on suu; ent
kus on tühjuse suu ja pimeduse hambad? Tühjus ise on suu, suur kott,
kuhu aegamisi kaotakse. Ning üksijäämine see hammastik, mis pureb
katki kunagised sidemed mehe ja naise vahel. Seal pliiditruubi taga oli
vaikne mees sigitanud kaks poega. Kolmatki korda oli Ell raskejalgseks
jäänud, kuid läks nõnda, et seda last polnud ta ilmale toonud.

«Esä om edimäst üüd mullan,» ütles Aadu, kui ema oli tule üles võtnud.

«Ää, et ta vaivast valla sai. Vanger pitsit täl kulle iks väega irmsade
ärä...»

Lukussepp seisatas toalävel.

Pink, laud, tuhm aknake, viletsa elu lõhn. Juba nii kauge ja võõras-
tav. Kuldraha eest poleks ta siia tagasi tulnud. Äkki sai talle selgeks,
kui kaugele ja kõrgele on tema siit lennanud. Lapsest peale oli ta minema
ihanud otsekuu lammas, kes hoiab sooveerest eemale, kõrgemale kuive-
male kohale, et vähemalt maks oleks terve. Ta oli jõudnud koguni keisri-
riigi pealinna, kuid soost polnud ta pääsenud, sest maja, kus ta korteris,
oli samuti vee ja soo ääres ning makski tuikas tal aeg-ajalt; see oli
mälestus viinakuradist, kelle küüsi ta oli vahepeal langenud, kuid kõvasti
võidelnud, endast võitu saanud ja nüüd selle üle uhke.

Maailm — lukussepatöökoja uks oli tema ees avanenud, ta oli jõudnud
haljale oksale. Tal oli isegi kuldketiga uur ja kaelas manisk, selga oli
tekinud kühm ja ette habe, ning kaugemal terendas selge siht: jõuda
kunagi oma väikese töökojani!

Nüüd Palanumäel võitles ta jälle üht võitlust, suutmata kuidagi teha
lõplikku otsust. Võib-olla oleks pidanud sellest rääkima juba mäel rehta-
tares, et ka külarahvas kuuleks.

Ta ütles:

«Minu mõte om sääne... Kavva sa tan iks olet?»

Kui mees hinge heitis, oli Ellul tunne, justkui oleks tal katus pea kohalt ära lõhutud, ihuükski külma põhjatuule meelevalda jäetud. Elujõudki oli nagu otsa lõppenud, liikmetesse sadestunud väsimus ähvardas võimust võtta. Jah, kuid mitte igapähe pole poega, kes tuleb isa matustele, toredad linnariided seljas, plekist pärg käes, millesarnast pole siinkandis nähtudki. Ning kaugeltki iga poeg ei küsi, mis saab emast pärast isa surma. Aadu küsis ja see oli emale nii liigutav, et ta silmad läksid veekalkvele nagu mehe haa ees, kus hingekarjane rääkis igavesest elust, mis ootab õndsaid.

«Kavva ma ole?» pühkis ta põllenurka silmi ja nuuskas nina. «Ole niikavva ku jõvva.» Siis läks meel nii haledaks, et pisarad lausa voolasid silmist. «Ei tiiä sis... kohe na mu... paneva. Valla vaestemajja ehk.»

Poeg kortsutas kulmu.

«Jätä ikk järgi,» lausus ta karmilt. «Kõnelame mõistligult.»

Sellel ööl oli mägi suur ja must. Kumbki ei läinud välja seda vaatama, kuid sulasenaine tundis ta rõhuvat survet siingi, oma uberikus, kus lõhnas nõest ja vaesusest. Mägi pitsitas teda, ta oli lapik kui kilk koldekivi vahel. See oli pigem aisting kui tunne. Esiteks poja plaan kohutas teda. Ta jäi lausa keeletuks ja läks päris segi, haaras pajavangust ja tõstis paja pliidiil teise kohta, koperdas asja ees teist taga tuppa, mööda pojast, kes seisis ikka veel lävel, otsekui ei usaldaks astuda edasi, harjumatu oma võõra riituse ja kauge linnanäoga, mis viletsaski valguses heitis aukartustäratavat helki Alatarele ja elule, mida siin elati. Ell võõristas oma poega. Ta om ku kohtumõistja, mõtles ta. Kohtumõistja, kes tuli ja tahtis ta juuri siit sooservalt välja tõmmata, ta endaga Venemaale kaasa võtta ja seal uude mulda istutada.

Kui Ell silmad kord kinni paneb, sängitatakse ta võõrasse mulda, võib-olla ehk koguni sohu; kes tuleb teda kodumaale tooma, et ta saaks Moorit-saga kabeliaias kõrvuti olla? Kuid poeg vastas, et viimsepäevakohtu ette hõigatakse kõik perekonnad võõrastest maadest kokku ja siis ongi hea rääkida, mis vahepeal uudist olnud, kuni tehakse mõistust, kas koos põrgu või taevasse, või üks sinna, teine tänna. Ja seejuures naeris Aadu hämaras oma kruustanginaeratust. Täie tõe pähe ei saanud Ell niisugust juttu võtta, ka oli viimne kohtupäev nii lõpmata kaugel, vist veel kaugemal kui Peterburi, nii et sellele oli üsna raske oma haralikiskuvaid mõtteid koondada; mehega kõrvu kabeliaias lamamine oli tundunud hoopis lähem ja tõelikum väljavaade.

«Ei lähä mina koheki,» habises Ell saatusega leppinult, jättis rahule oma asjad, pimeduse ja mälestusedki, need kulunud lauluraamatu lehed, mis ta teadvuses lehvitsid, ning oli jälle kui tiivutu liblikas, sest mineku-plaan, see ilus, sätendav, mis oli jõudnud korraks meeli ahvatleda, kustus äkki. «Kohe mia enämb, looma ja kõik taa asi... Mes mõista mia võõran liinan tetä, võõra rahva sehen... Ei mõista tiidki küsida, jää saisma nigu post...» Ellu sõrmed sebisid õhku, otsekui kobaks pimedusejuuri, mis tuleks ohakatena välja kitskuda.

Poja silmis ei maksnud selline jutt midagi. Ta toovat ise söögikraami ja muu tarviliku koju kätte, ema asi olevat ainult tuli pliidi alla panna ja söök valmis keeta. Nähes, et ta pole Ellu meelt muuta suutnud, lisas:

«Tervuss lätt viletsambas, Kotre ei saa sinnu pidädä, tälle om Alataret vaja. Ja mes ta sinust piäski, sa ei jõvva varsti enämb midägi tetä.»

«Noh, sis vast viit mu ärä. Konagi...»

«Ei ole midägi konagi! Nüid lääme ütten minema. Mul ei ole aiga tõnekõrd tulla ja messa iks oodat, aastak enne vai pärast, mes tuu enämb...» ei jätnud Aadu järele. «Lehmä ja lamba müime maha. Küll mia taa asja kõrda säe.»

«Ei tohi lehmäkest ärä müvvä!» puhkes Ell nutma.

«Üten võtta näid ei saa...»

«Kas sääl sis suutummas lauta ei ole?»

«Sääl om ümbretsõõri liin, kõrge mitmakõrdse maja, niikavvetside ku silm näge.»

«Vai taivass! Kuis sääl sis eletäs, ku lauta ei oleki. Kon noid luumi peetäss?»

Jälle tuli Aadul pikalt-laialt seletada, kuidas suur linn välja näeb. Hädavaevu õnnestus tal ema lõpuks nõusse saada. Aga hommikul, kui Ell tuli lehma lüpsmast ja valas pojale piima vanasse ilma kõrvata savikruusi, ohkas ta ja alustas jälle oma vana laulu:

«Mia ei lää iks koheki...»

Niipalju oli rauatöömees ühe ööga targemaks saanud, et ei hakanud emaga jagelema, vaid asus tegutsema ja läks kõigepealt mäele Kotri jutule. Peremees pani parajasti hobust vankri ette, et sõita vallamakse õiendama. Ellu linnaviimise mõte tuli talle nagu väik selgest taevast. Vaikides pingutas ta rinnust ja seadis ohje.

«Ma piäss kah vallamajan ärä käimä,» lausus Aadu viimaks, kui Kotter jäigi vaikima. «Emäle passi võtma.»

Peremees noogutas heinakotile vankril.

Nõnda asuti kahekesi teele. Mäest alla, pisut sörki, rataste kõrinat, paremat kätt Alatare hall õlgkatu, vasakul ligane kõrrepõld — ja mees- tel suud kinni. Kotter veeretask ajus edasi-tagasi äsja kuulduud uudist, Aadut aga oli lapsest saati peremehe vaikimine iseäralikult rõhunuud, selles oli ta alatasa etteheidet tajunuud. Et see pole tehtuud nii, too naa. Ning veel midagi sügavamati — nagu oleks Kotri vaikimine kätkenud endas süüdistust, et Aadu ülepea olemas oli, vilets Alatare asukas. Siit ära minnes oli ta lootnuud sest vabaneda, üle saada painavast sulane-olekutuundest. Nüüd kõrvu vankril istudes tuli see tuttav alamustunne jälle peale; seejuures polnuud peremees talle kunagi ühtki paha sõna öelnud. Ja Peterburis töökojas oli ta sedasama tunduud.

Mülke kohal meenus lukussepaale, kuidas ta poisikesena oli kord siinsamas teeservas peale astunuud pikale ussile, see oli jala all pehme kui lehmäsõnnik; ta oli ära ehmunud, kuid siug polnuud teda nõelanud, vaid paku põgenenuud.

«Piä lehmäle ostjat otsma,» tähendas Aadu rohkem iseendale.

«Vana lehmäkont, pallu ta iist ei saa,» arvas Kotter silmi pilgutades.

«Pallu ei saa, aga ilma iist ei taha ärä anda.»

«Ellul om kaits lammast kah.»

«Jah.»

«Piäss Elluga kõnelama, mes ta näist taht.»

Lukkseppa puudutas see, et peremees ei peagi teda õigeks asjaliseks, vaid kordab kogu aeg: Ell, Elluga.

Kotter vaikis jälle tükk aega. Alles siis, kui hakati Saare kuuskede alla jõudma, lausus ta kahjatsemisi:

«Taa võtt jälle raha üless. Ja ega meile näid väega vaja ei oleki.»

Sellest järeldas Aadu, et peremees oli otsustanuud nende loomad ise ära osta.

Ebalevalt nihutas ta end heinakotil, tahtis öelda, et Kotter ei pruugi neid osta, kui rahaga on kitsas, neil leidub teisigi tahtjaid, kuid vaikis ometi.

Kui poeg Ellule rääkis, mis juttu tal peremehega olnud, vastas too:

«Sis saa lehmäke tutvide sekkä, mäe karja. Ei piä võõrade tallu minema, sääl kurja looma lahkva täl mao maha.»

Ning hakkas jälle nutma. Meel läks vastupandamatult haledaks, kas polnuud ta ise see lehm, kes viiakse võõrassa tallu?

«Jätä ikk järgi,» ütles Aadu karedalt. «Taa saa nüüd sulaselehmäst perelehmäss. Ja juusk Alatarest müüdä, pää sällän, ku kodu aetass.»

Ell pühkis silmi.

«Ei tiiä, kas juusk, oma laudanukk jääss loomale miilde.»

«Esiotsa om meelen, peräst lätt meelest ärä.»

«Arvat sa?» küsis ema nagu lootusega.

«Kõik kaoss.» Lukksepp viskas käega.

«Ei tiiä, kas kaoss?»

«Kaoss küll. Küll sa näet!»

«Kost ma oma lehmäkest säält kaugelt enämb nätä saa. Unen ehk...»

Jälle hakkas ta nutma.

Aadu oli palunuud talust hobust ja meest, kes viiks nad — tasu eest

muidugi! — koos ema ja varandusenatukesega Tartusse, kust nad siis raudruunaga edasi sõidaksid.

Paari päeva pärast oldi valmis.

Ell oli väga elevel, ühtelugu kordas ta: «Ma ole periss segi, ma ei mõista midägi!»

Ta oli selga pannud triibulise sinist põhja undruku ja peale tumesinine kuhti, need olid ta kirikuriided. Komsus oli veel paar riidetükki; see oli nüüd kogu ta maine vara, kui mitte arvata tartukeelset lauluraamatut. Siiski, ka oma ustava voki kauples ta pojalt endaga ühes, muu majakraam jäi Alatare uutele elanikele, kipikesi ja napakesi ei tasunud Vassili saarele kaasa võtta. Seal, kus kõrged majad ulatusid silmapiirini, polnud nende järele vajadust.

«Kas säääl om kõrgit mägesit kah?» küsis Ell pojalt.

Lukksepp ei tabanud ema mõttekäiku.

«Mägesit?» kordas ta imestunult.

Ell vaatas talle kahtlevalt otsa. Oli ta midagi valesti öelnud?

«Ei ole. Säääl om matal maa. Suu ja meri.»

«Otsa Juhkam ollev käinu kolmen liinan, kon om meri...»

«Või olla, aga nii kõrget mäkke nigu me Palanumägi säääl ei ole.»

Nendest sõnadest langes pealinna tähtsus Ellu silmis märgatavalt. Ta tundis end tublisti kindlamana: mis sest Peterburist peljata, kui seal pole õiget mägegi!

Nende äraminekupäeval vahetas Mai mäel küljealusekottides põhku. Tagakambris sattus ta peale kadunud leivapätsile. See oli mässitud lina-sesse riidesse ning topitud päitsi alla koti ja süngipõhja vahele; tema otsast oli murtud. Kui minia leiust rääkis, hakkas ämm süüdlaslikult itsitama ja pomises rekilt:

«Roti ommava viinu...»

«Katejalgse roti. Sa esi jo pernane, mesperäst sa leibä käkit?»

Ebo õhkas. Viimasel ajal, kui Mai talle midagi ütles, mis talle ei meeldinud, tegi ta enda eriti hädiseks. Siis tuikas tal siin ja tuksatas seal, küll valutas kael, küll ristluud.

Muidugi rääkis naine asjast mehele ja rikkus selle tuju ära.

«Mine ütle tälle, mesta niiviisi tege,» ässitas Mai.

Hendrik kõhkles.

«Mine, mine!»

«Tost tule jälle tüli.»

«Tulgu, aga nii kah ei saa. Mes nüid külärahvas ütless? Et Palanumäel ei anta peielistele leibä?»

Mees ei läinudki.

Söögilauas ütles naine talle isa-ema kuuldes:

«Ärä matsuta!»

«Kilpkonn pidavat kipembide edesi saama ku magav jäness,» tegi Hendrik nimme teist juttu.

«Kas kilpkonnast om üteldu, et ta matsutas?»

Mees nohises.

«Ega sina ei jätä ütlemada...»

«Melless ma ütlemada piä jätmä, ku sa süvvä ei mõista.»

«Ja sina mõistat?»

«Siga matsutas, inemine süü vagatselt.»

«Ega kõik ei ole nii aritu ku Luiga rahvas,» torkas Hendrik.

«Luiga jätä rahule. Säänest perätut elu ei ole küll koskil ku tan.»

«Masku oma tuhat rubla ärä, mes lubatu, küll ma sis jätä na rahule,» viskas mees vihaselt.

Ka Kotrile oli see kaasavararaha piinlik. Senini polnud sellest kopikatki makstud. Ja tema oli nii oodanud ja lootnud, et saaks krediitkassa võlga vähendada.

«Mine Alajaanile, las Eeva kaardi näitäse, kona tuu raha ärä mastass,» pilkas ämm.

«Kasvai Rotitare manu,» naeris Hendrik, märkamata, et nõia elukoha mainimine juba iseenesest ärritas Maid. Naine pani lusika lauale, miska oli last söötnud, ja hüüdis:

«Minu lambi klaas lüüdi tan kah katski!»

«Üits klaas iin vai tõne takan,» õhkas Ebo. «Koess sa tolle lambiga me vaesen talun minema nakat?»

Noor minia mõtles, kas mitte ämma sõnade peale robinal toast välja joosta: kuidas julgeb Ebo teda osatada? Kuid endalegi ootamatult jäi ta paigale. Otsekui mõne vaese talu peretütar, kes peab mehekodus kõigea rahul olema. Nagu polekski ta Otepää linnamäel peol käinud ja istunud Rõngu kirikumõisas pastori kohvilauas, kus räägiti rahva kõlbelisest langusest ja madalatest linahindadest.

Polnud siis imeks panna, et pärast sellist jutuajamist oli Hendriku nagu paksult pilves, kui ta ruuna vankri ette rakendas. Oösel oli sadanud pehmet lund, kuid maa oli alt sula. Vankrirattad jätsid valgele maale mustad porised jäljed.

Mai jäi kibedal meelel lapse juurde, Ebo ja Kotter läksid Alatare manu Ellu saatma. Kuid nendegi meeled olid äsjasest kokkupõrkest vinged ja pinevil. Kui sulasenaine vankrisse kobis, surus perenaine tal häbelikult küünarnukki.

«Jumalaga sis...»

«Jumalaga.»

Ebo silm kippus kahtlaselt pilkuma, peremees kõhatas liigutatult. Ell pööras pilgu vankriotsale, silmad veekalkvel: nüüd oli ta kõigest lahti.

Noorperemees nõotas ruuna liikuma.

Vanapaar vaatas minejaile järele. Siis pöördusid nad mäele.

Ebo ütles:

«Ossa pimme küll! Oless pidänu laskma Endrikul Tartust suula tuvva.»

«Vast Mai üteli.»

«Mai nüüd...»

«Uika, vast kuulesse viil,» andis Kotter nõu.

Kaheldes pööras Ebo ümber ja vaatas alla üle nurme, soo ja Sepikoja-saare.

Minejaid polnud näha.

«Varsti omma na mõtsast vällän... Ma lää joose järgi.»

«Messä enämb!» rehmast naine käega.

Kuid mees jäi seisma ja vaatama.

Ning varatalve valge päev voolas temast läbi.

Kui palju päevi, sügiseid ja talvi oli siin mööda voolanud!

Moorits oli juba kaotanud oma maise näo ja nüüd läks Ell, see kunagi nii naerukas tüdruk, kelle rõõmus olek oli peremehele olnud alati meeltmööda. Mälestuseks temast jäid talu karja lehm ja kaks lammast.

Peagi ilmus vanker Sepikojasaare puude vahelt korraks nähtavale, ruun astus kebjalt üle mülkekoha, mida Kotter oli täitnud küll hagude, küll kividega, lasknud kadunud Mooritsal sinna isegi kraavi kaevata, kuid tüma oli seal ikka. Taas kadus hobune puude varju, sealt ta enam õieti välja ei tulegi, sest sookaela, kust nad üle lähevad, varjavad jälle kõrged kuused, ja kui nad Saare märke tõusevad, võib läbi võrade vaid aimata vankri ja sõitjate piirjooni. Kuid kasukas sulaseleske on teiste vahel raske eristada, iseäranis vanade ähmuvate silmadega nagu Kotril.

Ning endistviisi kõrgus nende selja taga kõikumatu kindlusena mägi. Aade või jumal — kumb oli enne ja kumb jääb alls pärast hingeheitlusi, sulalund, unenägude ettekuulutusi? Kas jumal või unistus — kumb oli kaugemal ja kõrgemal hobuse kõrvadest, kuuseladvast, Palanumäest?

Mis oli Aadul metsast või mäest? Tema hing oli hälbinud suurde linna, ta sai aru vaid raua keelest. Või polnud see siiski nõnda? Liigahtas temagi hinges öökujusid, lapsepõlve heiasust? Miks ta siis Saare nurmelt suurteele pöörates end Hendriku kõrval rahutult nihutas ja Palanumäe lumisele mäeküljele pika pilgu saatis? Oli talle ehk meelde vilksatanud üks pilt kaugest karjapõlvest, tollest suvest, kui üleval kuusepuhmataga oli kesa? Siis ühel kuumal päeval, kui savine pind kõmises jalge all nagu põletatud tellis, tormasid loomad kiiniga läbi kaera mäest alla, et tolmupilv taga. Vitsa vibutades kihutas ta karja sabas, ise nuttis vihast, et ei jõua järele, rääkimata ettejooksmisest, et loomi vastu lüüa. Oli hirm äratallatud viljanurme pärast. Vihaselt püüdis ta lauta pakkujooksunud loomi välja malgutada, kuid tulemusteta: elajad olid nii parmuhirmul,

et lasksid end ennem peksta kui kesale tagasi ajada. Ebo oli tulnud kõögist vaatama. Aadu oli oodanud pahandamist ja keretäit. Perenaine oli talle toonud hoopis suure tüki sõira ja lihtsalt öelnud: «Aa na jälle üless tagasi!» Ning Kotter, kes oli aeda parandanud, lisas: «Kiä om mäe otst alla sadanu, tuu piäss jälle üless püidmä. Sääne om elu.»

Samal ajal kui nad suurteele jõudsid ja vanker puhtale teele musti märgi jooni vajutas, sest täna polnud siin veel keegi käinud, mõtles Kotter pead Alatare poole pöörates:

«Säält minnu mulda viiass.»

Seda oli ta teadnud juba siis, kui Ebo oli linnulaulusel kevadhommi- kul poja ilmale kandnud.

Ja siis, kui ta pandi aastas sada kolmkümmend hõberubla renti maksma.

Juba siis, kui ta oli Palanumäele peremeheks tulnud, teadis ta seda.

Ta pööras alla Alatare poole tagasi, talle oli tulnud üks mõte. Tare ees nõksatas ta seisma, kavatses korraks sisse minna, kuid mõtles ümber — mida oli seal seesugust, mida ta polnud näinud? Mööda vankrijälgi läks ta välja suurteele ja seadis sammud Alajaani poole.

Treiali Peeter oli kodus, istus oma toakeses akna all ja parandas saapakohvakut. Üldse oskas ta mitut tööd, ladus ka pliite, ahje ja korstnaid, eriti vasematele inimestele, jõukamad ei tahtnud tema korstnaid, olevat kõverad.

«Tule tii me Alatarele korsten pääle,» ütles Kotter talle.

Peeter oli nõus, kuid arvas, et enne kevadet ta seda siiski ette ei võta.

15

Taevatähed vilkusid külmalt ja kaugelt kui aated.

Alatare oli jäänud talvetuultele lõhkuda, küll need ulusid ja undasid kaarde all ning kahe tillukese akna taga! Kas käis pikkadel pimedatel öödel, kui Sepikojasaares kuused võimsalt mühisesid, kodukäija tare peal kollamas, taga otsimas oma tööriistu ja vanu pastlaid, või oli see siiski vaid tuul? Vähe tõenäoline, et Moorits, kes oli eluajal mõistlik mees ega sallinud tühja ringilõkerdamist, lambiks nüüd lusti pärast maha tosin versta kihelkonna kalmistult siia ja pärast jälle samapalju tagasi, kui tare oli täiesti tühi. Kui tal oli nii kange tahtmine kodu käia, võinuks ta tuhkjäs lumes mäele rubjata, kus oli küllalt nii inimesi kui loomi, kellele hirmu naha vahele ajada.

Kõigil mõlkus salaja meeles too tühi Alatare. See tegi noored ägeda- maks ja nõudlikumaks, vanad tõrksamaks ja kiuslikumaks, tuli avalikuks see, mida oli varjatud. Kes ei tahaks ohje hoida! Ei tahtnud Kottergi neid vabatahtlikult käest visata. Kellel ohjad pihust kukkunud, sellel võim käest kadunud. Peremees olla oli magus, Alatarre läinu lan- ges kohe alamasse seisusse. Oli ju too tuulte tuba surma eeskamber, millele mägi ja jumal pöörasid selja, võib-olla ka maajumal, keda vanapere- mees ainukesena kogu talus visalt uskus. Sealt sooservalt polnud enam mäkketõusmist, allakolimine oli lõplik taandumine.

Nii Kotter kui Ebo tajusid seda.

Pärast Mooritsa surma oli peremehe olekus toimunud muutus. Ta vaikne rahulik meel oli kõikuma löönud, mõnikord läks ta asja ees teist taga äkiliseks. Erinevad asjad trusisid üksteisest läbi siuglevaks punt- raks: kohalikud tuleõnnetused, Puka uus koolimaja, kuhu taheti üles panna orel, raudtee-ehitus, kuhu osteti kiiluga lõhutud kive, mille kant- sülla eest maksti üle kahekümne rubla, hobuste elu, lehmade kinnijää- mine, tervis ja kaevuvesi. Jah, isegi see. Kotri meelest oli uues alavärava kaevus liiga külm vesi, see võis tuua hobustele kopsutõbe.

«Taa om puuslaagi kaiiv,» ütles ta.

Poeg võttis seda kui etteheidet. Olid ju Mai ja tema nende kaevude eest kõige enam sõdinud.

«Ku ei miildü, aa kinni tagasi!» vastas Hendrik kärealt. «Mine viä vana puutelgiga vankrega alt suu päält vett, et sedä nägu!»

Vihaselt läks Kotter talli poole.

Ühel küünlakuu päeval juhtus aga lausa ennekuulmatu lugu: pere-meis ähvardas poega hanguvarrega! Hendrikul oli tee peal natuke maad ülevalpool Alataret heinakoorem ümber läinud. Poja hooletu koormategemine oli mõnikord varemgi isa vihastanud, kuid ikka oli ta ennast vaos hoidnud. Iseenesest oli koorma ümberminek nii väike asi, mille pärast poleks maksnud tehatagi. Kas polnud Kotril endal seda elus küllalt ette tulnud?

Ent seekord terendas heinakoorma taga Alatare hall katus.

Palanumäel ei tundud andekspalumisesõnu. Kui kellelki andeks paluti või andeks anti, siis ainult sügaval südamepõhjas, kuhu keegi ei ulatunud vaatama, veel vähem kuulma. Jakob oli olnud Jehoova ees kummulil maas, kas pidi isa heitma end põrmu poja ette? Hammas hamba, silm silma vastu. Kui palju oleks pidanud olema hambaid suus ja silmi näos, et vahetpidamata kätte makstes elu ära elada?

Kotter ei arvanud küll, et Hendriku nime järele peaks kirikhärra kord personaalraamatusse märkuse tegema: lõi oma isa. Mitte hirmust, et vanemaid löönud lapse käsi kasvab hauast välja. Isa teadis, et poeg ei olnud kurja südamega, ehkki vahel väga äkiline. Kuid õhk oli täis pinget ja tüli tõuseb tühjast.

Mehed olid rehetares reetegemisega ametis. Elias istus põrandal, laastud ja pulgad tillukeste näppude vahel.

Kotrile ei meeldinud, et laps kakerdas samas, kus olid terariistad — kirves, peitel ja saag. Mitu korda heitis ta hukkamõistva pilgu Elia poole, oodates, et isa või ema lapse ohtlikust kohast ära tõstaks, kuni ütles:

«Laits või tan aiget saija.»

«Ei ole midagi. Las opiss mehetüüd,» kostis Hendrik.

Ebo jättis voki seisma ja pahandas:

«Pühane aig! Messä tost pulgast onte suvve topit! Peräkõrd tsuskat silmä vällä!»

Karistava pilguga mõõtis ta miniat, kes oli laua juures ametis pesu õmblemisega. Esimesel talvel oli Mai välja õmmelnud seinakatted ja ämm oli jõudnud märgata, et niisuguseid peeni asju ei olnud ühelgi perenaisel ümberkaudu, uhkus paisutas ta rinda. Seepärast laskis ta minial rahumeeli teha näputööd, kedrata võis ta ise, nagu oli eluaeg teinud. Aga sel talvel muretses vanaperenaine, et oma ühe silma ja ühe vokiga ei tule ta talu kedrussega toime: Ell, kes muidu tubli tüki tööd ära tegi, oli läinud. Mai aga ei paistnud seda märkavat, mitte ei võtnud ta vokki ette, ämm aga ei sõandanud teda sundida. See tegi perenaise tõredaks.

Vupsti oli noorik lapse juures, kahmas sel pulgakesed käest, ka tolle söestunud otsaga, mis oli poja süljest märg, ning virutas südametäiega tuhkhauda. Laps puhkes valju häälega nutma. Mai tõstis ta endale sülle.

«Sa olet üleni igine! Kiä su nii paksult rõivide om topnu!»

Pahaselt hakkas ta Elial kuube seljast kiskuma.

«Ei tohi last pallass võtta. Põrmand om külm. Ega taregi lämmi ei ole. Laits jääss niimuudu aigess.»

«Oma laits, tii mes esi taha!»

«Taa om Endriku laits kah,» vastas ämm kindlalt. Mai põrutas jalga vastu savipõrandat ja läks kambrisse.

«Mia ole sis tuu perisspatane. Kurja juur, kiä kõik tülli aa ja ärä rikk. Külmetäge laits vai jääss, mia ei ütle enämb üttegi sõnna!» kaebas Ebo. Ta lükkas voki käima, see vurises kaeblikult, etteheitvalt, nagu oleks temagi tülist haavunud.

Kotrit oli tänane jalatrampimine iseäralikul viisil puudutanud, kuigi varem oli ta selles näinud midagi ilusat ja piibellikku. Seepärast pomises ta peitliga kaustapuu kallal urgitsedes:

«Ei massa toorustada, sedäviisi tarest vällä joosta. Mes Ebu tälle alba ütäl?»

«Ilmast ilma rõivit niipallu sällän . . . Tuuperäst ta aige omgi, et nigu tuuleõhku saa, tõmbass läbi,» kaitses Hendrik.

Ema vastas umbselt:

«Lase jah laits ärä külmetädä!»

Poeg võttis selle oma arvele.

«Meste ilmast ilma minu naisest tsagatade? Iks jää ta teile ammaste vahele!»

«Mia ei ole midägi ütelnud,» lausus peremees pikaldaselt. «Mai om egätepidi kenä naine.»

See, et mees miniat kiitis, ei mahtunud Ebole hinge. Karmsinine silm välgatas öelalt.

Kotter läks ära tagakambrisse ja tõstis seinakapist välja vasklukku-dega raamatu, pani selle hoidlikult lauale, kus valendas minia heegeldatud linake, mis heitis kogu kehvale toale puhast sära, isegi piiblisse ulatus selle valge kuma, sest paksude mustade kaante alt paistis lina äär. Oh, kui palju Alataresid oli olnud seal Juuda- ja Iisraelimaal, et neist oli saadud kirjutada nii paks raamat! Kangete sõrmedega pööras peremees lehti ja muigutas suud, teadmata isegi, mida ta pühakirjast otsis. Ärevus andis maad rahule, ükskõiksusele, isegi unele. Sel talvel oli tulnud tal kõik lina ise harida, linaluude lõhn ei kadunud tal riietest ega söörmeist. «Aig and arutust,» haigutas ta. «Aig tule, lammass põetäss, ää tütrik naisess võetass.»

Sel öhtul sosistas Mai kaua mehega sängis. Katmata aknast tungis tupp kuu sinikõledat valgust, maa ja mets unelesid külmalt härmatises. Noorik arutas möödunud päeva üksikasju. Aja jooksul oli Hendrik üht-teist õppinud, ta laskis naisel südame pealt ära rääkida, mis seal kipitas, alles siis võttis tasakesi ohjad enda kätte. Kuhu oli tal ruttu, pimedus oli pikk ja kuu käis läbi pilveliniku oma teed. Enamasti lõppesid sellised arutamised abielurõõmudega, mis neid mõlemaid lepitasi ja rahustasi. Kuid viimasel ajal ei tahtnud nooriku ägedus enam lahededa, tusk oli tunginud sügavale, jälle kord oli tõeks saanud vanasõna: isune pallu süü, pahane pallu kõnelas. Saatku mees isa-ema Alatarre, nagunii peavad nad lõpuks sinna kolima, natuke varem või hiljem, see ei muuda midagi, aga nemad saaksid omatahtsi toimetama hakata. Kui Kotter käis öösi pesuväl hobuseid vaatamas, jäid nad vait, kuid pärast laskis jälle edasi. «Ega ma ei ole tänne tiinjäss tuudu!» oli Mai põhi-väiteid. «Kavva me tan iintaren oleme? Iist ärä! Mia esi taha pernane olla!» sosistas ta ägedalt.

Mees vaikis, mõtles oma mõtteid. Talu polnud jänes, et oleks eest ära pagenud, tema oli ju ainuke pärija. Ja mis tal nõndagi viga oli, kas ta magas ees- või tagatares, ega seal suurt vahet olnud. Aga niipea kui ta võtab peremeheohjad enda kätte, peab ta hakkama õdedele osajagusi välja maksma, ning seda olukorras, kus talu ise pole veel lõplikult välja ostetud.

Siis tuli Palanumäele Tädi-Juhan, kes oli ühes kaugemas talus korteri peal. Ta oli kuskilt kuulda saanud, et siin on tareke tühi, ja liipas ühel siredal paastukuu pühapäeval järele kuulama, kas Kotter ei tahaks teda sinna võtta, nemad naisega võiksid talus tööl käia ja poiss läheks karja.

«Vii ta löidse teil üless,» naeratas Juhan hõredaid hambaid paljastades. «Äkki löid viil midägi.»

«Kulda me maa sehen ei ole,» vastas peremees. «Aga Alatare om küll tühi. Korsten tules tetä. Ku sisse kolit, om tuu sinu mure.»

«Ma suitsutaren kasunu,» ütles Tädi-Juhan rõõmsalt ja limpas mäest alla.

Kui Mai Hendriku kaudu Kotri lubadusest kuulis, läks ta korkvale.

«Kuis nii! Vana piässe esi sinna minema! Sääl om näide paik.»

«Piä, piä!»

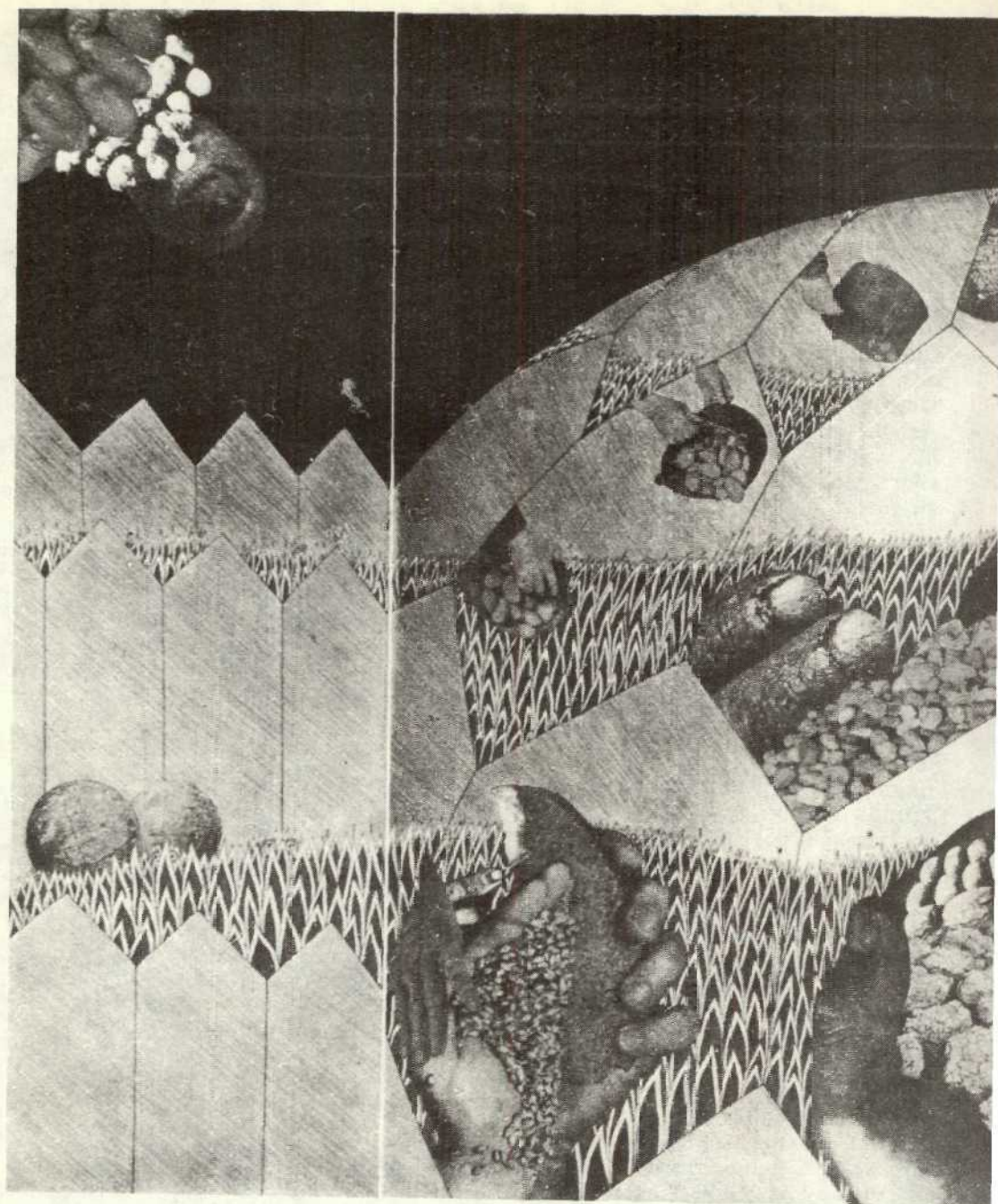
«Ei ole tan midägi pidämist.»

«Melless esä su osajakku vällä ei massa?» küsis mees otse. «Ku me jõvvass krediitkassale ärä massa, võis ma peremehess nakata, enne mitte.»

«Mia ole Palanumäele pernases tuudu, niida olli kaup!»

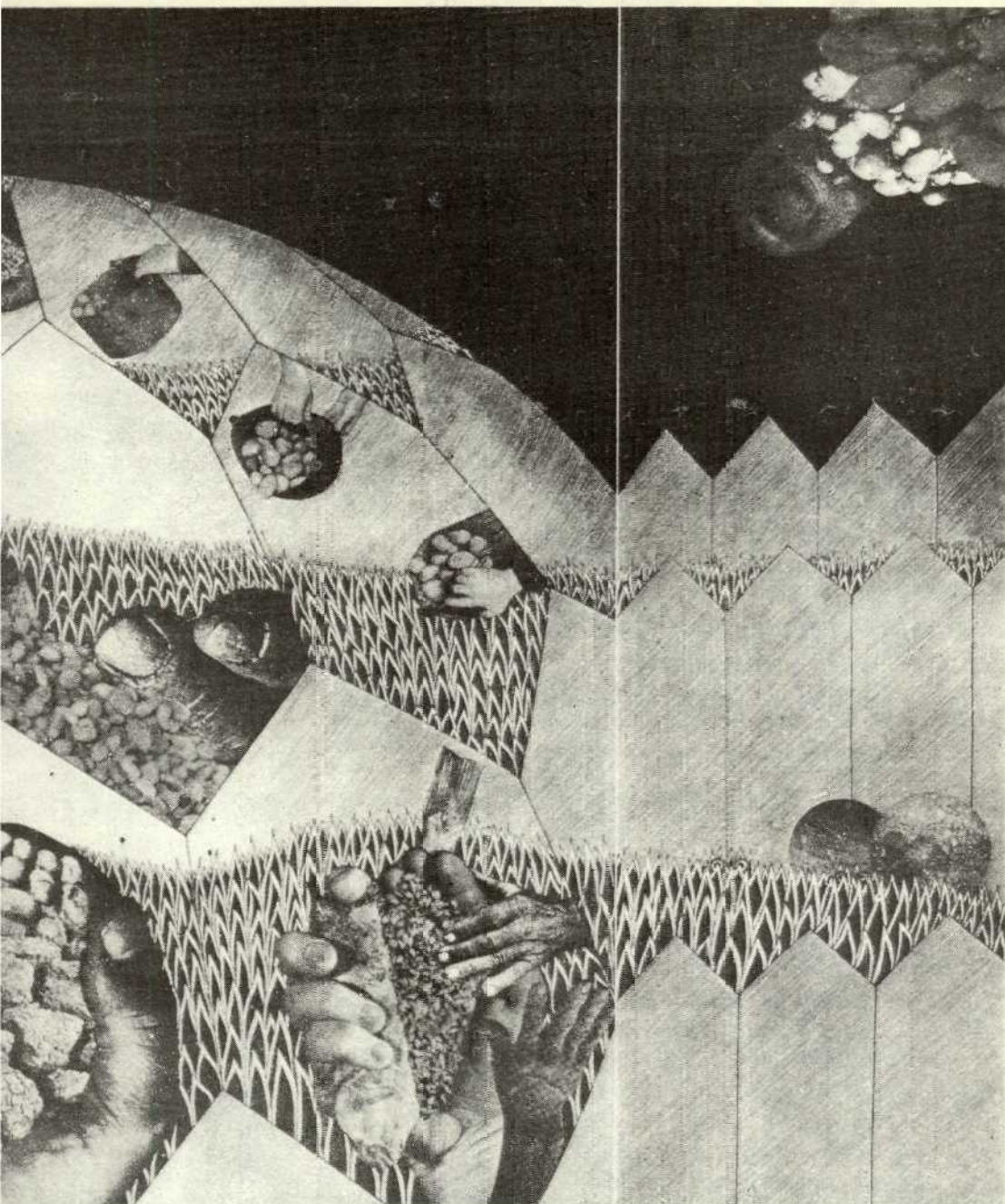
Ning Mai läks ise äiaga kõnelema.

(Järgneb)

VELLO VINN. Üle aia

(Söövitus) 1985

Uku Masing

AVANEMINE

I

Kui astud õhtu kaugemale majast,
kas mõne sammugi vaid aiarada,
siis äkki oled väljas ruumist, ajast,
ei julge käia ega seisatada.
Puud, keda kaugelt maanteelt oled näinud,
on äkki nõnda kõrged, kaunid, suured,
et tunned: pole nende all ma käinud,
ja võõrad pole ainult nende juured,
vaid tyved pakitsevad taevapiidad
ning õõnsused, kust algab oksakeere.
Nad pole olnud sinu teede viidad,
ei õied ehteks uiteraja veere.
Neid pisut ju, kes tõstvad ylespoole
siis silmad, kui end teadvad kodu varjus,
kuis isand jätab arguse ja hoole
ning pole ärevuses nagu karjus,
pääkohal kelle tiirleb kuri vares,
et tappa seda, kes ta pesa lõhkund!
Sest ohakaid ei ole tutvas tares,
mis olid, ammu peksetud ja põhkund.
Kõik käivad tummalt ja, kui tundvad vahel,
et see, mis kodu ymber, äkki ligi,
siis kõlksub uitvail jalul võõras ahel
ja sydamesse kogub hirmuhigi.
End kokkunult nad kohe tuppa veavad
ja unustada pyydvad, et kõik põõsad,
mis võrsed maja ymber õitsma seavad,
on päikse kõneluse hellad lõõsad.

Kui astud samme edasi veel paar,
näed tähte suvist vahel kirsilehte,
ja oks ta yle väsind kulmukaar,
silm otsib nagu kaotanuksid ehte
säääl, kus ei ole metsa ega rohus maad,
ei pōrandat, ei pilvi ehast kuumi,
siis tunned: kõike kujutella saad,
kuid iial mitte, et on õhus ruumi.
Võid mõelda tähe tuleks jaaniussi,
mis eksind taevametsa raagus puule,
või aknaks ammu surnud neegritalu
ja naerda, kui kõik lootusetult vussi.
Tead aga, sellepärast vaid, et tuule
sees haige ingel sammub paljajalu.

Sa tead, et puud on. Eemal väike paju
ja uhke saar
ning kirsijässid lootes õite vaimu,
kask kooldund kakku keset sygisraju
ja pärnahaar,
kuid veestki ylestõusvast pole aimu.

Sa tead, et täht on taevas, mõtled sellest,
mis lugend ammu.
Kuid nyd kõik äkki suured nagu kõue
tuul sosistades sinust, endi vellest,
ning tasasammu
teed tulevad su hinge halli õue.

Kuid sina seisad nagu kylaline
ei oleks meelepärast
või tunduks tuba läinud nõnda sassi
ja igal asjal tihke suitsuvine,
et ainult yksi elada võid sääl,
päev-päevalt tyhjendada myrgitassi,
und nähes homsest särast,
niikaua kuni kurku kulub hääl.

Sa seisad lävel, käsi ukselingil,
kas hetkeks lasta sisse nad,
sest nõnda palju ruumi oleks pingill . . .
Kuid keegi pole õelnud sulle,
kuis hyida puid, kes tundvad maad,
sest terve oma liiva jooksva eluaja
sa otsind rada koidikulle,
mis lõhub pilbasteks su tydineva maja.

KÄOKEEL

I

Ja mõned noored õied hõnguvad veel vähe,
kuid kelle jaoks nad korjasin, ei näe neid iial,
ta sõrmed yle varte kergelt eal ei lähe,
ei käsi tõrju mõtteraase õnnest iial.

Ma tegin pattu, asjatult nad olen toonud
ja hoidnud tyhjaks, võttes lõhna vaevalt sõõmu,
vist kartsin siiski, et ei ole Jumal loonud
nii suurt, et jätkuks kahele, veel maale rõõmu.

Kes pidi tundma nende lõhna, naerma mulle,
et talle mõtlesin, see iialgi ei tunne,
mis mina siis, kui keegi viskab pea nad tulle
ja heitumatult liugub sombusesse unne.

Kui saaks nad viia metsa, kas nad kasvaks veelgi
ja nõlkjalt ringutavad varred oleks toored?
Kuid nyyd on nukker mulle taeva vaikne meelgi,
sest tappes olnud soovid lapsikud ja noored.

II

Jääb harvaks kimp, mis lootma pandud vette,
ja varsti pole kuskil raasu lõhna,
mis pilveks jäi su sirbist lauge ette
ning naeris minu nägu varbikõhna.
Ma pruunid õied varjan puude villu,
et päike valusaks ei surma paitaks,
ja oma hinge viimse terve killu
käest annaksin, kui see nad valgeks aitaks.

Sest kardan, nagu röömsad lilled kaovad
ka uned need, mis korraga me näinud,
nii kõdunedes mulla põhja vaovad
ja kumbki meist ei mõista, kuhu läinud
need viivud, mis me yle kõrged telgid
kui halja metsa tegid lõuna ajal,
et suurte tähte hõbedased helgid
laeks helisevaks tõuseks uhkel majal.

Viin ise viimsed selle põõsa varju,
mis lõhnas nii Su meelest õhtul nagu,
kui teineteiselt noppisime tarju
ööd otsa uites mööda tähevagu,
sest muidu visates nad tulle,
mis kuumal päeval ajab suitsu silmi
ja siis vist poleks mulle ega Sulle
ka surnult loota leilipehmeid ilmi.

VILLANELLE ILMAAEGU MEENUTADES

Pilv, läki pyhaks kullerkuppe tooma,
et tuule nuttu poleks tulvil praod,
öö tuleks vaikselt aknalt lõhnu jooma.
On kyllalt kantud sõgeduse vooma
ja laual meil on aina seisnud raod.
Pilv, läki pyhaks kullerkuppe tooma.

Näed, võõras käsk ei meie taeval rooma
ent kyllap ei, kui õudsed polnuks aod,
öö tuleks vaikselt aknalt lõhnu jooma.
Seepärast endist rahu kauniks looma,
et aiaks kasvaksid me koobaspaod,
Pilv, läki pyhaks kullerkuppe tooma.
Ja siis, kui vidust teps ei tähti hooma,
tee varju vajund lillad ryngavaod,
öö tuleks meie aknalt lõhnu jooma.

SINILADVIK

Kinnisilmi peenra rohus kummargile
aiman viivuks valmis saavaid maasikaid,
aga lõhn on öise tiigi veena sile,
ja ta haigest rahust kerkib liivalaid,
nagu mõõku täis see mõtte musti usse,
tiivad kasvavad ja yles sedamaid
nooltena nad purunevad pimedusse.

HELMILE

I

Kas nyyd, Helmi, kuskilt kaema appi saad tulla,
kui Sa veel pisutki tead Ali Baabast ja seesamijuttu,
mäletad kingsepp Maruufi, ta õnnetut pagemisruttu
õela moori eest või Aladdiini, leidis kes kulla
kõrbede tagant? Oh, kas Sa mäletad veel,
tydruk väike nyyd jäädaval sinisel teel?

Ytle ette mulle, kuidas lugu võin muuta,
nii et ta Sinule meeldib, sest Sind ju ei takista vidu
ega saa tolmata uimaseks haiguse näljane idu,
pime, milles uhkeid tähekiiri uskuda suuta
võimatu tundub. Oh, kui Sa mäletaks veel,
et ma puhusin juttu Su õitseval teel!

Õelda kui ma oskaks, mida mõtlema peaksid,
yhegi sõna sest kõigest, mis otsegu rändlinnu tiivad
tiireldes Sinu siit maailmast jällegi minema viivad,
siis ehk õigest väravast Sa aeda hiilida teaksid
keerisest pääsnult. Oh, kas Sa mäletad veel,
kuidas siili me matsime rohtunud teel?

Niineõite pyhal! Läänud paljugi meelest
väikese sydame tavadest ajal, mil olid Sa ise,
veel mitte võõraste tahetult väetäpi kaarduma vise,
nagu teised enne Sind. Ent, kui Sa tõuseksid neelest
lõhnava puuna, kas Sa siis mäletaks veel,
kuidas võidu me jooksime kodusel teel?

Väga pyydsid vanaks juba, mõttedki peitsid,
tunnetest mida siis, soovidest? Kes aga paiskas
kasukad vahel Sult, ennast et kuulama raiskas
muinasjutuks taas see, kelle päevadest heitsid
nägema ulmi. Oh, kas Sa mäletad veel,
mitut lugu siis mõtlesid pimedal teel?

Mis Su viisid ähma? Oh, kas siiski mu soovid:
ootaks et keegi mind tulevat? Kas siis sääl lootus ei veere,
taevasse jääda võib ahas ja rohekalt naerata meere
nooleks selle saare poole, kuhu tynuses loovid
päarani purji. Iial kas mäletad veel:
nägin esmalt Sind viimasel mallisal teel!

II

Nägu vastu akent. Hall on kirst ja jahe,
Sul on kylm nyyd juba, tõuse säält ja viivuks
naera surma, huuled paotund õietiivuks
nagu muiste harva, siis, kui syda lahe
vaatas ennast õhtus, mis veel soe ja mahe.

Naeru seda, millest eal ei saanud aru,
kus ma teda näinud, miks ta tundus ilus,
ajas meenutama midagi, mis silus
sassi mõtted, humisemast tydind taru,
kui ta ymber voogab kevadõite maru.

Kui Sa naeraks nyyd, ehk saaksin pisut aimu,
ivakese kõigest, mis ta öelda tahtis,
millist reht ta hetkeks minu soovest ahtis,
kas ta päästa mõtles ähmast mõnda vaimu,
taipas hämariku õhus käivat surnud kaimu?

Kõneleda valgusest ja jonnist võtta
kinni temast, raske on, veel raskem aga
jõuda just Su kõrva juurde lõbusaga
muistsest ajast. Noomin ennast: Ära tõtta,
aega on, tund tõusta pole une taga,
tema on ju neid, kes enam eal ei magal

Kuid ei saa ju pärida nyyd kuulutajalt,
kas ta ikka veelgi tahab sama juttu.

Vaja oleks väga, sest ma jäänud uttu,
arvamist ei kuule verelöögi kajalt,
laisast mõnust rauguse ja une rajalt.

Olen rumal väga, sõnad jäävad suhu,
mis ma hiljakesi öelda tahaks Sulle,
pääsnuid poetan halla, oh vaid seebimulle,
ja mu hingus jäika rahu Sult ei puhu
kysideski: Jutt jäi katki eile, kuhu?

Sa ei vasta kuidagil Või naerad praegu
siiski kuskil nii mu lootusetut pyydu?
Kuskil . . . Aga sääligi Sa ei kuule hyydu,
kus ei ainus täituv soovikybe vaegu,
ainult Sinu naeru otsin ilmaaegu.

Oh, kus oled? See ju enam pole Sina,
kes on kirstus kylmand. Ja ka mitte seegi,
kelle rõõmust olla hoian endas leegi
väga väikse ehk. Ent, kui kord lõpen mina,
põlema tast hakkaks niiske valge lina.

III

Sina ihkasid lund! Näe, ta vajubki tasa
kuuseoksile, milledel libiseb regi.
Ons see viimne rõõm kõigest, mis Sinule tegi
maailm laskudes põlvili ees lapse asa?

Vaata kodu siit kingult veel, ilusalt nõnda
pole kumbki meist näinud ta halli ja valget,
ikka tolm oli liiga ja kõledat kalget
tuisku segas ja naervamat päevagi mõnda.

Sina ihkasid lund! Kas näed roosakat vaipa
enda põetud veel hekil nyyd sombases õhus
puhtaks tuulduvat? Olla võib, Sina ei taipa,
kes mu silmile udu ja pisaraid rõhus . . .

Sina seletad vist, kuigi muuks ta ehk arvad,
aga segasem olen ma kurbuse varjust:
mõtteil lamburit pole ja tundeil teps karjust,
suhu takerdud takjate kisused karvad.

Läeme pikka ja unise lumega rada
jätta yksi Sind otsima kadunud kodu . . .
Ent, kas ollagi saad, kas Sind surnute rodu
viimaks tyyta ei tume ja kiusakas vada?

Pöördu kohe siis endiste maalt, tuul ju siia
löötsub nagunii, kysida luba ei vaja,

ainult seda, mis tähile anniks on viia,
kui taas soojas Su sammude tõtakas kaja.

Rada pikeneb, hallimalt laguneb leina,
sulab seda, mis tegid, kui muiates läksid
juukseid lykates silmilt, mis virgad kui täksid
kivisakkidel vastu suurt leppade seina.

Pääle algusest! Meelde kes kutsuks kyll kõike,
mida mängisid eluks ja elusid mänguks
päevad kasvanud mõtteile lademeiks ränguks
aidamademeil katvad viimse Su hõike.

Enam saanuks me vaadata ootavailt teedelt,
palju helbeseid päevi ja kevade lõõmu,
kilde säravaid toonuksin metsade leedelt
Sulle ainsale, kellel veel neist oli rõõmu.

Nyyd on mulgi aeg minna ju kivide alla.
Kui vaid juhtuks me lailama samale voole,
muistne naeratus huulil taas puhkeks Sul valla
kelmilt nurudes lõpetust katkenud loole!

EI SAA AIDATA LAGUNENUD «MINA»

Uks pitseris ning aknal rist, lind lootev lõunas kaua
ja silmis pist mu vari vist ööl voodi tunneb haua,
siis närib suud ja mõnab kuud, kes irvitavalt kole.
Soo veerel puud on valged luud ja neilgi anda pole
muud lohutust kui see, mis must on nuuksujale piin.
Sest jäädavust ja pääsmatust tolmu juba kurdab siin
neis nõudes, kust kord lõbusust vaid haikas õnnis viin.

Hää tähtedel, kel meel veel hell on kõige pöördulootes,
kuid mademel sääl seisab kell ja roostub lindu ootes,
et muutuks see, kes ymber lee käib pääsemata õue,
kus algas tee, mis yle vee viib vastu tarka kõue.
Oh vaikiks too, kes põland hoo, nyyd oma saatust neab!
Aeg mõisturoo viis mutta soo ning näljas teda peab
ja looduloo ta päiksevoo käes rõõmsaks linnuks teab.

Ees pilvist aas ja õied maas, mis sest, et vangis vari,
kui kuskil taas on märg oaas, kus valmib unemari
ja väsinut, kel saada rutt, võib julgustada tema!
Vang aga jutt, mil lõppeks nutt, peab yksi lõdisema,
ei mõtted näe, sest nende väe on varastanud surm,
lind teed ei näe, sest kõrged mäed sääl ees, kus laius nurm,
ei abiks läe, kui tõstab käed ta poole varju hurm.

Uks pitseris ning aknal rist, sest lennand loodusära
ja lilled, mis näind lembimist, on nutnud õied ära.
Tolm aknaid sööb, tuul ruute lööb — neid ei saa lahti teha,
kui õhtuks köeb ja leegiks lööb täis suuri metsi eha,
mis hyyda võiks kui kaerakõik veel kord ta yle kao,
kuid eha hõigu ahas lõik peab leidma raamis prao,
sest klaas on võik ja rõõmus hõik ei seda katki tao.

Kes päästaks ta, sest ma ei saa, mul pole teodoliiti
ja pime ka on juba maa, öö keelab johanniiti.
Kyll aiman, et tal pole vett ja leivast viha sõõrub
ning pahareti raske kett ta roidund liikmeid hõõrub.
Kuid lagunend ma hurtsik end ei parandada või,
kui selle lend on põgenend, kes valgust taevast tõi
ja vangis vend, kes tapnud end, kui elusaks ta löi.

Ine Viiding

STEPIKIRJAD

Kolmkümmend aastat tagasi, 1956. aasta suvel lähetati Tartust esimesed üliõpilased uudismaadele. Siis ei nimetatud ettevõtmist malevaks ega muuks, sõideti vilja koristama. Minek oli vabatahtlik ja soovijaid kogunes üksjagu, kuigi pelgajaidki leidis. «Oh latsökösö, egä te sialt takassi tulõ,» hädatses jaamaplatvormil rahva seas eideke, kes koos teistega äraminejaid vaatama kõmpinud. Neist omamoodi ajaloolisist päevist on trükitud suhteliselt vähe, võrreldes kõigi päevikute, reportaažide, juttude ja aruannetega. Aastate takka on laekanurgas säilinud ühe filoloogიაüliõpilase kirjad teelt ja sovhoosist koolikaaslasele, tulevasele mehele; nende kuude rahutu tööelu ja postiolude tõttu on need suures osas jäänud saatmata. Neis pole teab kui põnevat, ometi kujuneb ridadest mingi pilt tollest esimesest uudismaasuvest, mis ehk lisab üht-teist isiklikku sellele, mida pakkusid ajalehed kolmkümmend aastat tagasi. Kirjutaja aadress oli sel suvel: Казахская ССР, Акмолинская область, Есильский р-н, совхоз «Московский».

18. VII 1956
Bežetsk

Kallis! On mingi neetud jaam, millest juba neli korda ähvardatud välja sõita, rong aga ikka alles kohapeal. Umbes viie tunni pärast oleme Jaroslavlis. Naljakas! Nimed, mis seni olnud ainult täheühendid, omandavad igaüks mingi konkreetse kuju. Näiteks on ajaloost jäänud meelde lahingud Staraja Russa soodes, see ise on aga linnataoline asula (kahjuks ei tea, kui suur, aega seda läbi joosta polnud) suure ja valge, samastega jaamahoone ja punasenalise puhvetipidajaga. Tulevikus hakkavad sellega seoses meenuma hiiglaslik keeva vee järjekord ja mustikad, mis üle mõistuse musta ajalehepaberisse keeratud. Muidugi, konkreetsus on puudulik, aga siiski midagi. Meeleolu — ei tea. Äärmine passiivsus ja ükskõiksus. Magan tohutult, enamiku ajast. Esimesel päeval olid peatused sagedased ja pikad, täna harvad ja tunduvalt lühemad. Öösel haagiti meie rongile juurde veel 800 inimest Leningradist — nüüd on 30 vagunit või üle selle. Veduril on tegu ja liikumahakkamine toimub arvukate nõksude, tõmmete ja nükete kaupa, mis mõnelegi muhu otsaette jätnud. Oma teisest osakonnast pärit vagunikaaslastega peame lakamatuid lahinguid. Algul tahtsid nad meie madratsid konfiskeerida, et meil liiga palju — igaühel üks. Mäletad küll, millise vaevaga neid jaama tarisime. Me ei andnud, sest nad hakkasid nõudma. Siis nad palusid õlgi ja seda ka said. Järgmine sõlmküsimus: tahtsime avada vaguniuksed, nagu on kõigil teistel. Nemad õiendama: saavad kopsupõletiku ja iga-sugust. Oh sa saatan! Mis nad siis üldse pikale teele asusid, kui nii õrnakesed. Meie plikad on terved ja päris kenas meeoleolus. Ainult õhtuti on peatustes vagunist väljaminek seotud riskiga: tüdrukud haaratakse meeste vagunitesse. Eile õhtul «rööviti» meid kolmekesi, visati üle vaguniääre sisse ja ole vait. Väga julmad need röövlid siiski polnud, korraldasid kolm daamide valikut, mida me ei kasutanud, siis laulsime natuke ja pääsesime tulema. Nalja saab keskmiselt. Eile öösel, kui see teine ešelon külge haagiti, levisid kuuldused, et seal puha röövlibande. Meie naabrid tirisid enda kaitseks vagunisse kolm poissi ja pidid hirmust hulluks minema, kui nood parajal momendil jalga lasksid. Muidugi ei juhtunud midagi, ešelon koosnes Leningradi üliõpilastest.

INE VIIDING

Ikka ei lähe rong edasi. Ongi parem, sest sõidu ajal on peaaegu võimatu kirjutada. Ma pole elus näinud teist nii jõuliselt rappuvat transpordivahendit. Toitlustamine lonkab. Eile hommikul koguti raha lõuna jaoks, nüüd on aga juba täna kell 12.30 ja toidust ei midagi kuulda. Hea, et enesel üht-teist kaasas.

Kirjutan aina tühja-tähja. Pole midagi parata, olen ikka veel õones. Laman tundide kaupa ja vahin ülemise koiku põhja — ei, ma ei mõtle, lihtsalt vaatan. Saaks rutem kohale ja tööle hakata, siis oleks kergem.

Jällelugemiseni!

22. VII 1956

Tuvikene! See on idiootne algus, aga olen äärmuseni vaimuvaene. Täna on niisiis seitsmes loksumise päev. Rong peatub praegu Sverdlovskis. Uuralitest oleme enam-vähem läbi, kuid see läbisõit toimus öösel ja me ei saanud suuremat aimu. Üldse jäävad sõidust ähmased muljed. On tore, lõbus, humoorikas, iga päev uued tuttavad ja uued vagunid; ometi on midagi puudu. Kõigepealt oled puudu muidugi sina. Teiseks jätab soovida, et peatume suurtes linnades tund või paar, mille kestel saab sõdurisööklast kapsasuppi ja tatraputru ning võib külastada mõningaid ebaviisakamaid kohti, mis tundusid tapvalt hirmsad. Me ei saa teeäärsetest asulatest muud teada kui jaamahooneid ja neidsamuseid. Väiksemad peatused on õiti, kui pole võimalik kirjutada ega palli mängida. Täna jätsin kapsasupi vahele ja püüan selle asemel oma nõrkunud vaimu teritada.

Teiseks vaimu lihvimise vahendiks on ikka veel jätkuvad sõnasõjad naabritega. Olen sõnelemisekunsti parajalt kätte saanud ja nüüd, kui vähegi põhjust, läheb kohe lahti. Eel-Uuralites, looduslikult kõige ilusamas kohas, tahavad nad äkki ukse päriselt kinni panna. Üks avaus jäi sõja peale siiski lahti, aga mis aitab sellest 60 inimesele. Tuli jälle kolida teise vagunisse. Nimelt on igas meestevagunis mõni tuttav, kes lahkelt külla kutsub. Hea seegi, et neid nii palju, muidu võiks ähvardada mõni liiga sõbralik vahekord. Sulle see ju ei meeldiks? (Järgneb rida truudusekinnitusi, mis suhteliselt vähe huvi pakuvad. — I. V.) Usume, et kõik läheb hästi ja kahe kuu pärast kohtume — eks ole õnn?

Täna on Eesti NSV 16. aastapäev. Päril tähistamine jäi ära, sest esimeses vagunis lõi üks mees vagunivanemale purjuspäi noaga pähe ja rongis keelati igasugune alkoholipruukimine. Kui avastatakse, võetakse kohe ešelonist maha. Eile õhtul pidasime siiski Tartu meeste vagunis tantsuõhtu. Kunagi ehk kirjutan sellest lähemalt. Kui aega, tuju ja põhjust.

Taas kõlavad fanfaarihelid, õigemini krägin teadmata päritoluga pasunast. Tähendab, sõit algab. Veel kaks-kolm päeva, siis poolteist päeva autosõitu ja oleme kohal. Kardan siiski, et mu aadress ei jõua enne sõjaväelaagrit sinu kätte. Niimoodi katkeb igasugune ühendus.

Üldiselt saame — meie tüdrukud omavahel — hästi läbi ja lõbutseme suurepäraselt. Üldine pilkeobjekt on meil ülemus, keda me kõik viiekesi püüame. Täheldatud on, et mulle ja Mallele naeratab ta alati lahkemalt kui teistele. Mina lubasin ta ära võtta, aga mitte alla 2000-rublase kuu-palgaga, sest ta lapsed tulevad kindlasti nii peenikesed ja pikad, et neile on vaja erikonstruktsiooniga lapsevankrit.

Enne Kirovi linna kerkisid üles rahvaste kirjanduse küsimused. Nimelt — kas poemi «Surematuse» kirjutas ikkagi Ševtšenko või mitte? Kui Poisu* seda kuuleks!

Rong läheb, peab kirjutamise lõpetama. Lähen vist magama, sest öösine uni oli napp. Kui tuleb ilus looduslik koht, peetakse (oh kurat! rong jäi jälle seisma!) maha suur kontsert aastapäeva puhul. Meil asutati laulukoor ja tehti isegi proov, et võiksime hiilgavalt välja astuda. Ešelonil

* Ülikooli rahvaste kirjanduse õppejõu hüüdnimi.

on juba oma hümn ja laul, selle eest on hoolitsenud Manivald Kesamaa, suur ja reibas onuke.

Üleeile öösel töid naabrid vagunisse oma rebjata'd ja huilgasid öö läbi. Eile öösel tegime meie tagasi, poistebande mõirgas kuis jõudis. Sellepärast olengi nii unine.

Rong läheb järjekordselt. Aga seda pole kauaks, vedur loksutab ja nõksutab mõnesaja meetri ulatuses ja jääb jälle seisma. Ju veeti meid kuhugi tupikusse. Üldiselt ei viitsi kirjutada. Muljeid ehk veel oleks, aga puuduvad võimalused. Vaevalt et ajalehtedelegi välja tuleb.

Tüdrukud nohisevad reas mu kõrval. Rong tuututab, hakkab vist jälle nõksutama. Kui vaid saaks sinult mõne sõna!

24. VII 1956

Armas! Tundun endale hullumeelsena, kes meelegeitlikult ja valjusti kõneleb, saamata mingit vastust. Tean ju, et see pole võimalik, aga kui sa aimaksid, kui suur on igatsus! Homse päeva jooksul jõuame kohale ja siis veel nädalapäevad — ning ongi mul käes sinu esimene kiri! Siin tuleb kohe maha matta mõte kirjavahetusest selle tavalises tähenduses — vahetust lihtsalt ei toimu, sest siis jõuaksime teele saata vaid paar kirja. Tuleb kirjutada ja mitte vastata teise kirjadele.

Üheksas päev. Tundub, et ei saagi enam olla teistmoodi elu kui üks lõputu vaguni oõtsumine ja üha uued möödalibisevad maastikud. Kolm päeva tagasi ületasime Euroopa—Aasia piiri. Nüüd oleme juba Kasahstanis. Jaamade nimed — Kartalõ, Almatõs ja muud taolised. Jaamades tillukesed ühekorruselised valgeks vööbatud savimajakesed. Mõned kunstimaitselisemad on määrinud oma onnid helesinisteks. Suurematel jaamahoonetel ühesugune arhitektuur — keskel pisut kõrgem torni moodi osa, kahel pool sakilised tiivad. Jaamade vahel ääretu stepp. Kui rongist pärast pikka kannatamist maha lastakse, pole kuhugi minna — poe või vaguni alla. Praegu on siinse kliima kohta haruldased ilmad, temperatuur umbes 15° ja sajab pidevalt. Stepp on uppunud uttu, ainult raudtee ääres võib eraldada viljapõlluribasid ja rohelist rohuvööte. Vili on alles üsna toores ja sovhoosis, kuhu sõidame, kuluvat enne nädalapäevad, kui koristama saame hakata. Ühelt poolt kena — saame veidi puhata, teiselt poolt venib siinviibimise periood sellega pikemaks. Kui sellised ilmad kestavad, valmib nisu küll teab millal! Täna ühes jaamakeses hakkas rong ootamatult minema, hüppasin pluusiväl puhvrile ja pidin jaamavahe jooksul surnuks külmuma.

Eile peatusime 10 tundi Tšeljabinskis. Linna ikka vaatama ei jõudnud, sest iga tunni järel öeldi, et rong läheb tunni aja pärast. Lõpuks vihasime ja läksime järve ujuma.

[- - -]

Nojah, hakkasime Tšeljabinskis jooksma järve äärde ning ühest kaubarongist üleminekul king libises märjal trepiastmel ja jäin paremat kätt pidi vaguni külge rippuma. Nakk tuli maha ja selg on valus, aga see on tühiasi. Ainult magada on paha. Muidu oleme kõigele vaatamata terved. Uuralitist üle sõites kaevati küll uimasust ja lollusetunnet ja mõned ajasid segast juttu (Aime pomises, et rongid sõidavad ja tema ei saa aru, millal nad seisavad ja millal jälle sõidavad, aga see on tegelikult arukas jutt!) Nüüd oleme kohanenud.

Kirjutamisega on üha vähem. Peatused on öiti, mil halli stepi kohal kõlgub helekollane täiskuu ja lõputus kauguses kumavad linnatuled sunnivad igatsema kaugeid kohti ja armsaid inimesi... Kuid päevad lendavad ruttu; ei märkagi, kuidas ja millal nad lähevad. Armas, kallis! Lendaksid need päevad kõik nii, kihutaksid selle momendini, mil sinuga taas kohtun, ja siis peatuksid, et me saaksime olla alati noored ja alati koos!

Milline kõrgelennuline jutt! Elu on proosalisem. Kolmandat korda alustab pasun ukse taga oma kutsuvat prääksu. Mind ümbritsevad kohvrimehed, sagivad naabrid, kaunikene mustus. Pole eriti sobiv ümbrus unistuste toitmiseks. Aga vist ei olene meeoleu ainult ümbrusest. Võik-

sin hakata asju pakkima, võiksin minna teise vagunisse kaarte mängima, aga siiski lesin kõige parema meelega Lea asemel ja kritseldan.

Eile sõitsime kivisöerajoonis. Kõik vastutulevad rongid ääreni täis musta kulda, tee äärtes kaevandused, tohutul arvul väikesi linnu. Mustad mäed vaheldumisi kollaste maagikaevandustega. Majandusgeograafia oli kunagi kohutavalt tüütu, nüüd . . . nüüd on päris huvitav jälgida, kuidas koos looduse muutumisega muutub ka kõik muu.

Peale pooletunnilist loksumist järjekordne peatus. Eile õhtul, kui külmad kuukiired vaguniukse vahelt sisse pugesisid ja teised juba magasid, jutustasin Mallele sinust ja meie plaanidest. Nii on kole raske, kui pead kõike endas kandma. Mall kõneles ka sinust ja nii hea oli . . .

Kiidetakse siinseid teenimisvõimalusi, kui aga endal võhma. Ma selle koha pealt suurt ei looda, tean, et pole kuigi vastupidav. Rabama ei hakka, teen palju jõuan.

Kuidas elavast mootorratta küttesüsteem ja vooluring? Mis oli küll viga, et otsustaval momendil keeldusid need meid teenindamast? Kuidas on lood korteri ja muuga? Oh, nii palju asju tahaks teada, aga . . .

Praegu olevat suurem peatus. Akmolinskist me üldse läbi ei sõida, nii et telegrammi aadressiga saata ei saa. Kohale jõudes läkitan postkaardi — lootuses, et jõuab. Kui ei, siis ei tea, mis saab. Ehk saadab mõni hea hing mu aadressi sulle järele? Lõpetan.

Senised saadetised, nagu ka järgnev postkaart on märgitud postitempiga. Edasi tulevad peamiselt saatmata jäänud kirjad.

Olemegi kohal. Eluase — suur küün, kus naiste tarvis voodid ritta seatud, mehed magavad põrandal. Siia sovhoosi tuli 250 inimest — ülikool ja Kohtla-Järve töölised. Voodites oli ootamas tekk, kaks lina ja madrats. Üsna peen olemine. Poisid tirisid ennastohverdavalt voodeid.

Soh. Nüüd siinsest kliimast jms. Võib end surnuks naerda kujutluste üle kõrbeliivast ja skorpionidest. Praegu on kõikjal meeletu pori — astud paar sammu ja jala küljes on korruga mitu kilo viljakandvat mulda. Teatasin avalikult, et olen halb patrioot ja eelistaksin vähem viljakat, ent ühtlasi vähem kleepuvat mulda. Valitseb ebameeldiv külm ja sajab vihma. Muide, see olevat haruldus, kogu aja paistnud kuum päike. Vili pole veel valmis, umbes kümme päeva oleme ehitustel, siis läheme põllule. Keskusest paarsada meetrit on väike jõgi, ujumisvõimalus olemas. Kõike korruga ära kirjutada on võimatu.

27. VII 1956

Täna oli esimene tööpäev, seda küll rohkem jutumärkides. Viljakoristuse alguseni otsitakse meile «hädaabitöid», mille eest makstakse täpselt 12 rbl. päevas. Täna oli meie ülesandeks üles kitkuda Kasahstani stepi rohi. Sovhoosi juhtkond nimetas seda küll aia puhastamiseks ja rajamiseks, aga see lugu oli väga kahtlane. Siin on õudselt suured umbrorud, kasvavad täitsa üle pea ja mõnda tuli sikutada kolmekesi korruga. Üldiselt tegime ära väga vähe ja töö lõppes kell 15.00. Terve eilse päeva suvitasime jõe ääres, selg on lõunapäikese lõõsast üsna valus. Imelikul kombel erineb see päike meie omast siiski vähe. Öhtuks läks nii eile kui täna pilve. Ööd on soojad, umbes nii kui meil kõige soojemad suveööd. Pole ei meeletut külma ega meeletut kuuma. Muidugi, keskpäeval on soe, kuid higiseks ei võta ka kõige rängema töö juures. Taimestikust on stepis kummalised karedad rohud, toredad nuiad pikkade varte otsas, siniste vartega sinised villkerad, aga kõige tavalisem — lõikav hall stepirohi. Loomadest on nähtud suslikut ja sisalikku, poisid püüdsid kätte saada kotkast. Vees on kaanid. Ja palju valgeid vesiroose. Sellised on geograafilised andmed. Elanikest on siin venelasi, pisut kasahhe, mõned sakslased.

Vahepeal käisin õhtust söömas. Toitlustamine on odav, kuigi mitte eriti rikkalik ega kvaliteetne. Öhtusöök maksis 1.40 ja anti nuudleid lihakastmega, teed ja leiba. Põlnud viga. Hommikusöök maksis 1.18 ja lõuna 2 rubla. Toitlustuskulud on tõesti minimaalsed. Poest saab vajaduse korral juurde osta konserve. Ainult alkohoolseid jooke ei müüda

INE VIIDING

ei sööklast ega poodidest, neid saaks altkäe (mingit hirmsat puskarit). Täna on Aime sünnipäev ja eile kihutasime oma rüütlitega terve stepi läbi, et saada midagi joodavat, kuid kõik jäi asjatuks.

Ukse ees käib pallilahing, keegi piristab kitarril, venelased arutavad valjusti, Lea tõi ämbriga vett ja seab pesema. Geograafid pidid sõitma Ižimi jõe äärde, aga kaasa ei saa. Öhtusöögil jõudsimme Manivald Kesamaaga otsusele, et peame panema oma leivad kokku. Igavene suur mees ja hirmus naistekütt.

Jälle oli üks pikk vaheaeg. Arutati tööde korraldamise küsimusi. Tööks nimetatakse siin viljakoristamist, muu on niisama — mitte päris töö. Nisu on meie sovhoosis külvatud 35 000 hektarit, saak on vähemalt 15 ts hektarilt ja põllult tuleb see kupatus koristada 15—20 päeva jooksul. Eks ole vast tööke ja tempo! Arvatavasti hakatakse sel ajal töötama öösel kui päeval, sest kombainerid peavad selle ajaga teenima terve aasta rahakesed. Tüdrukud tahtsid kombaineriabilisteks, aga selgus, et sinna ikka ei saa. Isegi põhukogujaid kombainidele valitakse hoolega, sest kahe asemel jääb sinna töötama üks inimene.

Kesamaa kutsub meie tüdrukuid stepipäikest vaatama. Mina hoian eemale, Lea ja Aime vist lähevad. Hakkab pimenema. Täna pole kuud ka, stepp on nagu kott. Siiski, välgud valgustavad efektselt.

[- - -]

Jälle on tükk aega mööda läinud. Algas äike. Kaugel sähvivad punased välgud, kuid mürinat veel pole. Ikka sagedamini süttivad tuled, muutuvad punasest kollaseks, oranžiks, lõpuks violetseks. Taeval veerevad pimestavad kerad, millest jooksevad pikad-pikad kiirtekumad mööda laotust. Kuivanud maa vappub kargatustest. Ja siis algab vihm. Öhk on hullumeelsest valangust läbipaistmatu. Lõhed ja praod neelavad vett, tolm sulab selles ja mõne minuti jooksul muutub maanteede «looduslik asfalt» läbipääsmatuks poriks. Tormame oma barakki, hetke jooksul viimse niidini märjad.

Vasja, üks väike lokiispäine venelane, käib mind kogu aja painamas. Algul tahtis sullepead, nüüd viis ära poole mu kirjapaberist. Üldiselt on siin igavesed toredad poisid. Mu sõbra Ülo kursusekaaslane Vello Kask on hirmsasti Tootsi moodi. Küll ta võib igasuguseid koledaid asju välja mõelda! Täna äikese ajal sidus ta mu suure nööriiga barakiukse külge ja lükkas siis ukse lahti, nii et ma pidin paratamatult koos uksega välja vihma kätte jooksuma. See oli veel üks väiksemad asju tema võimatustest tükkidest.

Istun praegu veepaagi kõrval baraki keskel. Jube naljakas olukord. Laua ääres löövad vene poisid kaarte, teisel pool paaki istub bajaani vingutav seltskond. Mu kõrval põrandal näeb oma kirjaga meeleheitlikku vaeva Vasja. Kuuli piinab veepaaki, millest ei tule tilkagi. Kään oma lahutamatu kannupoisi Raudnaskiga arutavad siinsamas posti juures. Mida on neil küll omavahel arutada? Barakki läbib kaks rida puusambaid, mille otsa on hea riideid riputada. Aknaid meil pole, selle eest on külgedel mitu laudadega kinnilöödud ust, kust pääseb sisse mõõdukal määral valgust. Rahvas on üldiselt väga tore: kõik noored, lõbusad, kärarikkad. Kaklejaid ja huligaane pole ja kui neid oligi, visati nad juba ešelonist välja. Eile öhtul oli suur koosolek kõigi appisõitnute ja direktiooni osavõtul. Milline vahva meeoleolu seal valitses! Meil on praegu siin sovhoosis 110 üliõpilast, 140 Kohtla-Järve töolist ja 120 Gorki elanikku, lisaks veel 300 muid. On aga kirju kari, eks ole? Juba on võetud vastu igasugu sotsialistliku võistluse lepinguid kõigi vahel. Mina ka otsisin, kas ei tahaks keegi minuga individuaalvõistlusse astuda. Täitsa patrioot! Ei, pole lõbusamat kohta uudismaadest. Ja ega need mõned nädalad tööd ka ära tapa.

Mu kell on muutunud kinnisvaraks, s. t. et ta suurema osa ajast seisab. Nüüd suvatseb ta näidata 10 minuti pärast 11, aga seda teab taevast, mis ta tegelikult on. Vist peab magama minema; homme tuleb jälle kell 6 tõusta.

Head ööd, mu lemmik! Eks jätkan homme edasise sündmuskirjeldusega.

Täna on hirmsate vihastumiste päev.

Ehake on haige. Palavikku 39,1, nõrkus, peavalu, muud ei midagi erilist. Meie ülemuste — brigadiri ja üldkomandöri suhtumine külm ja halvustav. Kurat! Ega inimene ise seda haigust ometi endale palunud! Tegime ülejäänud tüdrukutega otsuse: enne surra püstijalu kui tunnistada, et oled haige ja pead heitma voodisse. Iga kell inetu lugu.

Tõusime tüdrukutega hommikul pisut hiljem ja saime tööleminekuks valmis 5 min. pärast kaheksat. Kuuli mainis sel puhul üsna teravalt, et oleme hilinenud. Ja kui me siis tööle läksime, seisime — kõik sada inimest — poolteist tundi külma vihma käes (täna jälle sajab) — ilma igasuguse tööta ja lõpuks tulime ise ära koju. Haigeks jääda ei tohi, aga külmetada, seda saab.

Kolmas vihastumine. Seisime «linna» keskväljakul, oodates tööd, kui Vello hüppas äkki mu selja taha ning kukkus näpistama. Panin kõvasti kiljuma. Ülo kattis kõrvad kätega ja ütles tigidalt: «Ei tohi nii kõvasti karjuda, see võib närvid läbi võtta!» Esimesed sõnad, mis ta üldse mulle sel hommikul ütles. Naersin ja vastasin, et Kasahstan pole nõrganärviliste koht.

Niisiis tulime sealt koju ja heitsime kõik magama. Ärkasin üles $\frac{1}{2}$ 2 ja hakkasin kirjutama. Lõuna, mis pidi olema 1—2, jääb hiljaks. Vihm on õnneks järele jäänud, kuid väljas on jälle too metsik pori, mis meid siia sõites nii ära hirmutas. Meie tüdrukud alles magavad. Sellised päevad teevad nukraks, nii et soovid ainult üht: et Kasahstan seljataha jääks! Aga need on kindlalt väga harvad, sest kui kord algab viljakoristus, pole enam aega millekski — nukrutsemiseks ega vihastumiseks. Kui ainult vihma sadama ei hakkaks, siis jääb vili põldudele kasvama. Meie sovhoos peab andma riigile 20 miljonit puuda vilja. Päris kenake hulk, ja mõelda, et see kõik võib mädaneda põllule.

Kui ma selle kirja kunagi ära saadan, siis saad siit lektüüri kogu sõjaväelaagri ajaks. Kahjuks on see lugemine üsna igav, aga vaevalt sul seal paremat leidub. Selle leheküljega teen kirjale lõpu peale, muidu ei saada postkontor ühe margiga ära. Oleksin palunud, et kui sul võimalik, säilitaksid saadetud kirjad ja annaksid hiljem mulle tagasi. Asi on selles, et ma kohapeal märkusi pole teinud, kuid võib-olla tahaksin siiski siit midagi kirjutada.

Teatab taas kunguur oma olemasolust!

Jätkan ajalikkude aegade lugu, sest muidu hakkavad sündmused tuhmuma ja kiri jääb puudulikuks.

Üleeile õhtul viisime Eha haiglasse (jah, ka selline asi on siin olemas). Magasime temaga täiesti ukse all, tuul löötsus peale ja nii paraneda oli võimatu. Arst ütles, et lihtsalt gripp, ja loodetavasti saab paari päeva pärast välja. Õiendasime seda asja ülemuste selja taga, sest nende suhtumine ajab kananaha ihule. Suure otsimise peale leidsime siit tänavateta linnast haigla ja väga ümmarguse pisukese naisarsti, kes välimuselt meenutab nii kasahhi kui Kiika Liiat. Minu osaks langes kõigi nende asjade sõnaline külg, kuna ma meie daamidest kõige edukamalt kohalikku keelt pursin.

Soh. See oli niisiis üleeile, laupäeval. Eile oli väga ilus ilm ja üritasime jällegi minna jõe äärde. (Oi kui kole, terve vasikakari ronis meie kuuti ja üks hakkas minu voodi kõrval kirpe kraapima!) Kaotasin plikad aga vahepeal käest ära ja kui läksin koju neid otsima, vinnati mind veoauto peale, mis läks Ižimi jõe äärde. Sõit oli väga tore, vesi hea ja inimesed vahvad. Mängisime Kesamaaga korv- ja jalgpalli ja siis tahtis ta mind autorattaga ära uputada. Tagasiteel peatusime ühe kasahhi savihurtsiku juures ja jõime kumõssi. See on jube hapu, pärmijoogi sarnane vedelik, päritolult hapendatud hobusepiim.

Õhtul oli isetegevuskontsert: laulsime eestlaste ansambliga ja siis Mallega kahekesi. Lava oli jube maru — kaks veoautot kõrvuti, ääred alla lastud.

[---]

Väljas määratseb orkaan. Stepituul — burjaan. Kergemad esemed kerkivad maapinnalt üles nagu udusuled. Välja ei või astuda, iil lööb jalust maha. Burjaan — nagu minus eneses. Kallis, mu hea poiss! Oleksid sa vaid siin, jääks kõik see lollus kuhugi kaugele! Ara karda — midagi, mis sulle ei meeldiks, ma ei tee. Tean, et mind usaldad, ja see kohustab paljaks.

Lõpetan praegu.

2. VIII 1956

Mu hea laps!

Ei, see eelnev oli rumalus. Viirastused hulguvad ainult igavatel ja pimedatel õhtutel, kuid kui saabub päev, kaob kõik see lollus kuhugi, jättes järele töö ja ... sinu. Nüüd siis oleme tõelised sovhoositöölised, läheme kodunt välja hommikul kell 8 ja saabume sageli alles videvikus. Veel pole viljalõikus, oh ei. Kui see kord algab, viiakse meid kümnete kilomeetrite kaugusele igast asustatud punktist; ei saa sealt kirju saata ega tule sinna kirjad. Praegu on aga sinna veel aega.

Niisiis, oleme laadimistöodel. Üldiselt tore töö, sest sõidame ringi — iga päev ise kohta, ikka 40—50 km kaugusele — ja näeme igasuguseid asulaid, teid, maastikke ja ilmu. Teed on muide hirmsad. Kuuma ilmaga kõvad ja kuivad nagu asfalt, kuid äärmiselt auklikud. Kohati tuleb sõita läbi sildadeta jõgedest, jõesängide ääred on aga järsud ja käänulised. Sõidetakse karavanides, ikka 5—6 autot korraga, sest üksinda võid kuhugi jõesängi või järsakule kinni jääda ja seal seista hullumiseni. Kõige halvem on siis, kui tuleb vihm. Stepis on tohutud valangud ja õige kitsal alal korraga, nii 5—6 km läbimõõdus. Sajupiirkonnas liguneb maa kohe läbipääsmatuks sitkeks saviks ja siis pole muud kui tiri ühe autoga teist välja. Jõesängide kaldad muutuvad libedaks nagu jää, rattad libisevad edasi-tagasi ja on üsna tavaline, et kolonni asukad ehk teiste sõnadega inimesed lükkavad oma õlgadega automürakad mäest üles. Autojuhtidel on siin igatahes raske. Seisab näiteks karavan ühe libeda oru veerel ja keegi ei julge läbi sõitma hakata — langus ja tõus on võrdsest järsud, põhjas aga on porine, suurte kividega ojasäng. Meie auto on kolonnis viimane ja ma näen, et autojuhi silmis on hirm, aga äkki kahmab ta rooli ja paneb esimesena minema. Täitsa kutt, aga põhja kinni jäime ikka, sest üks teine auto sööstis teiselt poolt läbisõidule ja kokkupõrge oleks tulnud hirmus, kui poleks jõudnud äärepealt kõrvale keerata. Hoog aga läks mööda ja jäimegi kinni. Jälle tunde rabelemist, enne kui liikuma saad, kuid kui hea tunne on, kui auto auto järel liitub teisel kaldal karavaniga ja uuesti hakkab roheline elukas neelama stepiteed! Ääretu roheline stepp, millel pole lõppu ega algust, ja ometi suudab niisugune putukas nagu inimene vallutada ka selle maalaraka. See on jõu ja vabaduse tunne, mis tekib autokastis 80-km tunni kiirusega kihutades, ja näib, et midagi pole kättesaamatut, midagi võimatut. Nagu väljendasin üksipäev tüdrukutele sõidul: küll on tore, et me pole lehmad, vaid inimesed ja võime seetõttu sõidust rõõmu tunda. Kõlab proosaliselt, aga midagi praegusest ütleb ometi ära.

Üleile saime teel vägeva vihmavalingu kaela ja mina — läbimärjaks. Kartsin haigestumist, aga praegu pole veel häda midagi. Muide, üle kolmandiku meie inimestest on haiged. Muidugi, nüüd pole haigestumine enam häbiasi — on see ju massiline, aga ka terve on päris tore olla. Iga päev jääb maha keskmiselt 3—4 inimest. Kas jõuab ka minu kätte kord? Tahan kangesti loota, et mitte. Peaks minema teed jooma, kell on $\frac{1}{2}$ 9. Teie aja järgi järelikult 17.30. Istun oma baraki taga ja kolm muulast kiusavad mind, uurides, mida ma kirjutan. Aru saavad nad õnneks ainult numbritest ja neid ma luban vahtida.

Soo. Nüüd on kell 21.50. Tee on joodud, voodisse raputatud lutika-pulbrit ja õiendatud veel mõned asjad ning võib jätkata kirjutamist. Nagunii tuleb varsti magama heita — kell 8 hommikul algab ju töö! Enam-vähem kõik tõusevad juba $\frac{1}{2}$ 7 peale minu ja Malle, me kergitame aeg-ajalt pead, näeme, et teine alles magab, ja ronime voodist välja pool kaheksa. Siis läheb söömisega kiireks, aga nagunii tekib siin oht varsti välja näha nagu nuumpörsas.

Ma ei saa üldse seda kirjutada, mida tahan. Ikka tuleb mõni uus teema ja hakkam hoopis seda jorutama. Ma tahtsin öelda, et põhiliselt veame (nüüd sai tint otsa ja kolisin barakki laua äärde) ehitustele šlakki ja see on väga tolmune, kuid muidu üsna meeldiv amet. Labidaga on nii maru vehkida! Kõigele lisaks avastan päris suure imestusega, et natuke on mul ka jõudu. Otsustasime Mallega, et kui saab, läheme ka lõikuse ajaks laadijateks. Tõenäoliselt on raske, aga pagan võtku, milleks peaks siis alati kerge olema? Naeran siin mõnikord vaikselt, kui mõtlen, et Eller käskis mul Toomemäest ettevaatlikult üles minna. Laadijad arvatavasti teenivad hästi ja kui kotte tõsta pole, ei tapa see töö mitte üks põrm. Igatahes pole nii raske kui eilne õhtupoolik, mil vedasime asfalti. See koosnes 25-kilostest tükkidest ja paljud neist olid kokku sulanud 50-kilosteks. Mallega koos andis ikka sikutada, enne kui koorma täis saime. Mõtlesin, et täna hommikul pole mul üldse enam liikumisvõimet, kuid häda pole mitte kirbu võrra. Näed sa, milline ma olen! Tuleb sulle siit uudismaadelt tagasi üks suur, paks ja vägev naine; mõtle, kui rõõmus sa siis oled! Nagunii kaotab selle eluga paljud inimlikud tunded, mõnigi kord unustan ära, et olen noor ja õrn tütarlaps. Rabad siin meestega võrdselt ja vannud nagu voorimees — ja oledki hoopis teine inimene, kui seni olid. Suudad sa ka sellist armastada? Nägu ja huuled on tuultest ja päikesest lõhki, käed alalõpmata korpas, rakkus, parkunud, juuksed nagu tahmapesa ja takutort — oo, mu daam! Mõtlen hirmuga hetkele, mil Tartus maandun ja keegi mind ära ei tunne. Võib-olla peaks panema nimesildi seljale?

On mingi lolluste ajamise tuju ja seepärast ajan neid palju jõuan. Täna laadisime jälle šlakki ja sõidul peatusime meie rajoonikeskuses Jessilis ka mõne aja. Umbes sama suur asundus kui meie sovhoosi keskus, mõned kahekorruselised majad rohkem. Kõige põnevam oli turul: ost-sime igasuguseid kasahhide kooke ja saiapäitse ja narisime neid ääretu entusiasmiga. Nisujahust hapendatud ja rasva sees küpsetatud pätsid olid tõesti head, see on kohapealne leib. Pirukatele oli sisse pandud kohupiimasarnast, kuid kõvemat ja vähem haput ainet, arvatavasti hobuse piimast. Siis saime peale pikka aega veel veinigi juua. Oli mõnus, kuigi väga hapu. Eile oli avansipäev, igaüks sai kätte 200 rbl. ja selle puhul võis endale seda lõbu lubada. Kahju on, et ei ole fotoaparaati kaasas. Siit saaks õudselt häid võtteid. Turul oli jube tüüpilisi kasahhe, ja nende elumajad on põnevad — vaevalt maast kõrgemale ulatuvad savikuhjatised; vägevaid pilte saaks heitlustest autodega ja täna ratsutas vastu võimas rahvariites kasahhitar.

Eha tuli eile õhtul haiglast välja. Nüüd viiakse kõik haiged sinna ja mõistlikum ka, sest barakis pole kedagi, kel aega nende eest hoolitseda. Arst keelas ujumise ära, aga seda me muidugi ei pea. Ülo on ka vist haiglas. Tee peal rääkis kogu aja, et mis need nõrgad naisterahvad Kasahstanist otsivad. Nüüd on tema siruli ja mina... Pole ilus võidurõõmutseta.

Võib-olla saadetakse meid tagasi reisirongidega, see oleks vahva. Igatahes pääseme teele enne kui töölised, niipea kui lõikus lõpeb. Algab see tuleval nädalal kindlasti ja hoiatage siis mulle kõvasti põialt, et vastu peaksin! Kui lastakse, läheme autole neljakesi, kui ei, siis kahekesi Mallega. Ja ega me endale armu anna.

Hea küll, seekord lõpetan.

Viimasest kirjast on möödunud niipalju aega, et ma vist enam ei mõis-
tagi sulle pead pihus hoida ja kirjaridu vedada. Naljakas, et olen haritud
inimene, kes oskab lugeda, kirjutada ja püüab viletsalt mõningaid keeli
peale emakeele. Kui suur asi see on, tundsin alles siis, kui kümme noort
meest jõekaldal mu ümber kogunesid ega jõudnud ära imestada, kuidas ma
võin osata rääkida nii eesti kui vene keelt, ja kui ma neile ka saksa ja
inglise keeles mõned sõnad ütlesin, olid nad imestusest lausa kanged —
kuidas võib üks inimene nii palju teada!

Istun oma maja ees pingil ja kirjutan kirja eterniitplaatidest laual.
Laua valmistasime täna meie ise. Üldse pole praegu muud tööd kui kodu-
kaunistamine. Meil on brigaadis kolm maja ja üks telk. Majad ehitasid
meie poisid kõrkjatest ja nende nimi on šalašš. Vist pole ma sellest veel
kirjutanud, et rahvas on laiali brigaadides, meie omad enamikus 4. bri-
gaadis. Praegu on laua ümber kari rahvast, tüdrukud tulid keskusest
ja Lea jagas marmelaadi, mida väga mõnus süüa. Elu on rahulik, päevad
läbi teeme veidi tööd ja palju nalja. Üloga on seltsimehelikud suhted,
vahest ehk pisut tagasihoitumad kui teistega. Eks siin püütakse külge
ka lüüa, kuid teen end lolliks ja naiivseks, nagu ei taipaks midagi, ja
ainult naljatan sellistega. Elu on kohe täitsa lõbus! Ainult et kui sisu-
liselt asjale läheneda, ega ta nii roosiline olegi. Üpris suur osa meie
inimestest põeb vahetpidamata düsenteeriat. Tartus tähendaks see
kuid nakkushaiglat, siin — õieti mitte midagi. Umbes seda, et aeg-ajalt
kerkib mõnel palavik üle 38, ka üle 39, vahel on sees valud ja teatud
asutise ukse taga roomab ulatuslik järjekord. Kuid see on tavaline ja sel-
lega on harjutud, nagu peakski nii olema. Muide, olen üks väheseid
õnnelikke, kes pole veel kordagi haigestunud. Mitte juua keetmata
vett, pesta muudkui käsi, kõiki neid esimesel pilgul nõmedaid näpu-
näiteid täites võib siiski elada. Algul oli raske leppida ainult tee joomi-
sega, mida antakse küll kolm korda päevas, igal söögiajal. Kuid nüüd
ei tule enam pähegi mõtet veejoomisest. Et aga kõigil ühtlaselt midagi
viga oleks, venitasin välja vasaku käe liigese ja 3—4 päeva talusin
saatanlikku valu. Käsi ei tõusnud ja magada ka ei saanud. Siis sõitsin
keskuse arsti juurde; see küll ei teinud midagi erilist, mudis natuke,
kuid andis vannete saatel kaasa soojaveekoti ja nüüd kuumutan seda
neetud sustaffi, kui aga sooja vett jagub. Täna oli juba talutav.

Süüa saab hästi, igal söögiajal 2—3 sööki ja täitsa head. Issand, kui
paksuks võib siin minna! Ja juuksed on hiigelpikad, olen täielik mets-
inimene.

Praegu soovime siiski ainult üht: et kiiremini hakkaks viljakoristus
ja et see kiiremini ka lõpeks. Kõik on hea — palju parem, kui võis
arvata. Aga võib-olla peaks olema nimelt raskem, sest siis võiks end
proovile panna, nii on aga lihtsalt tüütu. Tuleks ajaviiteks kurameerima
hakata, ent seegi on ju lollus. Tean, et jõuan ära oodata aja, mil olen
jälle sinu käte vahel, jõuaksin oodata ka siis, kui aeg oleks veel palju
pikem. Illusioone luban endale vaid sellest, kuidas me ükskord taas ron-
gile asume ja Tartu poole loksuma hakkame ja kuidas siis rong jõuab
vana tuttava jaamani. Ah, kuidas tahan olla õnnelik! Kuuled!

On kohutavalt valus ja raske, kuid on siis minul õigust õnne nõuda,
kui... Me ei tea veel, on see tõsi, ja annaksime teab mida, kui see
valeks osutuks — Lady* olevat surnud. Kõik on siin nii äraarvamata
kauge ja võõras, et end endisesse ellu viia on peaaegu võimatu. Kuid
kui seda suudad ja mõtled, et Helvet enam pole — see on hullumeelsus.
Ja kuigi teda enam ei ole, läheb elu edasi nagu alati ja igavesti; ta
unustatakse ja lepitakse sellega, et on purunenud terve, rikkalik ja
kaunis maailm — ühe targa inimese mõttemaailm. Kõige selgemini
mõistsin seda paratamatust siis, kui me Mallega pisarsilmi arutasime
juhtunut ja äkki ütles Eha, vaadates meie uusehitist (s. t. üht teatud
majakest): «Aga ikka oleks pidanud sellele ka mingi ukse tegema!» See

* Ajakirjanduse üliõpilane Helve Lomp jäi 1956. a. suvel rongi alla.

oli nii julm ja ometi nii realistlik, et surm muutus mõttetuks paratamatuseks.

[- - -]

Laskub soe stepiöö, taevakaar on helepunane ja hinges on nukker, ometi hea. Praegu oled sa tuhandete kilomeetrite taga, kuid kunagi saabub aeg, mil me enam ei lahku. Ärgem öelgem sõna «igaveseks...», see on mõttetu, kuid me ei lahku seni, kuni oleme õnnelikud. Kui läheb õnn, lahkume ka meie, sest pole mõtet end piinata. Kuid seni — olgem õnnelikud! Nägemiseni!

13. VIII 1956

Mu kalleim! Täna on esimene päev, mil tunnen tõsist masendust. Kõik oleks imelihtne, kui siin oleks üht asja — nimelt tööd. Kuid see, mille tarvis meid tuhandete kilomeetrite tagant kohale toodi, puudub. Pole tööd. Viljalõikus on kestnud juba kaks päeva, aga enamik inimestest on teha vähem, kui oli enne lõikust. Meie brigaadil on 16 kombaini ja neist oli eile õhtul põllul kaheksa, täna vist 12. Maksimaalselt liigub neist korraga 2, teised seisavad ja remondivad. Ja nii pole teha midagi põhukogujatel, pole teha laadijatel, vedajatel, tokitöolistel — ühesõnaga, on lõputu luuslanki löömine. Eile vedasime Mallega vilja ja sa ei või ette kujutada, kui tore oli töötada, kui hea oli kaelani kuldse vilja hunnikus seda laadida ja seada! Töö pidi kestma keskööni; õhtul sõitsime välja steppi; taevast hõbedane kuusirp ja kauguses kumamas kombainide tulukesed. Õhtu oli külm, kuid vili oli kogunud endasse osakese päevasest päikeselöömast ja viljahunniku sees oli soe. Masin jõuab tokiplatsile ja sind haarab kaasa tööhoog: kiiresti tahad lisada oma koormatäie vilja ees kõrguvatele nisuhunnikutele. Kehal hakkab soe ja sa tunned rõõmu kuulekatest liikmetest ja lihaste pingutusest. Neil hetkil oled endaga rahul ja tunned, et ei tahagi muud kui tööd rabada ja sõita kollase koorma otsas mööda steppi. Kuid need hetked on napid ja harvad, nii et unustad need üldises logelemises. Täna hommikul oli auto katki ja ei sõitnud üldse välja. Ja kui oleks sõitnud — ka kombainid seisavad, pole midagi vedada. Kogu aja räägiti: oodake, algab viljalõikus ja me hakkame töötama 20 tundi ööpäevas. Sellise tempo juures koristame vilja uue aastani, ja ega ta siis ka veel koristatud ole. Õnn, et lumi maha tuleb — ega nad lume alt ometi meid seda kraami kraapima pane! Ja sealjuures tahavad kõik töötada! Suvitada on võimalu, sest ilmad on jahedad. Täna hommikul oli 9°, öösel muidugi veel vähem. Kõigele lisaks jäin täna minagi sellesse neetud kõhutõppe, sees on valud, õudset külm ja halb. Kui saaks midagi teha, ehk ei tunnekski, sest palavikku pole (35,6), nüüd aga on piin.

Üleeile sain tervelt kaks kirja. Kui sa suudaksid kujutleda, milline rõõm on siin kirja saada! Ei rõõmusta mitte üksnes oma ja kaaslaste kirja üle, vähemalt sama suurt rõõmu tunned isegi üsna võõraste kirjadest. Paraku sinu käest kirja polnud. Kiri läheb siit ehk kauemini kui arvasin ja sa ei saanudki kätte kaarti, milles teatasin oma aadressi. Kibe on ikka. (Lehekülg etteheiteid ja tundeavaldusi ei rikasta üldist pilti, need jäävad vahele. — I. V.) Seni kui on olemas teadmatus ja lootus, ootan ja kannatan. Nagu teisedki. Ülo on lakkamatult haige ja mul on tema vastu jäänud kaastunne, ehk ka emalik õrnus (tema ema suri ammu-ammu). Ta on väga hea poiss. Hoopis teistsugune kui Vello. Taltsutamata laps, kes ägestudes teeb kõike mis pähe tuleb, täna kallas mulle purgitäie vett kaela, nii et sain läbimärjaks. Karistuseks pole temaga enam ainukestki sõna rääkinud. Ülo ja Vello on siiski rikkumata lapsed. Palju hullem on näiteks too kena Vasja, kes krabab tüdrukuid niipalju kui saab, võimaluse piires ka jõu abil. Ise on ta vaevalt 20 aastat vana. Tüdrukud tahtsid teda ükskord kaigastega õpetada ja mina kiitsin selle mõtte heaks, kuigi ise karistama ei läinud, sest minul pole temaga midagi jagada.

Üldiselt on elu siin imelik. Näiteks ei saa kuskilt ehitusmaterjale. Ehitavad aga nii sovhoos kui ehitustrust ja mõlemad varastavad üksteise tagant, mida aga kätte saavad. Seda nimetatakse «isevarusta-

INE VIIDING

miseks». Et meie allume sovhoosile, käisime ehituste jaoks «isevarustamas» ehitustrusti platsilt. Pealikuks oli Manivald Kesamaa ja jõugu liikmeteks Mall, Eha, Aime ja mina. Läksime ühe poolelioleva ehituse juturde keset südapäeva ja hakkasime selle tellinguid maha lõhkuma ja ära vedama. Saime parasjagu ühe suure lauakolaka läbi saetud, kui äkki kajast hakkas kuuluma: «Что вы здесь делаете?» Oh sa mait, oli ehitustrusti juhataja! Kesamaa viidi esialgu kinni, aga ta pääses tulema ja oma laudad viisime ka ära. Vaat milline on elu!

Öudselt külm on, istun maja ees ja tuul tahab ära tappa. Sisse ka ei lähe, sest seal ootab mu voodi kõrval Vello. Las rumal poiss saab raasike õpetust, oodaku pealegi.

Ühel hommikul ärkasime koleda kisa peale — Aime oli väljas käies peaaegu astunud ühe mao otsa. Kurivaim oli roomanud meie maja taha. Poisid püüdsid kinni ja panid pudelisse, kuid õhtuks oli kork ära ja madu kadunud. Välimuse järgi üks tavalise suurusega rästik. Kelle voodist ta nüüd välja ronib, seda küll ei oska aimata.

Puh, külm on. Vist on palavik, pean pikali heitma. Riided alles märjad. Täna on kohe sant tunne, aga eks pea sellinegi olema. Muidu oleks kõik liiga lihtne.

27. VIII 1956

Kallis, armas! Möödunud on hulk päevi ajast, mil siia viimati oma kõveraid ridu vedasin. Kui kord sullepea käest lased, on seda peaaegu võimatu uuesti pihku võtta.

Pärast viimast kirja jäingi haigeks. Üks ebameeldivamaid haigusi, vähemalt siin. Sees on valud, öudne nõrkus ja süda halb. Kolm päeva olin voodis ja seejärel nii vilets, et ei jõudnud minna üle õue sööklasse. Süüa muide ei võinudki — meie teatud asutus paikneb majast vähemalt $\frac{1}{2}$ km kaugusel ja profülaktika mõttes oli targem mitte sisikonda täita. Neljandal päeval tõusin üles ja läksin auto peale laadima. Tundsin, et kui end kätte ei võta, siis ei tõusegi enam. Küll oli algul raske! Esimeste koormate ajal tantsisid silme ees lillad rõngad ja tundsin end iga hetk maha kukuvat. Kuid see läks üle ja jäin jalule. Mõni päev oli vist ka palavik, kuid pigistasin kõige kiuste hambad kokku ja nüüd elangi. Ehk tulebki haigust ületada tahtejõuga, aga mitte arstirohtudega. Aime jäi voodisse lesima, hakkas kogu aja kraadima ja lamama ta jäigi. Kuni ükskord... See oli üks tõsisem tüli meie vahel, muidu on ainult «lahkarvamused». Nimelt oli Aime kombainil põhukogujaks — koos ühe venelannaga teises vahetuses. Haiguse korral peab töötama teine põhukoguja ilma vahetuseta, aga Aime ei julgenud sellele rääkima minna ja nõudis, et Mall tema asemel kombainile läheks (Mall oli varemgi teda asendamas käinud). Mall on selline — noh, jube hea, ei tahtnud minna küll, aga ära öelda ka mitte. Siis ütlesin Aimele, et ta peab ikka ise oma asjad korda saama, mingi ja öelgu venelannale, et see läheks kombainile. Ta vihastas, tegi märtri näo ja kuulutas, et «kui ei saada teda asendada», läheb tema ise. Noh, ja läkski. Ma ei armasta virisejaid nagu tema, sellest meie sagedased «lahkarvamused». Ära arva, et see tingitud mingist armukadedusest. Muide — nüüd saadeti Lea ja Aime tööle teise brigadi, sest meil jõudis tööpuudus haritippu. Ju sõltub see ka organiseerimisest. Tunnen Aime lahkumisest kergendust, sest tema alatised hallutsinatsioonid, valud ja muud vead tüütasid. Mall seevastu püüab avastada kõigepealt asjades peituvat hea ja nii pole vigagi. Siis oli küll raske, kui laadijaamet anti jäägitult poiste kätte, et need rohkem teenida saaksid, ja meid pandi tokki tööle. Tokk on koht, kus on koos suur hulk vilja ja terve kari tüdrukuid. Tüdrukutel pole muud teha kui ülemuste käsu peale viljahunnikuid ühest paigast teise tõsta. Vaimunärv, igav ja korralike tööriistade puudusel ka omamoodi raske töö. Esimesed päevad jooksin sealt ära, aga inimene harjub kõigega ja nüüd on seal üsna hea. Poiste rahaahnus on aga tekitanud palju paksu verd. Inimesed ise rikuvad ära olemise, kollektiivi ja kõik mis üldse rikkuda annab. See tegi meelega kibedaks, ent nüüd on niisugunegi asi minevik.

Kullake! On jälle üks hall päev teiste reas, ja et aega on, võtan sulle kätte. Millelgi pole enam erilist mõtet, elame ärasõidupäeva tähe all. Tööd on vähe, päeval lesime viljahunnikus, sest uut tuleb napilt. Ohtul lükkame selle kokku suurde kuhja. Olen nukker, sest täna sõitis minu juurest ära ka Mall. Meie rahvale anti suure asjaajamise peale töö — kõigi sovhoosi brigaadide poolt elevaatorisse veetava vilja maha-laadimine, ja et poisse ei piisanud, võeti sinna ka tüdrukuid. Võitlesin tüki aega enesega, kas mitte minna, sest igav seal poleks, kuid mõistus sai võidu. 12 tunni jooksul tuleb ühel inimesel seal laadida 40—50 tonni vilja ja tean, et ma poleks sellele vastu pidanud. Olen viimastel päevadel taas südant tundnud. Mina aga tahan veel elada.

Lesime praegu viljas ja ma loen ajaviiteks Katajevi «Nõukogude võimu eest». Järg raamatule «Valendab üksik puri», kuid üprislii kehv. Igal raskel momendil tirib rajoonikomitee sekretär Lenini-Stalini tsitaatide vihiku laekast ja vaatab nende portreesid, et uue jõuga võitlusse söösta. Üldse on iga lehekülje peal paar-kolm tsitaati.

Mops haugub elevandi peale; minu torisemine selle koha pealt küll ei aita. Noh, aga toriseda võib ikkagi. Tüdrukud seavad kaarte mängima, kuid nende tase on minu jaoks liiga kõrge; praegu peavad nad aru, kuidas ometi mängiti pada-Leenut. Tahaks teha üks korralik bridž, kuid puuduvad reaalsed võimalused. Kui veel keskuses elasime, kutsusid geograafia poisid mängima, aga mul polnud ilmaski aega. Nüüd on poisid teab kus.

Meie tüdrukutest on siia jäänud Eha ja temalgi täna pesupäev. Neli ajaloolast, üks juurakas ja rida vene filolooge — see on praegune seltskond. Saan nende kõigiga hästi läbi, aga Mallega oli etem.

Ilmad on päikeselised ja kuumad, kuid palju tuulisemad kui varem. Suured keerised kannavad kergesti minema kõik vähegi lahtised esemed. Mõni päev tagasi tahtis minema lennata meie köögitelk. Sealjuures on need hood nii kuumad nagu saunaleitsak.

Meie brigaad on löikusega kõigist taga, kolme nädala jooksul on löigatud alles $\frac{1}{3}$. Brigadir Grigori Ivanovitš, noor ja kena, kuid hirmus loll mees, oskab ainult karjuda ja söimata, kuid mitte tööd organiseerida. Kombainid aina seisavad, kombainid magavad poole päevani, autod ei vea ja üldse keegi ei tööta. Algul see häiris, sest mõtlesime, et ei saa enne minema, kui vili koristatud. Nüüd öeldi, et sõidame välja hiljemalt 15. juhtugu siin mis juhtub. Vili on üliküps ja osaliselt pudeneb. Kui keegi selle pärast südant ei valuta, mis siis minu hädatsemine aitab? Tagasi viiakse meid reisirongiga, juba oli hakatud pileteid tellima. See on täitsa nagu muinasjutt. Kui aga jõuab need nädalad veel ära oodata.

Hakkan jälle lolli raamatut lugema. Tervisi!

3. IX 1956

Kuku!

Nagu näed, on juba septembrikuu ja see kuupäev ülemisel äärel tähendab, et nädala pärast hakkame sõitma Tartusse. Olen nii tuhmistunud, et ei oska enam rõõmustadagi, sest seda oskavad ainult inimesed, minul aga pole enam ühtki inimlikku tunnet. Siin tuleb olla kena ja vaikne puunukk, keda Grigori Ivanovitš kamandab, mina aga ei oska ega taha. Ülemustega pole mul kunagi klappi, vist on iseloomu viga. Kolm korda on mind juba ähvardatud Eestimaa poole teele saata. Ega ma sellest hooliks, aga väsimus tuleb kallale. Ja süüdistan ennast ka Aime loos.

Paar päeva pärast Lea ja Aime lahkumist meie brigaadist saime teada, et Aime on haiglas. Mingi närvide viga ja parem pool näost halvatud.

INE VIIDING

Mind hakkas piinama mõte — võib-olla olin ta vastu ülekohtune, ehk olen minagi süüdi selles, et ta nüüd vigane... Õnneks polnud lugu nii hirmus kui räägiti, halvatus ainult ähvardas ja mõne päeva pärast hakkasid näolihased jälle liikuma. Kuid ometi jäi hinge ebameeldiv kohmetus. Nagu oleksin olnud kellegi vastu ebaõiglane ja ülekohtune, nagu poleks osanud õigesti hinnata inimesi ja olukordi. Ma ei ole hea tüdruk; võin olla kalk, ebaõiglane ja kade. Viimastel aastatel olen palju muutunud ja palju end parandanud, kuid siiski pole ma hea. Sa pole seda veel mõistnud, ütlesid kunagi, et sinu arust olen ideaalne. Ütlen sulle seda kõike enne, kui ise nägema hakkad — nii on parem. Ka selles väljendub minu egoism: hiljem ei saa sa mind süüdistada, olen sind hoiatanud...

31. augustil lõunalauas pani terve brigaadi äkki värisema brigadiri kärgatus: «Пожар! На машины!» Igaüks haaras, mis kätte juhtus ja otse supikausi tagant tormati autodele. Kõigist ilmakaartest kihutavad stepist kerkiva musta suitsusamba poole veoautod ärevate inimestega... Stepp põles. Õnneks mitte villi, vaid madal kuiv stepirohi. Autod sõitsid paralleelselt tulega, vahepeal peatusid ja inimesed peksid tuld kõigi kättejuhtuvate esemetega — kottide, rätikute, mantlite, jalgedega... Kui ühes kohas tuli kustus, võttis krusa edasi ja jälle algas vehkimine otsast peale. Nii võis see olla 5—6 km ulatuses. Õnneks ei jõudnud tuli kuskil viljani; keset steppi jäi haigutama tohutu must väli. Tahmased kui tondid jõudsin paari tunni pärast brigaadi tagasi ja jätkasime poolelijäänud sööki. Kõige koledam polnud tulekahi, vaid sõit sinna ja tagasi. Püstiseisvaid inimesi täiskiilutud autod kihutavad meeleetus tempos konarlikul stepiteel ja, mis veel hullem, künklikul põllul. Auto kaldub ja kõik inimesed lendavad ühele pardale kokku. Siinsetele autodele on viljaveoks juurde löödud kõrged laudääred, mis aga ühtlasi väga nõrgad. Kord ühel järsul pidurdusel kurvis kõikusin pool minutit maa ja taeva vahel, pea alaspidi üle ääre ja rahvahunnik seljas. Kuidas ma peale jäin, ei mõista praegugi. Igatahes on jalad seejärel üsna sinised. Väljaväänatud käsi ja katkisi nägusid on sellistel sõitudel enam kui küllalt. Teine häire anti täna keskpäeval, kuid kui hirmsa kihutamisega keskusse jõudsin, selgus, et põlesid ölekuhjad. Sõitsime tagasi... Aja kiiremaks möödasaatmiseks on sellised vaheldused asja eest. Praegu oleme jälle viljas siruli ja arutame, et iga päev võiks olla paar tulekahju, siis läheks aeg ruttu.

Meie otsene ülemus, завтока Nadja, on üsna tuhmakas plika, kes hirmsasti kardab brigadiri. Iga natukese aja järel käib ta virisemas, miks me vahetpidamata ei vehkle. See tüütab nii ära, et paneks talle või pommi alla. Teha pole siin õieti midagi ja see, mis tarvis, on meil alati tehtud. Tema tööstiil on teine: kogu aja labidavarre najal seista ja vähehaaval siis ka liigutada. Meie aga teeme hirmsas tempos, mis vaja teha, siis puhkame — ja saame söimata. Töö juures venimine on ju väga tüütu.

Vahepeal pool tunnikest tõsist tööd. Täna on äikese-eelne kuumus ja jube palav; tööd teha on raske, ükski jäse ei taha tõusta. Karistuseks laiskuse eest vehkisin nii kuis jõudsin ja olen nüüd «elav laip». Õnneks lehvitas mõnikord jahe tuuleõhk. Mingite arvestuste alusel teenivat me 3 rbl. päevas — see on vist jama, Nadja väljamõeldis. Niimoodi jääme veel sovhoosile söögiraha võlgu. Toiduraha on nüüd samuti kallid, umbes 10 rbl. päevas. Ja brigadir tokist töölt ära ei lase, kuigi nii paljudel inimestel siin midagi teha pole.

Ptüi, kuramus. Tuli üks õudne tuulehoog ja viis mu paberi minema. Pidin maailma maa ära jooksuma, enne kui selle kätte sain. Vannume siin et küll saab, iga teine ütlemine on «kuradi raisk». Ei tea, kuidas sellega lepivad Tartu rahvas ja minu armas mamma? Taevasse kerkivad tumedad pilved. Vist ligineb jälle äike. Ongi parem. Kaua-kaua pole tulnud vihma, õhus on paksud tolmu- ja suitsupilved. Hakkaks sadama, läheks voodisse siruli... Eile oli pühapäev, kuid meile on see ainult paljas nimi. Tõelist pühapäeva pole olnud juba — hm, tundub et terve igaviku. Möödunud esmaspäeval võtsin vaba päeva (muidugi omavoliliselt). Tahtsin võtta ka homme ja Mallega jõe äärde, haiglasse ja 5. brigaadi sõita, kus on Lea, kuid kurval kombel on Mallel homme töö.

Siin saab hirmus palju sihvkasid süüa, aga neist pole erilist rõõmu. Palju põnevam on see, et ka arbuusid on juba valmis! Põldude juures valvavad püssidega vanamehed. «Langes kangelaslikult arbuusivargusel...» Poleks just meeldiv järelehüüe. Aga igatahes kuskile arbuusiraksu minna me kavatseme. Autoga muidugi, jala ei tasu siin üldse liikuda.

Huu, taevas on nii hall, nagu oleks tervel horisondil tulekahi. Mulle tundub, et olen elanud siin juba viis, kümme, kakskümmend aastat... Armastan väga metsa, kuid imelikul kombel meeldib mulle ka stepp. Ääretu avarus, milles sind miski ei piira ega takista. Kaunid on siin päikeseloojangud ja -tõusud: purpursetes värvides, tuhandete kõrvaltoonidega, mida ei varja maa äär; kaunid on siin marulised äikesed ja tulikuumad päikeselised päevad, mil vesiroosidki näivad tukkuvat liikumatul jõeveel... Ka seda maad võib armastada, kuid see pole minu sünnimaa ja siin ei ole midagi, mis mind selle maa külge seoks. Olen mõelnud, et kui mul sünnimaal elu peaks ebaõnnestuma, nii, et ma seal elada ei saa, tulen siia... Kuid praegu — enne sureksin, kui jääksin siia, sest seal ootab mind kodu, ootavad armsad inimesed, sina! Veel neliteist päeva. Otsustasin, et saadan siiski selle kirja ära; ehk jõuab see sinuni enne mind. Armastan sind!

3 IX 1956

Halloo, armas.

Jälle üks öhtu, mil tahaks — mh, nutmine ei aita — võib-olla vanduda või mõnele virutada. Ehk aitaks ka mõni hea sõna, aga kust neid võtta. Tõmbasin kaks kõige ilgemat paberossi ja mõõtsin uksepiida kõrgust, et ehk oleks võimalik end sinna üles riputada. See on muidugi rumal nali, kuid annab edasi minu praegust meeleolu.

Leale tuli telegramm, et ta ema on väga haige. Ääretult masendav, kui mõelda, et ta on ainus laps, isa ammu ära — ja et ta tõelise õnnetuse korral nagunii kohale ei jõua. Organiseeriti küll kohest ja kiiret ärasõitu, aga kas see enam aitab? Vähemalt viis päeva kulub sõiduks, varem ei jõua — ja viis päeva on sellisel juhul väga pikk aeg. Eile öhtul veel käis ta meil külas ja oli oma eluga rahul ning õnnelik. Milleks küll peavad juhtuma niisugused õnnetused? Enne Aime, siis Lea... Nagu tahaks saatus meid karistada, ometi pole me milleski süüdi. Oleme ju küll vapralt ära kannatanud kõik vaevad ja ausalt jõudnud momeidini, mil võiks hakata koju sõitma. Muide, ka meile karjutakse hommi-kuti «подъём!», millele lisandub veel see, et brigadir isiklikult tirib tüdrukutel tekid pealt ja veab mõnda jalgupidi voodist välja. Vist on see küll rohkem tema eralõbu. Ja siis see 3 rbl. päevas — kes oskab kombineerida ja seada, see saab muidugi rohkem, aga meil siin tokis pole kedagi, kes meie eest seisaks. Kuuli algul püüdis midagi teha, kuid läks brigadiriga täitsa nugade peale ja kolis ära.

Tean, et mustan praegu siinset üle plaani, aga see tokielu igasugu käsutajate pilgu all teeb meele mõruks. Mulle meeldib töö, aga mida rohkem irisetakse, seda vähem töötaju tekib. Pole viga, piletid rongile on tellitud ja varsti jõuame koju.

Mis saab Least? Süda valutab. Katsun magama heita, kuigi pole põrmugi und. Head ööd!

13. IX 1956

Kullake! See saab olema mu viimane kiri siit kaugelt, ja seda mitmel põhjusel. Sule all on mul viimane kirjapaber, paberi all viimane margiga ümbrik... jah, aga viimast päeva veel pole ega tule, kuigi seda kõik ammu igatsevad. Kuid seegi pole enam kaugel. Ma ei tea, kas sa mind ootad, kuid usun, et midagi olulist pole muutunud. Mina igatahes olen jäänud endiseks. Võib-olla ei peaks seda kirja kirjutama, sest sõnad

INE VIIDING

on lüüged, ootamatu õnn parem kui oodatud. Tahan siiski, et teaksid, millal saabun. Kui oled mind oodanud, siis loodan sind näha nende hulgas, kes Tartu jaamas meil rongi vastu tulevad. Kui ei — on parem, kui me üldse niipea ei kohtu. Siis sõidan samal päeval edasi Tallinna ja olen mõne nädala kodus. Millal saabume, ei teagi veel. Tähtaegu ärasõiduks on olnud mitmeid, kuid siia maani oleme brigaadis ja lõikame vilja. Homme on siiski vähemalt meie jaoks viimane tööpäev. Nisu koristamine pole veel lõpul, aga teised brigaadid on juba valmis ja sealt tulevad inimesed meie omasse appi. Nii et selle pooldest võime sõita. Täna oli pärast pikka aega vihmane ja sai magada niipalju kui kulus, lobiseda, kirjutada ja isegi bridži mängida. Kangesti pühapäeva tunne on, kuigi tegelikult on neljapäev. Homme on viimane tööpäev, õhtul viiakse meid keskusse sauna (esmakordselt poolteise kuu jooksul!), laupäeval saab ehk pisut pesu pesta ja pühapäeval on keskus lõikuspidu. 17. kulub pakkimiseks ja teisipäeva, 18. varahommikul sõidame autoga Jessili, kus ootab meie reisirong Karaganda—Moskva. Jälle tunda end inimesena peale pikki nädalaid, mil oled looma kombel tööd murdnud. Sageli on tõsiselt kerkinud küsimus, olen ma üldse ajudega inimene. Kallis, siin pole ju halb, ometi on olnud hetki, mil paljust tähtsast puudu. Ega vist kahetse, et see etapp jääb nüüd seljataha.

Kurat! Pühapäev, aga süüa ei anta! Hommikul kell 8 sai natuke putru ja nüüd on 16. Söögiraha olevat otsas, vett ei too keegi — juba valitseb ärasõidueelne laos. Olgu peale. Peaasi, et koju saab.

Sõit kestab praeguse plaani järgi viis päeva. Läheme Moskvast läbi, kuid seal pole üle paari tunni. Niisiis, edasi Moskva—Tallinna rongiga ja jõuame kohale kas laupäeval või pühapäeval — vastavalt sellele, kas Moskva rong saabub Tartu jaama õhtul või hommikul. Pühapäeva õhtul olen seega lootuste järgi Tartus ja tahan teha ükskõik mida — peaasi, et saaks näha palju puhtaid ja ilusas riides inimesi ja olla ka ise puhas ja kena. Oleks hirmus tore, kui kursus organiseeriks selleks õhtuks Illi pulmad, aga vaevast sellest midagi välja tuleb. Hea oleks olla oma inimestega koos, laulda, tantsida, naerda!

Mu viimane paber saab täis. Kindlasti on komsomolikomitees täpsemad andmed meie saabumisajast. Üheksa ja poole päeva pärast näeme!

Velly Verev

TSÜKLIST «PALATILOOD»

TEEKOND

Tulematuse merel on laevu
pakases, tuiskudes, udude palavikus
visklevaid laevu;
laevu, mis teekonnal
aeglaselt jäätuvad.

Jääväljade ainitine pilk.
Lõplik, sisendav, uinutav vaade. Kes seab
oma püüanõu vitaalsuse jõuäljad
jääga vastamisi õigel ajal,
selle jaoks saatulik sihtsadam
seks korraks kaob.
Päikese kõikvõimsus saab talle osaks
virmaliste mängu
tumma uinuti asemel.

Aga piirimailt tagasitõlnutest mõnigi
jääb jäätuvalt laevalaelt
pääsemise, põgenemise tasuks
oma kujutlusväljade küüsi;
näeb nägemusi, põeb unenägusid, jäädes neis
tuisu ja teispoolõuse teekonnalt
tagasi jõudmata.

PAGENDATUD PÄIKE

Kui ootamatult, kui paljude jaoks
pagendati päike!
Kes keelust kerkivaid
loobumusi loendaks, kes
salgaks sülelused keha mälust, kes
asendaks kohtumisrõõme
päikesega?

Vallikraavi võimukas tehispäike
võtab kõigilt oma kiirgusevälja sattunuilt
põlispäikese päriseks,
pagendab tõelise päikese,
kuna ta ise on Vallikraavi mäeseina
tõusma ja loojuma
elavalt müüritud.

Kõik, kelle kehale kantakse keelumärk,
kaotavad teineteisemõistmise päikesega.
Nad ei või teda kuulda võtta.
Võta ära oma käed nende liikmetelt,
keskpäevane päike!
Võta ära oma käed
või puutu neid puudutamata!

Kahe päikese võitlusest
võimu pärast, kahe kiirguse pingest
kitsenes maailm ka mulle nii ootamatult,
et loobumused selles veel alatised ei näi
ega kaotuste jäävus
paratamatum
kui päikesetõus.

PORTREE

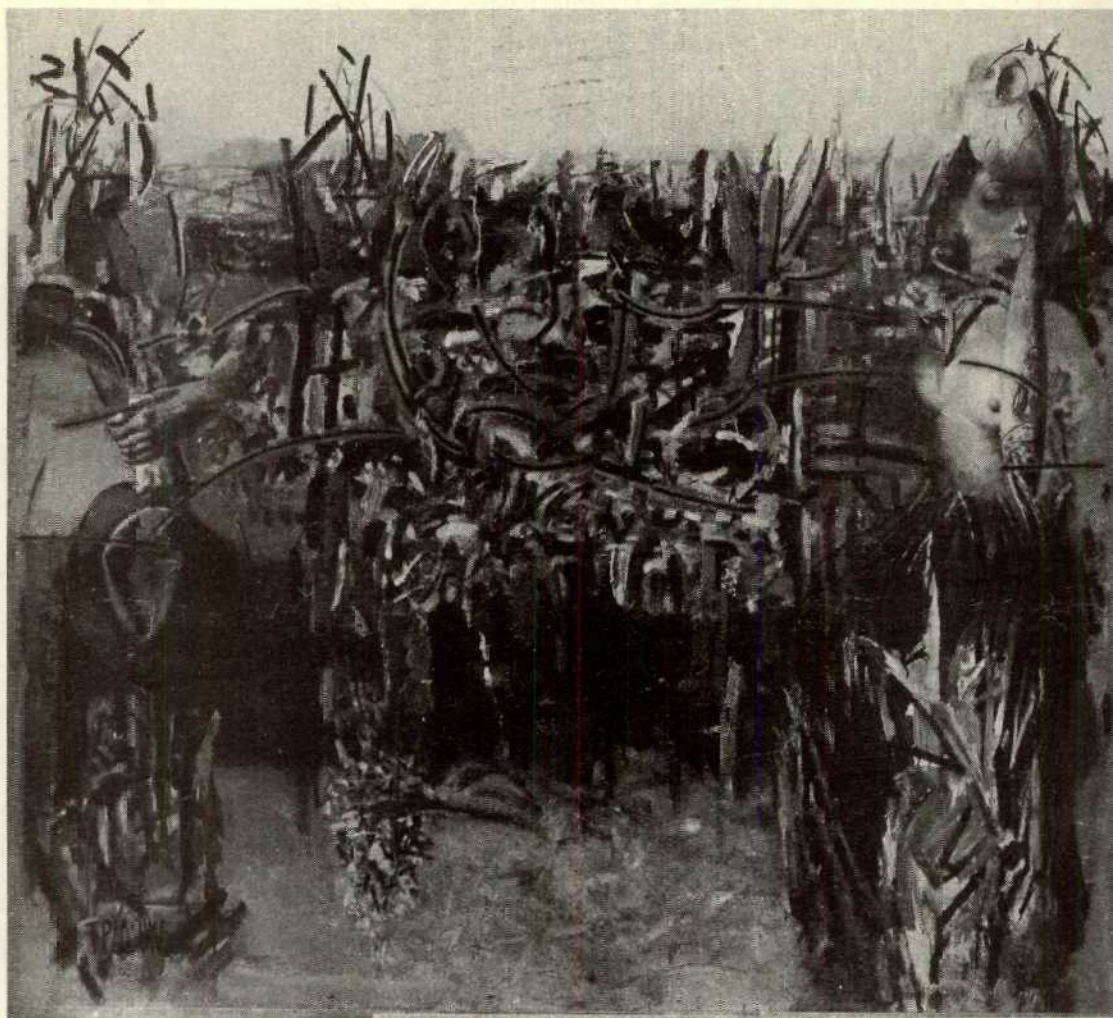
Sõnaahtrusest seltsimatuna näiv
kõige jaoks peale oma töö,
oma haigete, oma kutsumuse,
oma kohustuse ja vabaduse,
mille vahel on võrdsusemärk.
Kui ta valge kitli vahetab
lõikustoa rohelise vastu,
vahetub temas kõik: siitpeale
kiirgab ta arstina kunstnikku,
kirurgina poeeti, kes
valu vahetab teadmiste vastu,
kannatused kogemuste võimu vastu.
See võim on lähteaineks
kunstniku kätes, et muuta, et luua,
et üldistada. Et vahetada
muutusi kohanemise vastu,
haigust tervise vastu,
surma elu vastu. Riskivalmilt,
napisõnaselt ja ülevana
nagu kosmonaut unistussinise Maa kohal
on ta operatsioonilaual lebava
avatud inimkosmose kohal.
Läbi atmosfäärikõrguste,
läbi kudede käegakatsutavuse
kiirgab ükssama tahe,
kohustuse- ja vabadustahe:
hoida elu nagu Maad,
hoida Maad nagu elu.

Katrin Väli

*

Laps kisendab öösel.
Ta on mäluta kõrbes,
kus pole mitte midagi,
paljas sosistav liiv,
paljas näota naine,
kelle juurde peab minema,
muud midagi ei ole,
ta ei tea, mis peab juhtuma,
miks ta on siia jäetud,
see sirutab käsi,
igalt poolt
see sirutab oma käsi.

Hommikul ta tuleb tagasi.
Huultel liiv, kuiv ruuge läige silmis,
ei, ma ei taha tõusta, ma ei taha enam magada,
sina, ema, pead ära minema, ei tohi minu
juures olla,
aga — ütle mulle?

TIIT PAASUKE. Vestlus Eduard Viiraltiga

(Õli) 1986

Jaak Olep

TAGASI VERMEERI JUURDE?

«Ma saadan neile lokomotiivi, temast tuleb Suur Misjonär.»

George Stephenson

Möödunud sajandi lõpuaastad töid euroopa kunsti murrangu, mis, nagu veel hiljaaegu näis, lammutas seni valitsenud kunstikultuuri kuni vundamendini. «Vahe 1897. a. ja 1958. a. Brüsseli maailmanäituste paviljonide arhitektuuri ja kujunduse ning neis demonstreeritava kunsti vahel on nii suur, et näib olevat möödunud aastatuhat või enamgi; igatahes usun, et sajandi lõpu brüssellane mõistnuks Rooma keisririigi aegset kunstikultuuri paremini kui meid. Ometi on möödunud veidi enam kui pool sajandit,» kirjutas 1958. a. EXPO puhul flaami kirjamees J. Mortelmans.¹ Tööpoolest, vahe Pompeji seinamaalide ja 1897. a. maailmanäitusel eksponeeritud sümbolistlike või Alma-Tadema pseudoajalooliste maalide kujutamislaadis ei ole eriti suur, nende ja 1958. a. Brüsselis väljapandud abstraktsionistlike maalide või konstruktivistlike skulptuuride vahe aga tohutu. Iseäranis teravalt tundsid seda lõhet uue kunsti loojad ise. Kõige markantselt väljendasid põlgust senise euroopa kultuuri vastu futuristid, kelle 1910. a. manifesti üheksas punktis kuulutatakse: «Tuleb hüljata kõik imiteerivad vormid ja kummardada kõige eriskummalisemaid vorme. Tuleb tõsta mässu sõnade «harmonia» ja «hea maitse» vastu jne.»² Vene futuristid kutsusid oma lärmakates avaldustes koguni üles muuseume põletama ja purustama (Majakovski: «Время пулям по стенке музеев тенькать»³).

Kuid olulisemaks kui sõnaline epateerimine või Adolf Loosi demonstratiivne žest — ta põletas kaminas kunsti tuleviku üle poleemitseva seltskonna ees oma arhitektuuri ja kunstiajalugu käsitlevad raamatud —, tuleb pidada kunstitegusid endid. Arhitektid ning kunstnikud löid hooneid ja taieseid, ignoreerides teadlikult eelmiste sajandite kunstitraditsioone ja -väärtusi. Ekspressionistide, kubistide, abstraktsionistide, konstruktivistide, sürrealistide ja igasuguste teiste -istide looming sarnanes häbematu vähe seni Euroopas «tsiviliseeritud sajandil» (s.o renessansiajast peale) loodud kunstiga ning vastandas sellele midagi täiesti harjumatu ja uut, nii et isegi oma väljendusis enamasti mõõdukad kunstiajaloolased kippusid toimuvas nägema enam kui tavalist kunstistiilide vaheldumist. Meie sajandi üks nimekamaid kunstiteadlasi Herbert Read kirjutas: «Kunstiajaloo on olnud muidugi varemgi revolutsioone. Revolutsioon käib kaasas iga uue sugupõlvega ja aeg-ajalt, umbes igal sajandil tekib laiem või sügavam tundelaadi muutus, millele antakse mõne ajajärgu nimi, näiteks barokk, rokokoo, romantism, impressionism jne. Kuid mulle näib, et kaasaegses revolutsioonis võime märgata teatavat protsessi enda muutust: see ei ole seevõrra revolutsioon, mis tähendab kummulipööramist, isegi tagasipööramist, kui pigemini murdumine ja hajumine. Ta iseloom on katastroofiline. Ajaloolised revolutsioonid algavad eraldatud käärimestena, mis aegamööda levivad, kuni nad nakatavad, läbivad, muudavad kogu tsivilisatsiooni keha. Kuid praegu on meil tegemist pigemini uue keha või kehade sünniga, mis on iseloomult erinevad ja võimetud ühinema vana kehaga.»⁴ Praegu on juba raske öelda, mis kunstnike ajudes enne aset

¹ H. Rosenberg, Tradition of the new. Oxford, 1959, lk. 42.

² Манифесты итальянского футуризма. Москва, 1914, lk. 8.

³ В. Маяковский, Полное собрание в тринадцати томах. I к. Москва, 1955.

⁴ H. Read, Moodne kunst. Tartu, 1939, lk. 27.

leidis — kas uue väärtussüsteemi sünd või veendumus vanade väärtuste perspektiivitus. Selge on, et miski väljaspool kunsti oli selleks ajaks juba muutunud. Muutunud oli elu ise ja ühes sellega olme, asjad, mida inimesed iga päev tarvitasid, kaasa arvatud kunsti tegemiseks vajaminev, muutuste põhjuseks aga oli tööstuslik pööre ning sellega kaasnenud teadus ja tehnika ennenägematu areng. 19. saj. teisest poolest kuni 20. saj. keskpaigani elas Euroopa tehnikasistliku ja stsientistliku romantismi tähe all. G. Semperi esteetika, J. Paxtoni, A. G. Eiffeli, A. Perrét ning L. H. Sullivani rajatised, impressionism ja puäntillism, M. Thonet' toolid ja P. Behrensi valgustid olid tehnikasistliku romantismi esimesed ilmingud kunstis. Neile aga järgnesid tuhanded ja tuhanded teised.

Mõistagi ei ole stsientistlik romantism ainus vaadeldaval ajavahemikul kunsti mõjutanud ideoloogia. Ekspressionismi ja sürrealismi, samuti mõningaid Idamaa filosoofiaist tuge leidvaid kunstisuundi ei saa tehnilise progressi kultuses kuidagi süüdistada. Kunstnike tasemel vaadates läheks pilt veelgi kirjumaks: kes on maalinud portreid, kes ajaloolisi kompositsioone, kes on piirdunud ainult lillemaalidega. Millisest stsientistlikust romantismist saab siin juttu olla? Ent kui vaadelda asju avaramalt, laiendada hõlmavat kunstiainekst arhitektuurile ja tööstuskunstile, ning mis peamine, jälgida uute motiivide, kujundamisprintsipiide ja materjalide tulekut taidesse, siis peab 20. saj. esimese poole kunsti olulisima tagant-tõukajana nimetama just tehnilist romantismi. Ning ekspressionism ja sürrealism — kas ei ole nendegi kunstisuundade tekkimine stiihiline vastureaktsioon üha enam industrialiseeruvale ja tehnikaseeruvale keskkonnale (sürrealismi puhul kunstile)?

Tehnika- ja teadusajastu tuli kujutavasse kunsti kahte teed pidi. Impressionistide ja puäntillistide maalides avaldus see kunstnikunägemise ja kujutuslaadi muutuste kaudu. Üheks muutuste põhjustajaks tuleb pidada fotograafia arengut, mis oma kujutamislaidi objektiivsusega tõukas kunstnikkegi subjektiivsema kujutuslaadi poole. Teisalt olid tolleks ajaks juba ilmunud H. L. F. v. Helmholtzi, E. Chevreuli ja J. C. Maxwelli uurimused optikast. Impressionistidele pakkusid need huvi. Nii tutvus G. Seurat põhjalikult E. Chevreuli optika-alaste töödega, mis viisidki ta mõttele seostada kunsti ja teadust, asendada maali intuitsioon kindla teadmisega värvide mõjuvusest.

Tolleaegne teadus tõestas, et esemetel pole kindlaid lokaalseid värve, nagu olid arvanud akadeemilised maalijad (kellel olid valmisretseptid taeva, inimkeha, marmori ja hõbeda maalimiseks), vaid et värv sõltub kehade «valguseneelamise» iseloomust ning neile langeva valguskiirguse spektraalkoostisest ja intensiivsusest — see tähendab, et nii marmor kui ka inimkeha on päikese käes ja küünlavalguses eri värvi. Ja et kunstniku ainus kriteerium on tema enda silm.

Frank Brangwyn tõi kunsti tööstusteema. Tõsi küll, tööstusteemalisi pilte oli loodud ennegi, nagu A. v. Menzeli «Rauavalutehas» (1875), ent need olid juhuslikud aktid nii üksikkunstniku kui ka kunstiloo seisukohalt. Tööstuslik pööre Inglismaal oli teatavasti toimunud pool sajandit varem kui mujal Euroopas ning seetõttu tundub tööstusteema sissetulek inglase Brangwyni loomingusse igati loomulik. Samas aga teame, et tolleaegset inglise kunsti ilmestasid hoopis haljad aasad ja legendaarsed rüütlid sõõr Arthuri kaaskonnast, stseenid haaremist ja Vana-Rooma eluolust.

«Tema (Brangwyni, kes muide oli W. Morrise lemmikõpilane — J. O.) teene on selles, et ta avastas «kunsti tarvis» oma kaasaegse tööstusliku Inglismaa. Meenutame, millise idealistlik-donkihhotliku visadusega sõdis masinismi vastu talle eelnenu inglise esteetiline teadvus Ruskini, Morrise, W. Crane'i ja prerafaelitide näol, kes vastandasid masinale keskaegse ilu ja keskaegse käsitöö, ja meile saab selgeks Brangwyni loomingu olemoodi revolutsiooniline loomus. Esimese inglise kunstnikuna pöördus ta näoga oma kaasaja poole [— — —]. Esimesena armus ta industriaalsesse koletisse — tohututesse tehastesse ja šahtidesse, suitsuvines rongidesse ja jaamadesse, ažuursetesse sildadesse ja verfidesse. Esimesena tunnetas ta kaasaegsete suurlinnade omalaadset paatost.

Brangwyn on võiduka urbanismi kajastaja kunstis, peaaegu et selle apoloog. Kapitalistlik tsivilisatsioon haarab teda oma tormakas-asjaliku

tempoga, haarab teda oma rajatiste mõttejulguse ja suurusega» — nii ise-loomustas kunstniku rolli oma ajas J. Tugendhold.⁵

Masinaajastu rakenduskunst sündis aga hoopiski Saksamaal, mitte Inglismaal ega Prantsusmaal. Inglismaal takistas uue sündi J. Ruskini ja W. Morrise esteetiliste vaadete püsivus; mõlemad mehed nägid industrialiseerimises ainult rikastumis- ja saamahimu ning loominguliste ja esteetiliste algete hukku. Seetõttu tekkis tööstuskunst Inglismaal suhteliselt hilja, alles selle sajandi kahekümnendatel aastatel. Möödunud sajandi lõpul ja sajandivahetuse paiku tärkas Morrise mõjul Inglismaal aga terve hulk rakenduskunstnike vennaskondi, kes löid palju kauneid ja rafineeritud tarbekunstiesemeid, töötades nii, nagu oli töötatud sajandeid. Saksamaal soodustas tööstuskunsti varast teket kaks teineteisest sõltumatut asjaolu. Saksamaa kiire industrialiseerimine langes 19. saj. viimasesse veerandisse ja käesoleva sajandi algusse. Erinevalt Inglismaast, Prantsusmaast ja Venemaast puudus tal ulatuslike koloniaalvalduste näol turustus-tagamaa, mistõttu Saksamaa oli eluliselt huvitatud oma toodete ekspordivõimaluste parandamisest. Paraku ei olnud saksa rakenduskunsti toodetel tol ajal seda mainet mis prantsuse ja inglise omal (rafineeritus, elegants) ning mängida tuli teiste väärtuste peale. Selleks sai toodete praktilisus, töökindlus, materjalipärasus, Saksa rakenduskunstnike püüdluseks oli lihtsa vormiga hõlpsasti käsitsetavate esemete, ehk nagu sakslased ise neid kutsusid, igipõliste vormide (*ewige Formen*) loomine, mille abil loodeti edukalt võistelda muu maailma tarbekunstiga. Seda taotlust toetas ka Gottfried Semperi esteetika, mis väitis, et «iga kunstiteost tuleb vaadelda, esiteks, tolle funktsiooni kohaselt, mida asi on määratud täitma, olgu see siis eseme utilitaarne funktsioon või kõrge sümboolne efekt, teiseks, materjali seisukohalt, millest too ese on valmistatud, ja kolmandaks, nende instrumentide ja tehnoloogia kohaselt, mille abil ese valmistati».⁶ Teiste sõnadega, dekoratiivsed elemendid ja kaunistused, mis ei kasva välja antud taiese funktsioonist, materjalist ja valmistamistehnikast, on Semperi järgi rakenduskunstis ja arhitektuuris mõttetud.

Esimestena Euroopas asusid sakslased avama kunsttööstuskoole, kus ei õpetatud kujutavaid kunste, vaid elutarbelise toodangu kujundamist. Tööstuskunsti seisukohalt oli väga oluline ka Tööliidu (*Deutscher Werkbund*) asutamine 1907. See oli organisatsioon, kuhu kuulusid nii arhitektid, kunstnikud kui ka töösturid ning mille eesmärk oli tõsta saksa toodete kvaliteeti ja laiendada ekspordivõimalusi. *Werkbund*'il oli saksa suurtööstuse toetus, tema tegevust vaadati kui «rahvuslikku tegu». *Werkbund*'i initsiatiivil viidi autoriõigus sisse ka tööstustoodete kujundamisel. *Werkbund* seadis üheks oma eesmärgiks masinate esteetilised vormid ja kunstnike masinasse suhtumise muutmise, valmistades nõnda ette teed funktsionalismile. Muide, nii W. Gropius kui L. Mies van der Rohe, mõlemad «Bauhausi» juhid, olid *Werkbund*'i liikmed, viimane neist mõnda aega koguni selle viitsepresident.

Oma apogee saavutas tehniline romantism euroopa kunstis kahekümnendail-kolmekümnendail aastail, mil sündis «sirkli ja kolmnurga esteetika». Kui erinevad üksikute kunstirühmituste, koolide ja ajakirjade — futuristide, orfistide, konstruktivistide, puristide, «De Stijli», «Bauhausi», VHUTEMAS-i, E.N.A.P.I-i, «Art et Industrie», «Die Pyramide», «Die Formi», «Domuse» jt. — konkreetsed stilistilised seisukohad ka ei olnud, ühendas neid kõiki usk *homo faber*'i loovasse jõudu. Teaduses, tehnikas ja tööstuses nähti kõikide asjade, sealhulgas ka inimese mõõtu. «Inimene,» kirjutab J. Ozenfant, «on geomeetiline loom, aga maal — mitte enam kui mürsk, elamuste loomise masin.»⁷

20. saj. alguseks tekkinud masinamaailma mõju ehituskunstile (ja mitte ainult) vaatles Le Corbusier oma 1923 ilmunud, hiljem «uue arhitektuuri käsulaudadeks» ristitud raamatus «Lisaks arhitektuurile» (*Vers une*

⁵ Я. Тugendhold, Художественная культура Запада. Москва—Leningrad, 1928, lk. 88.

⁶ Г. Семпер. Практическая эстетика. Москва, 1970.

⁷ Я. Тugendhold, Художественная культура Запада, lk. 97.

Architecture). Selles raamatus süstematiseeris Le Corbusier oma arusaamad ehituskunsti võimalustest ja ülesannetest 20. sajandil. Toome siinkohal ära ühe raamatu üheksast sissejuhatavast teesist nimetusega «seriaalsest majaehitusest». «Algab uus epohh. Puhuvad uued tuuled. Tööstus, raputades võimsa puhanguna meie elu ja harjumusi, tõi endaga kaasa uued tööriistad, mis on kohased uuele ajale. Majandusseadused valitsevad võimsalt meie tegude ja mõtete üle. Maja probleem — see on ajastu probleem. Sellest sõltub praegu ühiskondlik tasakaal. Arhitekti esimene ülesanne käesoleval uuenduste epohhil on hinnata ümber ehituskunsti väärtused, vaadata kriitiliselt läbi maja olulised elemendid. Seeria on põhjendatud analüüsi ja eksperimendi läbi. Rasketööstus peab välja töötama hoone tüüpelemendid ja asuma neid massiliselt tootma. Tuleb igati juurutada seriaalsuse vaimu, propageerida seriaalset majaehitamist, kinnitada arusaama majast kui massilisest tööstustootest, tekitada inimestes soovi elada sellistes majades.

Kui me kisume oma südamest ja mõistusest välja juba hangunud mõiste majast ning vaatame ehitusprobleeme kriitiliselt ja objektiivselt, jõuame paratamatult välja maja-masinani, terve (ka moraalses mõttes) ja kauni tööstustooteni, mis on sama ilus kui meie igapäevasest elust lahutamatud tööriistad.»⁸

Ja mõni aasta hiljem, 1925. a. väljaantud kapitaalses teoses «Linnaehitusest» sõnastab Le Corbusier oma vaidlusi tekitanud seisukoha tänavast. Prohvetlikult ette nähes sajandi teisel poolel tekkivaid transpordi- ja kommunaalprobleeme (tehnilised võrgud), kirjutab ta: «Inimene läheb otse seepärast, et ta mõtleb abstraktselt, et tal on eesmärk ja ta teab, kuhu läheb. Eesl seevastu läheb siksakitades, astub laisalt, hajameelselt, tehes suurtest kividest mööda minnes ja järsakuid vältides, varju otsides pidevalt ringe. [— — —]. Köver tänav, see on eeslite tänav, sirge tänav, see on inimeste tänav.»⁹

Ka Nõukogude Venemaal leidsid tehnilise romantismi ideed 1920. ja 1930. aastatel kunstnike seas laia kõlapinna. Lisaks teaduslikule revolutsioonile oli Venemaal toimunud ka sotsiaalne revolutsioon, mis purustas ühiskonna järjepidevuse kardinaalsemalt kui kusagil mujal. Kunstnike seas tõusis üles küsimus taidurite osast ühiskonnas. Kõige kategoorilised olid senise kunstikultuuri suhtes Proletkulti esindajad ja nendest mõjustatud nn. vasakkunstnikud («левые художники»). Proletkulti liidreid V. Pletnjov kuulutas: «Uue maailma kunst on tööstuskunst, või seda ei tule üldse.»¹⁰ Teine Proletkulti ideoloog, V. Arvatov, läks oma avaldustes veelgi kaugemale. Ta kirjutab: «... vajadus kaunit maalida metsa asendub ilusa metsa kasvatamisega, vajadus ilusti modelleerida inimest ilusa kehaga inimeste arendamisega.»¹¹ Taoliste teooriate mõjul näis vasakkunstnikele maali maalimine näituse jaoks mitte ainult mõttetu, vaid peaaegu kuritegelik.

«Vasakkunstnikud» V. Tatlin, L. Popova, A. Rodtšenko, N. Altman jt. seadsid oma eesmärgiks uue ühiskonna materiaalse keskkonna kujundamise. Vaatamata materjalide ja konkreetsete tellijate puudumisele, kavandasid nad aina uusi mööbli, nõude, majapidamistarvete, rõivaste, masinate jne. projekte. V. Tatlin töötas rõiva- ja mööblimudelitel kallal, projekteeris arhitektuurseid objekte ning konstrueeris isegi unikaalse lennuparaadi «Letatlin» (1930—1931), mida 1932 demonstreeriti näitusel «VNFSV kunstnikud 15 a. jooksul».

Ka need kunstnikud, kes lõuendile, värvidele ja näitusesaalidele truuks jäid, kajastasid oma taiestes «masinaajastu» hingust. Sellistena võib vaadelda K. Malevitši püüdlusi korrapärase, geomeetriliselt selge vormikõne poole. Sadadel lõuenditel ja graafilistel lehtedel kujutati tehaseid, ehitusi, vabrikukorstnaid, kusjuures mitte kiretult registreerides, nagu dokumentalistid seitsmekümnendatel aastatel tegid, vaid paatoslikult, vastandades seda metsikule ja kultuuritule loodusele. Neil aastail loodi sadu maale

⁸ Л. Корбюзье, Архитектура XX века. Москва, 1970, lk. 11.

⁹ Sealsamas, lk. 103.

¹⁰ «Советское декоративное искусство 1917—1945». Москва, lk. 13.

¹¹ В. Арватов, Пути пролетариата в изобразительном искусстве. — «Пролетарская культура» 1920, nr. 13—14.

ja graafilisi lehti, mille kohustuslik atribuut oli võimsalt suitsev vabriku-, veduri- või aurikukorsten. Suitsev korsten oli omalaadne tõend tsivilisatsiooni jõudmisest antud oblastisse või linna. Kunstnik F. Surpini maal Turkestani-Siberi raudtee ehitusest on aga pealkirjastatud koguni «Inimene alistab looduse». Milline sarnasus Mitšurini umbes samal ajal lausunud loosungiga: «Me ei või oodata looduselt armuande. Võtta neid, see on meie ülesanne.»

Mõlemas — nii maali pealkirjas kui ka Mitšurini loosungis — on vaieldamatult enesetunnetamise ja suurte tegude paatost. Tänu tehnilisele revolutsioonile süvenes ja kinnistus veelgi juba renessansiajast pärit antropotsentriline teadvus ja arusaamine inimesest kui demiurgist, kes on seatud parandama ja täiustama halvasti «ehitatud» loodust. Taoliste demiurgide klassikalisteks näideteks olid ka «kaasaegse arhitektuuri isad» Le Corbusier, W. Gropius, L. Mies van der Rohe jt., kelle arusaam arhitekti rollist erines tunduvalt senisest. Siiani olid arhitektid pidanud end majade ehitajaiks või paremal juhul tänava- või väljakufrondi kujundajaiks. «Kaasaegse arhitektuuri isad» püüdsid kaugemale. Loodus ja sajandite vältel loodud kultuurmaastik ei pakkunud neile huvi, pigem vastupidi: olemasolev maailm oli nende jaoks kaos, kus tuleb luua kord. See tõttu ei unistanud nad vähemast kui kogu maailma arhitektuurilisest ümberkujundamisest (W. Gropiuse «Totaalne arhitektuur») ning olid siiralt veendunud, et selle kaudu demokratiseerub ja täiustub eetilisel kogu inimkond. Le Corbusier kirjutab: «Elamuehitusprobleemi lahendamine on rikutud tasakaalu taastamiseks peamine. Kas arhitektuur või ... revolutsioon.»¹² Samalaadseid lootusi — ühiskondliku ja rahvusliku ebavõrdsuse vähendamine jne. — panid oma töödele ka esimesed tööstuskunstnikud.

Arvati: milleks otsida kooskõla loodusega, kui teda võib valitseda. Mitte ainult raudbetoon ja teras, vaid ka buldooser kuulus kindlalt tolle aja loojate loomingulisse arsenal. Mõtteis mindi veel kaugemale: «Maa — see on inimkonna häll, kuid inimkonnale pole igavesti määratud hälli jääda.» (K. Tsiolkovski)

*

«Teadus on suur asi, kuid inimese nõudeid terve-
nisti ta ei rahulda. Inimene on oma teadusest avaram.»

F. Dostojevski

Aeg läks. Tehniline tsivilisatsioon näitas oma võimsust. Ehitati aina uusi tehaseid, kaevandusi, sadamaid, sildu, raudteid, transkontinentaalseid maanteid, terveid linnu, lennutati õhku lennukeid, kosmoserakette ning — lõhati algul esimene, seejärel juba järgmised tuumapommid. Ilmselt oli aatomipommi lõhkamine see piir, kus tunti, et tehnika kipub loojate kätest välja libisema.

Kuid relvad on relvad ja nimelt purustamiseks-hävitamiseks mõeldud. Heade kavatsustega on olukord teine. Erinevalt relvadest ei osatud siin negatiivseid tagasilööke näha, veel vähem aimata hädaohtu tsivilisatsioonile endale. Ja kui tagasilöögid tulid, ehmatas see inimkonda, sealhulgas tehnokraate, enam kui tuumarelv ise. Viimane on küll loodud purustamiseks, ent kui me purustada ei taha — nii vähemalt usutakse —, siis me pomme ka ei kasuta. Seega ei ole meie arvutustes midagi valesti. Heade plaanide puhul aga panevad ootamatud negatiivsed tagajärjed meid kahtlema *homo faber*'i suutlikkuses asju õigesti mõtestada ja planeerida. Teiste sõnadega — ons need kavad ülepea nii head?

On palju aineid ja tehnoloogilisi protsesse, mille negatiivsed tagajärjed on tänaseks ilmselged, kuid mille rakendamisest ei ole industriaalühiskond kahjuks suuteline loobuma. Tehnilise tsivilisatsiooni paratamatuiks kaasnähtusteks on osutunud elukeskkonna saastumine, puhta õhu ja joogivee defitsiit, pinnase erosioon, energeetiliste toorainete nappus nende üha kasvava kulutamise tõttu, ülerahvastatus jne. Ühesõnaga, seitsmekümnenda-

¹² Ле - Корбюзье. Архитектура XX века, lk. 11.

te aastate lõpul jõudis maailm kriisiseisundisse, mida tema haritud liikmed, kes vähem, kes rohkem, ka tajuvad. Iseäranis teravalt tunnetavad kriisi (tõsi küll, reeglina mitte kriisi tervikuna, vaid selle silmatorkavaid ilminguid) kunstniimesed. Kujutavas kunstis avaldus see kõigepealt Ameerika Ühendriikides pop-kunsti näol. Üks varasemaid Mandri-Euroopa pop-kunsti teoseid — E. Armani kompositsioon karastusjoogipudelite sadadest metallkorkidest (1961) — iseloomustab suundumust küllaltki hästi. Olid ju pudelikorgid ja ka seda või teist laadi taara tolleks ajaks ise saanud linnalähedaste metsade ja randade tüüpiliseks saastaks. Ent pop-kunsti industriaalse tsivilisatsiooni kriitika oli pigem emotsionaalne ja anarhiline, nagu hipide kontrakultuuri.

Samas ei saa ei pop-kunsti ega ka kuuekümnendate aastate kultuuri tervikuna kuidagi lugeda praeguse retrolaine alguseks. Usk teaduse ja tehnikaga abil saabuvasse homsesse päeva oli neil aastail veel tugev, seda eriti Euroopas, kus täheldati tööstusliku tootmise enneolematut kasvu. Kunstis mahtus sellesse aastakümnesse veel kosmilise romantismi avaldusi (nimetagem selle massilisema näitena nn. kosmilist moodi: metalliseeritud kattega kangast või plastikust valmistatud, skafandreid meenutavaid rõivamudeleid). Moeajakirjades pakuti välja otseseid analoogiaid kosmonautide rõivastusele. Teaduslik-tehnilise optimismi vaimu kandsid op-kunst ja minimal-kunst. Arhitektuuris täheldati tollal funktsionalismi isikupäratu variandi, nn. internatsionaalse stiili võidukäiku kogu maailmas. J. Utzoni vormirikas Sidney ooperiteater (ehitatud 1959–1974) sai 60. aastatel just oma emotsionaalse vormikõne tõttu maailma arhitektuuriringkondades tapva kriitika osaliseks. (Utzonile heideti ette, et kaas-aegse ehituskunsti üks toredamaid saavutusi, raudbetoonkoorik, oli taandatud formaalsete esteetiliste otsingute vahendiks.)

Praegu nii laialt levinud retrospektiivne «stiil»¹³, mis kunstialal see ka ei avalduks, vastandub tehniitsismile. «Retrostiil» on samuti nagu nüüdisaegne kriitiline kunstki häälestatud industriaalse ühiskonna hädade vastu, küll mitte neid otseselt kritiseerides, vaid vastandades neile pilte endistest headest aegadest. Kui erinevad ka ei oleks «retrostiili» avaldused kunstis väliselt (on üpris selge, mis eraldab «retrostiili» eelnenust, seevastu jääb segaseks, mis kõik selle «stiili» sisse mahub) — paigutan siia alla postmodernistliku arhitektuuri ja ruumikujundused, uusbarokse mööbli ja lauanõud, klassikalise ornamendiga tapeedid, teise rokokoo aegu meenutavad lühtrid ja peegliraamid, vanade meistrite maalimislaadis lõuendid kuni nende meistrite otsese tsiteerimiseni (Vermeeri, Rembrandti, de la Touri, Venetsianovi jt. kunstnike kujundid nüüdisaegsetel maalidel) ning kullatud kipsornamendiga raamid nende ümber. Kõik nad kajastavad romantilist igatsust stabiilsema ja esteetilisema maailma järele. Sellise suhtumise klassikaliseks näiteks nõukogude maalikunstis on T. Nazarenko «Moskva öhtud», M. Borissovi «Ükskord kevadhommikul külastas Vermeer mind jälle», G. Borodai «Venetsianovi mälestuseks», J. Tulenbajevi «Noorus», R. Tammiku «Meris ja Heda», «Hommikueine mustikapirukaga», «Natüürmort küünlaga» ja «Ateljees». Kaugemaid näiteid ei jõuaks aga üles lugedagi — viimase aastakümne jooksul on neid sugenevad niivõrd palju. Nii andis aine rohkus läänesaksa kunstiteadlasele H. Beltingule alust kirjutada pikem artikkel ajaloolisest žanrist kaasaegses kunstis¹⁴ — kümme aastat tagasi oleks selleteemaline artikkel võinud ilmuda ainult mõnes sotsialismimaade väljaandes. Siinkohal tuleks märkida ühte olulist erinevust traditsioonilise ja postmodernse ajaloolise maali vahel — viimane ilmub kunsti peamiselt kunstiajaloo vahendusel.

Veelgi soositum on mütoloogiline aines. Piltide nimetused nagu «Diana ja Action», «Achilleuse atribuudid», «Narkissos», «Pandora laegas», «Eurydike surm», «Venuse sünd» jt. on praegu näitustel tavalised. Ka meil on suundumust märgata: «Sireen», «Libarebane», «Maastik kentauriga» (L. Sarapuu) ning «Koit ja Hämarik», «Vaikelu müüdiga» (A. Keskküla).

¹³ «Retrostiil» on käibeväljend, mitte aga klassikalises mõttes kunstistiil, mida iseloomustab kindlate vormielementide valik ja ühendamise kord.

¹⁴ H. Belting, Larry Rivers und die Historie in der modernen Kunst. «Art International» 1982, nr. 1/2.

Oma intervjuudes meenutavad kunstnikud jälle J. Ruskinit, P. Puvis de Chavannes'i, E. Burne-Jones'i, J. Wattsi, S. Moreau'd. Postmodernism maalib põeb prerafaelismitõbe, ta naaseb nendele rajajoontele, kus prerafaelidid, sümbolistid ja akademistid sada aastat tagasi lõpetasid.

«Retrostiili» tekkimisega üheaegselt lakkasid autoriteetid olemast moodsa kunsti alusepanijad ja klassikud P. Cézanne, P. Picasso, W. Gropius, Le Corbusier, L. Mies van der Rohe, A. H. Moore, L. Kandinsky jt. Väheseid erutavad täna moodsa kunsti põhimõtted, mis on minetanud nii uudsuse kui ka emotsionaalse sisu. Rahulolematu moodsa kunsti põhimõtetega on praegu laialdane. Rahulolematu on keskmine kodanik, kes nuriseb uute linnaosade ja tüüpimajade «ebainimlikkuse», standardmööbli ja nõude monotoonsuse ning moodsa maalikunsti arusaamatuse üle. Rahulolematud on loomulikult ka kunstinimesed, kes igatsevad nii näha kui ka luua midagi «ilusamat, emotsionaalsemat, südamikumat». Erich Mendelsohn kirjutab Mies van der Rohe ehitiste kohta: «Preisilik rangus ilma Schinkeli sarmita, selge taevas ilma päikeseta.»¹⁵ «Ma ei tunne mingit huvi Lipchitzi, Arhipenko, Moore'i, Zadkini, Hepworthi ja teiste sarnaste vormilõhkujate loometöö vastu. Üksainus Bernini taies, olgu selleks «Apollon ja Daphne» või Lodovico Albertoni hauasammas, pakub mulle enam kunstielamusi kui kogu moodne kultuur kokku,» kirjutab inglise naiskujur E. Evans-Pritchard.¹⁶ Ning meie E.-J. Kuusik ütleb: «Sirgjoonelisuse apoloogeetid nimetavad ajalooliselt kujunenud linnade tänavaid karjateedeks. Kui aga jälgida, millise asjatundlikkusega metsloomad oma teid rajavad, peab vanalinnade tänavavõrgu skeemidesse suhtuma suurema lugupidamisega. Väike linn võib olla geometriseeritud või mitte, kuid rastersüsteemis rajatud suurlinn ei ole inimlik, kuna meenutab struktuurilt koduloomade farmi, kus loomadest viimane energia välja pressitakse ettevõtte rentaabluse nimel. Selline suurlinn on skemaatiliselt teatavatesse vormidesse sahteldatud inimühiskonna sümbol, ta on tardunud mõtlemise ja jahenenud tundmuste projekt.»¹⁷ Niisiis — korsett rebeneb moodsa kunsti dogmadel igalt poolt. Ent sellest näiliselt üksmeelsest rahulolematusest moodsa kunsti tõdedega ja endisaegsete stiilide ihalusest kumab läbi taotluste mitmepalgelisus ja ebamäärasuski. Võrdleksin «retrostiili» paljukihilise tordiga, mille eri kihid on erineva maitse ja kvaliteediga (mingi kondiitritoast pärit lõhn on stiilil man küll). Tolle tordi alumise kihi moodustavad endisaegseid suuri või kohalikke stiile — valdavalt barokki, aga ka ampiiri, biidermeierit, juugendit — vormikõnelt matkivad rakenduskunsti tooted ja ruumikujundused. Asjaolu, et barokki jäljendav laud või voodi on valmistatud saepuruplaadist ja viimistletud laminaadiga ning lühter tehtud pressklaasist ja plastmassist, ei näi häirivat ei tootjaid ega tarbijaidki. Peaasi, et mõjuks uhkelt ja toretsevalt.¹⁸ «Retrostiili» seda laadi ilmingud (mida viimase viie-kuue aasta jooksul võib üllatavalt sageli kohata ka meie kauplustes¹⁹ ja mis ajuti on eraldamatud stiilimuretust kitsist) on määratud rahuldama tõusikute ja usrikaste edevusiha ning on sellistena sattunud kunstiteadlaste terava kriitika alla. «Retro» on väljend inimsööja Ellotška sõnavarast. Kisendav maitsetus. Aleksander III aegse kikkastiili taaselustamine, kahtlane segu raskepärasusest, rahvuslusest ja lollusest — nii iseloomustab «retrotordi» alumisi ja ebamäärase koostisega kihte akadeemik D. Lihhatšov.²⁰

Palju ei erine sellest ka mõne modernismijärgse laine ameerika arhitekti praktika. Rakendades postmodernistide ideed arhitekti ja kliendi dialogist ning koostööst projekti koostamisel, tulevad nad vastu tellija kõige pentsikumatele soovidele. «Postmodernism toetub nii kõrgetele traditsioonidele kui ka kitsile, temas peitub nii Rooma kui ka Las Vegas,» väidab ameerika postmodernismi liidreid R. Venturi, «ning nii see kui ka teine

¹⁵ E.-J. Kuusik, Ehituskunst. Tallinn, 1973, lk. 181.

¹⁶ «Англия» nr. 38.

¹⁷ E.-J. Kuusik, Ehituskunst, lk. 210.

¹⁸ Moodi kui prestiižikategooriat ja selle seost kunstiga, mispuhul kunsti vaadeldakse esmajoones prestiižinähtusena, analüüsib autor almanahhis «Kunst ja Kodu» 1982, nr. 51 ilmunud artiklis «Mood ja kunst».

¹⁹ Tallinna Lasnamäe mööblikaupluses oli hiljuti müügil Ungaris toodetud Louis XIV stiilis mööblikomplekt hinnaga 11 000 rbl.

²⁰ «Литературная газета» 4. VII 1972.

on ühtemoodi tähtsad.»²¹ Kitši tähtsuses modernismijärgsele arhitektuurile enamik uue laine arhitekthe siiski kahtleb. Aga nii või teisiti — üks ameerika arhitekt projekteeris oma tellijale tolle soovil kristallkarahvini kujulise maja, ja ka säralõiget jäljendav muster oli betoonpinnas ette nähtud...

Kuid jätkem kõrvale tõusikud ja uusrikkad nende ambitsioonidega ja retrobuumiga kohaneda püüdvä masinatööstuse ning vaadake professionaalset kunstikultuuri. Me näeme, et «retrostiili» programmis ja tegudes on üllatavalt palju positiivset ja asjalikku.

Nii aitas retrolaine rakenduskunstis teha selget vahet masinate abil toodetud ja käsitsi valmistatud esemete vahel. Varem, teaduslik-tehnilise optimismi kõrgeaegadel (meil Eestis isegi veel 70. aastate teisel poolel) matkisid rakenduskunstnikud oma käsitsi valmistatud taeistes — nii mööblis, ehetes kui ka klaasehistöös — masina vorme. Nüüd õnneks on käsitsitöö häbenemine (mis samas näitas, kui võrd suur oli imetus masinatöö vastu) rakenduskunstides enamasti kadunud ning kunstnikud teevad käsitsi rikka vormi ja dekooriga üksikesemeid, masinad aga masina vorme ja suuri tiraaže. Kujutavas kunstis tõstis «retrostiil» uuesti ausse tahvelmaali ja kujutavad vormid (nõukogude kunstis ei ole need küll kunagi hääbunud). Ka vanade meistrite tsiteerimine ja matkimine lõuendeil ei näita ju midagi muud kui sideme otsimist klassikaliste tahvelmaali traditsioonidega, mis vahepeal kippsu kaduma. Ent kõige radikaalsemad on muutused arhitektuuris. Nagu sajandi algul, nii ka nüüd on arhitektide seisukohad enam põhjendatud ja paremini (raamatuteks) vormistatud kui teistel kunstiinimestel. Postmodernistliku arhitektuuri käitumisõpetuseks on saanud 1977 ilmunud ja seejärel mitu trükki ning arvukalt tõlkeid üleelanud Charles Jencks'i «Postmodernistliku arhitektuuri keel». Oma mõjult nüüdisaegsele arhitektuurile on see võrreldav Le Corbusier' 1923. a. ilmunud raamatu «Lisaks arhitektuurile» mõjuga. Postmodernismi põhitunnustena nimetab Jencks 1) historismi kui selle alust; 2) mineviku arhitektuurivormide otsese ülevõttu; 3) uueladset suhtumist kohalikesse arhitektuuritraditsioonidesse; 4) kontekstualismi, s. o. tähelepanu ehituskoha konkreetsete iseärasuste vastu; 5) huvi arhitektuursete metafooride ning loomingu väljendusrikkuse vastu; 6) spetsiifilist (mängulist, teatraliseeritud, ka mõistetatuslikku) arhitektuurse ruumi lahendust ja 7) radikaalset eklektitsismi kui postmodernistlike ideede ja võtete kulminatsiooni.

Viimane mõiste vajab selgitust. Jencks on seda piisava selgusega teinudki, kirjutades: «Ent eklektitsism leiab alati vastuväiteid. On väidetud, et eklektilised süsteemid pole ei filosoofias ega arhitektuuris loonud midagi originaalset ja et nad ei ole enda ette seadnud ükskõik siis millise sihiastusega võtmeprobleeme. Selle põhjuseks on, et eklektitsism rahuldab valdavalt teisejärgulisi mõtlejaid, kes otsustusvõimetutena siplevad kompromissi labürintides. Nad liidavad mehaaniliselt vastuolulist materjali, lootes nii vältida probleemseid loomingulisi otsinguid ja rasket valiku probleemi.

Sellistena olid eklektikud kohandajad või diletandid, nende ehitused tihti kohmakad ja veenvusetud. Veelgi enam: osaliselt oli 19. saj. eklektitsism pigem motiveeritud oportunist kui veendumus ja arhitektid segasid vorme samavõrra oma teadvustatud püüdluste kui veendumuste lõtvuse tõttu. Kõigile meile tuttavad segased stiliseeringud Millegi «maneeris» osutuvad samal ajal suurel määral Mittemillekski. Et ehitus oli just selline ja mitte teistsugune, seda motiveeriti peamiselt mugavuse ja komfordi taotlusega, ja kuigi ka need on väärivad taotlused, ei rahulda nad mõistagi arhitektuuri kui tervikut. Kui võrd samal ajal unustati tähenduslikud ja ühiskondlikud argumendid, oli 19. saj. eklektitsism nõrk. Tõepoolest, see eklektitsism ei tegelnud vist ühegi teooriaga peale matkimiseks vajaliku stiilide valiku.

Vastukaaluks sellisele nõrgale eklektikale on postmodernismile jõukohane arendada välja tugevam ja radikaalsem mitmekesisus. On olemas hulk formaalseid, teoreetilisi ja sotsiaalseid niite, mis ainult ootavad, et

²¹ А. III у к у р о в а, Синтез искусств и архитектура постмодерна. — «ДИ СССР» 1984, nr. 1, lk. 31.

neid üles nopitaks ja ühtseks kangaks kootaks. Postmodernismi seitse loetletud aspekti loovad just sellise amalgaami, olgugi et viimane ei ole veel kompaktne tervik. Ja nagu ma olen korranud, on selles amalgaamis oma koht ka «kaasaegse arhitektuuri» jälgimisel. Nii võibki ootamatult tärganud postmodernismi vaadelda ka mineviku nõrga eklektika alternatiivina.»²² Ühesõnaga, Jencks loodab, et postmodernism ei osutu kollaažiks nagu 19. saj. eklektika, vaid sünteesiks.

Ühiskondlikus plaanis peavad postmodernistid väga oluliseks suhtlemist ja koostööd kliendiga. Pärast modernistliku arhitektuuri karme doktriine on see mõte juba iseenesest kena. Ja siiski ei tuleks postmodernistliku arhitektuuri (nii teooria kui ka praktika) põhivooruseks pidada dialoogi kliendiga. Arvan, et need, kes on suutelised ehitusi tellima, on alati olnud suutelised projekti mõjutama. Inimene tänavalt ju hooneid ei telli. Kõige hinnatavam on vahest kohalike ehitustraditsioonide ja maastikuliste iseärasuste austamine. Erinevalt modernismist ei suutu postmodernism keskkonda puht-funktsionaalselt, vaid eelkõige kultuurilis-esteetiliselt. Kunstiajaloolaste kõrval on postmodernistlikel arhitektidel suur teene selles, et täna on üldiselt omaks võetud arusaam, et linnakeskkond on samasugune terviklik ja pidevas arengus organism nagu looduski ning et seda ei saa ühe hoobiga valmis ehitada ega teiseks teha.

Oigupoolest huvitab praegu veel väheseid sajandi alguses nii populaarne tulevikulinnade kavandamine; praktika on näidanud, et kui linna struktuur ja vorm detailselt ette määrata, siis mõjub tulemus juba kümme aastat hiljem vanamoodsana ja eluvõõrana. Seevastu on arhitektide tähelepanu fookusesse tõusnud üksikrajoonide ehitusliku ja sotsiaalse omapära ning arhitektuurse detaili küsimused. Viimastel aastakümnetel on järsult kasvanud huvi iga laadi kultuurimälestiste vastu. Väärtuslikuks ei peeta üksnes stiilitäiuslikke hooneid ja taieiseid, vaid ka vana tehasehoonet, silda, agulimaja, veetorni. «Brüsseli deklaratsioon», Euroopa postmodernistide manifest, nõuab, et «Euroopa linnades tuleb taastada selle kaasaegsele arhitektuurile eelnenud ehituslik ilme». Enam ei mõodeta arhitekti professionaalsust ümberkujunduste suuruse, vaid olemasolevasse keskkonda delikaatse suhtumise järgi.

Kokkuvõtvalt võiks öelda, et unistus õnnelikust, pilvitust, ainult nupulevajutamiseiga reguleeritavast ühiskonnast, millesse veel kuuekümnendatel aastatel paljud uskusid, tuhmus seitsmekümnendate aastate lõpul märgatavalt. Tehniline progress ei osutunud nii kiireks ning totaalseks, nagu loodeti. Teiseks on arusaam, et tehnika areng ja rohkus iseenesest ei ole veel elamisväärsed, ammugi siis õnneliku elu garantii, kujunemas üldiseks. Valutu hambapuur, programmjuhtimisega elektripliit või videomagnetofon on väärt riistad teadagi, aga elule mõtet nad ei anna. Kõige tähelepanuväärse kõrval, mida teaduslik-tehniline progress on loonud, on ta ka nivelleerinud inimest, kujundanud ühelaadseid maitseid ja käitumislade. Inimestel on olnud üha raskem tõdeda oma individuaalsust ja kordumatust.

Kunst on aga ikka olnud inimkonna emotsionaalse ilma peegel. Inimestele on saanud väga oluliseks oma ajaloolise ja kultuurilise järjepidevuse tajumine. Ning üks «retrostiili» jooni ongi avalik lahtiütlemine tehnilisest optimismist, veendumusest, et uus on vanast tingimata parem. AICA (Rahvusvahelise Kunstikriitikute Liidu) XVI kongressil Helsingis 1983 väitis kreeka kunstiteadlane I. Vorres kunsti praeguse kriisi põhjuse olevat selles, et kunst on üritanud vabaneda nn. odüsseuse sündroomist, sidemeist antiikkreeka kunstiga, inspiratsiooni ja taasuenemise allikaga, pidades loomulikuks, et juba praegune *fin de siècle* või 21. saj. algus leiab tagasitee kreeka kultuuri juurde.

Nii täidab «retrostiil», kui sarnane see väliselt möödunud sajandi eklektikaga vahel ka ei ole (seda just rakenduskunstides), kus arhitektuurist erinevalt teooria ja konkreetsem suundumus puuduvad, ühiskonna tarvis eri funktsiooni. Siinkohal oleks vaja viidata kahele põhimõttelisele asjaolule. Kui möödunud sajandi eklektika janunes eksootiliste mõjude ja tsiitaatide järele — «araabia», «hiina», «türgi» stiilis interjöörid ja mööbel,

²² C. Jencks, *The Language of Post-Modern Architecture*. London, 1977.

india motiivid inglise arhitektuuris, «inglise» lossid Venemaal ja Eestis, siis praegune «retrostiil» ammutab oma ainet Euroopast (Ameerikas oma 19. saj. traditsioonidest) ja peamiselt just kohalikust kultuuripärandist. Stiili tekkimise põhjused selles ju seisnevadki: hoida, säilitada, meenutada kadumakippuvaid kultuuritraditsioone ja selle kaudu aidata meil tunnetada iseennast ja oma päritolu. Muidugi, selleks ei anna veel alust iga postmodernistlik rajatis, uusbarokne tool või maal tsitaatidega vanadelt hollandlastelt.

Kui eklektika püüdis kogu senist kultuuripärandit tõsimeelselt omastada, võttes kõik seal leiduva igapäevaseks väljendusvahendiks, siis «retrostiili» mängureeglid on teised — see on pigem endise aja rekvisiitide ja dekoratsioonide kasutamine, teater enda jaoks. Nii on V. Künnapu lillepoemajal Karja tänavas hoone ja dekoratiivne fassaad eraldi. «Sisemine fassaad kuulub moodsale majale, ta peegeldab sisemist elu ja tänapäeva. Välimine fassaad kuulub aga tänavaruumile, ajaloole, meenutustele. See on skulptuurne ekraan, mis on endasse akumulierenud naabermaade elemente, kogu tänava atmosfääri,»²³ on autor ise oma maja kohta kirjutanud. Ka S. Kasemetsa Padise asula keskusehoone arhitektuuris ei ole püütud vana mõisatalli taaslustada, vaid on rajatud tänapäevane hoone, mille kehamis oskuslikult rakendatakse ja demonstreeritakse vanu pae-kivist müüre ja sambaid.

Niipea aga, kui too mängulisus kaob ja algab tõsine stiliseerimine Millegi laadis (paraku ei ole niisugustestki ilmingutest puudus), muutub tegu pretensioonikaks ja — võltsiks.

Kui meie kohalikule retrole midagi ette heita, siis just seda, et selle loomisel on enamasti lähtunud võõramaisest ainesest: 17. saj. hollandi maalist, inglise keraamikast, vahemereäärsest majatüübist, preeriaarhitektuurist jne. Sel on küll mõistetav põhjus — eesti rahvusliku kunstikultuuri lühike iga ja sellest tulenev väike valik —, ent lisaks rahvuslikule kunstile on veel rikkalik paikkondlik kultuuripärand, mida maksab väärtustada mitte ainult kirjasõnas. Ja on tore, et kõige uuem eesti arhitektuur — tõsi küll, kahjuks rohkem projektides ja arhitektuurses graafikas kui ehitusplatsidel — sellega tegelebki. Arhitekt Ado Eigi on kirjutanud: «Kindlasti ei saa rahvuslikke jooni arhitektuuris välja mõelda ega teadlikult viljelda, küll aga tasuks ka meie psühilist laadi analüüsida, mis nii mõnelegi tunnusele viitab. Arvan, et meile on enam omane staatiline ja püsiv kui dünaamiline ja ajutine. Meie teadvuses on kinnistunud põlisus ja kapitaalsus, individuaalsus ja loomulikkus, kargus ja asjalikkus. Küllap tuleb rahvuslikke algeid otsida ka selliste kategooriate hulgast nagu järjepidevus, keskkondlikkus, inimlik mõõde ja rahvapärane detailikäsitus. Nii nagu regionalism kui nähtus on oma sisult tagasivaatav, sisaldab ka rahvuslikkus endas järjepidevuse ja traditsioonilisuse nõude. Pöördumine ajaloo poole ongi tunduvalt suurendanud arhitektide tähelepanu ja nõudlikkust detailide suhtes, mis internatsionaalse stiili sõiduvesi oli tugevasti devalveerinud. Pole kahtlust, et postmodernismi teooriat õigesti tõlgendades suurenevad tunduvalt meie traditsioonilise piirkondliku arhitektuuri võimalused kujuneda äratuntavalt rahvuslikuks ehituskunstiks, vastupidi modernismist lähtuvalle rahvusvahelisele stiilile. [— —] Sealjuures tuleb aga väga kriitiliselt suhtuda nn. klassikalise postmodernismi eeskujudesse, mille jäljendamine paremal juhul võib viia manerismi või uue rahvusvahelise stiili kujunemiseni.»²⁴

Nõuane on hea, järgimine raskem. Ehkki postmodernism laskis arhitekti kujutlusvõime funktsionalismi pudelist välja (unustame praegu meie ehitajate püüdlused teda sinna tagasi suruda), ei anna ta talle kindlaid juhendeid. On küll õigus otsida ja valida, ent see nõuab kas härmsonlikku haritust või künnapulikku intuitsiooni, aga veel parem kui mõlemaid korraga. Kindel on üks — projekteerimine postmodernismi lipu all on raskem ja kariderohkem kui funktsionalismis, kus tihti kõik probleemid sai ajada ehitajate kaela.

²³ V. K ü n n a p u, Uus maja. «Kunst ja Kodu» 1984, nr. 53.

²⁴ A. E i g i, Arhitektuuriaasta teooriapeeglis. «Sirp ja Vasar» 28. I 1983.

«Lastagu meil ometi mitmekülgne olla. Brandenburgi porgandid maitsevad hästi, aga kõige paremini koos kastanitega. Ja need väärt viljad kasvavad teineteisest kaugel.»

J. W. Goethe

Mis saab «retrostiilist» edasi? Ons tal veel kaua elada või hääbub ta peagi nagu palju muudki sel sajandil? On põhjust arvata, et praegune retrolaine ei hääbu niipea, sest ta tekkimise põhjused on laiemad kui vastureaktsioon tehnilisest utopismist mõjutatud ühiskondlikule teadvusele ja kunstile. Romantikute poolt ligikaudu kaks aastasada tagasi läbiviidud senise kultuuriloo «revisjon» ja kohalike kultuuriväärtuste, sealhulgas rahvakunsti tunnustamine «suurte stiilidega» võrdväärseiks kultuurinähtusteks pani aluse uuele mõttesuunale — kunstniku õigusele vabalt valida ja tegutseda oma maitse alusel. Toda eri kunstistiilide kujundite vaba varieerimist ja kokkusobitamist uute nõudmiste ja vaimuga hakatigi hiljem halvustavalt nimetama eklektikaks. Ehkki eklektika tühistas klassikalised kaanonid ja avardas kunsti väljendusvõimaluste piire märgatavalt — olgu selle äärmuslikumaks näiteks 19. saj. arhitektuuri metamorfoosid —, ei suutnud ta siiski leida uutele ülesannetele vastavat vormi. Seda tunnetasid hästi «kaasaegse liikumise» pioneerid. Juugendi, seejärel aga funktsionalismi raamides püüti luua uus suur stiil, mis vastaks nii tehnika arengule kui ka aja vaimule. Ja siiski, «klassikalise liikumise» ideoloogide üllas taotlus viia kunsti areng soovitud terviklikkuse ni rajada rangelt formaalne ning vasturääkivusteta ühtsus ei täitunud ja osutus teostumatuks utopiaks. «Kaasaegse liikumise» isade kangelaslik püüdlus range organiseerituse ja korra järele segunes samas iga suure meistri romantilise eneseväljenduse ihaga, programmiline kollektivism — äärmusliku individualismiga. Praktika näitas, et ajastu kunstiline teadvus ei mahtunud ühe formaalselt tervikliku kunstistiili piiridesse. 20. saj. kultuur näib eelistavat lahknemisi, eraldumisi, ranget spetsialiseerumist kunstilistele ühendustele. Ja isegi ühe eriala piirides on märgata suundumust taieste kasvavale individualiseerumisele. A. Lange mets, mõtiskledes žanri arenguprobleemidest, on jõudnud samale järeldusele: «... on üks seaduspärane tendents, mis kunstiloos ilmneb: liikumine kollektiivselt kunstilt, nii kollektiivsetelt žanridelt kui ka kollektiivsetelt teostelt, s. t. rahvakunstilt individuaalsele ja personaalsele kunstile.»²⁵ Meie aja ühiskondlik dünaamika oma erinevate sotsiaalsete, kultuuriliste ning etniliste kihtide ja gruppide vastastikuste seoste ja segunemistega loob aga veelgi suurema stiililise kirevuse olmelises sfääris.

Eelöeldu pole eklektika apoloogia, vaid tõdemus, et läbi vormi nähtud stiilide aeg on läbi. See muidugi ei tähenda, et nüüdisaegne kultuur ei sisalda mingit ühtset, kõikesiduvat faktorit. Küllap saab see olla aga ainult mõtteline, mitte formaalne ühtsus. Mitte monostiil või stiilitus, vaid paindlik väärtushinnanguline süsteem, mis näeb ühtsust vormilt vastuolulisteski taiestes. Mitte dogmade kogu, vaid kauge orientiir. Ent seda, kas praegune «retrostiil» oma kollaažitasemest kõrgemale tõuseb ja Jencksi poolt ennustatud sünteesiks muutub, peab näitama aeg.

²⁵ A. Lange mets, Mõtisklusi žanrist mõtiskluse žanris. «Sirp ja Vasar» 25. jaanuaril 1985.

Mati Hint

VIIVI LUIGE MÄRKSÕNAD JA MÄÄRATLUSED

Emma mälestuseks

Ka kirjanduses tuleb selgelt esile see füüsikalise ja bioloogilise strukturalismi vaatekoht, mille järgi tegelikkus on üks võimalikest tegelikkustest. Eesti kirjanduses on kolhooside tegemise aega ja kolhooside algusaastaid käsitletud nii etteantud postulaatidest konstrueeritud skeemina (nt. «Valgus Koordis») kui ka tegelikkuse kajastusena. Viimaseks on omakorda mitu võimalust. Ühele ajatasandile jääb näiteks Heino Kiige «Tondiõomaja», kus tervik luuakse linearselt järjestatud elementidest — ajastu märksõnad ja neile vastavad elunähtused taastatakse sünkroonilise ajapildina. On võimalik ka teistsugune ainekäsitus, kus kirjaniku teadvuses olevat tervikpilti püütakse esitada mitte elementidest ja üksiksündmustest lähtudes, vaid terviksisüsteemi liigendamise teel märksõnade allsüsteemideks. Sellist vaateviisi võidakse laiendada veelgi, tuues sünkroonilisele ajatasandile lisaks diakroonilise, seostades mineviku ja oleviku. Tegelikkuse mõistmiseks tuleb meil sündmuste pidev vool, aja kontiinum nagunii liigendada lõikudeks, valida olulised ja iseloomustavad lõigud ning esitada need olulistest seostest. Olevikku ja minevikku ühendav käsitus toob sellise struktureerimise ainult reljeefsemalt esile. Viivi Luige «Seitsmenda rahukevad» puhul ei anna traditsiooniline süžee vaatlus ega karakterite analüüs kuigi rahuldavat tulemust. Väline sündmustik on kesine, peale mina-lapse on kõik teised «kangelased» kõrvaltegelased, kelle iseloomustamiseks on küll rohkesti meeldejäävaid detaile, aga kas nende detailide ja tegelaste enestegi mõte ja eesmärk on karakterite loomine, see on enam kui kaheldav. Kaheldav on koguni, kas kriitikas lapsele leitud iseloomustused, nagu *tavatult teravapilguline, uudishimulik, tark, julm, agressiivne* jne. annavad suuremat selgust raamatu missiooni kohta.

METAFOORILINE MÖTTELAAD

Viivi Luige raamat pole paljalt ühe lapsepõlve lugu, vaid a ja j a lugu (vt. ka Mati Unt, Ajast ja tüdrukust. KK 1985, nr. 10). Nagu öeldud, samast ajast on kirjutanud Heino Kiik «Tondiõomajas». Kriitikale on «Tondiõomaja» suhteliselt kergesti lahendatav teos, sest sündmusi kirjeldatakse harjumuspäraselt süžeeilainide ja tegelaskarakterite abil. Viivi Luige tehnika on hoopis teine. Selle tehnika olemusele pääseb lähemale mõnevõrra lingvistilisema ja semiootilisema käsitlusviisiga.

Lingvistikas ja semiootikas tehakse vahet süntagmaatiliste (lineaarsete, loogiliste) ja paradigmaatiliste (assotsiatiivsete, metafooriliste) seoste vahel. Üht või teist tüüpi seoste eelistamine iseloomustab ka kunstnikku ja kunsti vastuvõtjat. Lineaarloogiliselt mõtlevalugeja ei saa aru assotsiatiivsest luulest ja peab jampplikuks pilti, millel on kolm päikest. Metafooriliselt mõtleval inimene saab suurima elamuse just assotsiatsioonide loodud pingest. Assotsiatsioonid kutsuvad lugejas esile reaktsioonid ning mida pikem on reaktsioonide ahel, seda sisukam on metafoor, märksõna, poeetiline määratlus. Tunnetuse intensiivsust kajastab märksõnade valik, nende loodud semantiline väli, vastandnähtustele viitamine, märksõnade sotsiaalne kaalutus. On väidetud, et tõeline kirjandusanne on loomult metafooriline, paradigmaatiline, rajaneb assotsiatsioonidel.

Assotsiatiivne pingetuleb luuletaja Viivi Luige luulesse hiljemalt 70-ndate alguses ning mida edasi, seda mõjuvamaks metafoorilisus areneb. Viimases luulekogus «Rängast rõõmust» (1982) on assotsiatiivsus ja metafoorilisus tervenisti sotsiaalselt väärtustatud teemad, mõtete, murede, hirmude ja pingete väljendamise teenistuses. Seejuures ei ole Viivi Luige metafoorid ja assotsiatsioonid hämarad ega läbitungimatud. Pigem vastupidi, ainult nad eeldavad aktiivset lugejapoolset kaasaminekut.

«Rängast rõõmust» ja «Seitsmes rahukevad» on kahtlemata omavahel seotud. Ei ole üldse üllatav, et «Ränga rõõmu» luuletaja on kirjutanud «Seitsmenda rahukevade»

MATI HINT

proosa ja üllatav ei ole ka «Seitsmenda rahukevade» laad. Romaani paradigmaatiline, assotsiatiivsetest seostest läbipõimitud ajakäsitus iseloomustab ka luuletaja Viivi Luike.

Rahukevade mälestusvisioonides ja «Ränga rõõmu» luuleridades on otseseid paralleele. Olgu näiteks mõned aja ning maa ja taeva värsid sellest luulekogust: «MIS LÄBI AJA LÄIGATAB, / on tume talvejää», «... väikerahva küünte all / on püha põllumulda...», «Taevast jäin silmitsema, / kõnelda muust ei saa: / Meeles on oma ema / ja Eesti kartuli-maa», «TÄIE JÕUGA MA RUSIKAS HOIDMA PEAN KÄE, / peos on kodumaa muld», «MA MURETSEN KODU PÄRAST / ja mu meel on kibe. Jää läbitungivast särast / on maailm libe.» Juba need vähesed katked ütlevad, et «Rängast rõõmust» ja «Seitsmes rahukevad» on teatud mõttes üks ja sama, ühe ja sama ajataju väljendus luules ja proosas. See on assotsiatiivne ajataju, kus suurte sündmuste kirjeldustel on väiksem tähtsus kui aja võtmesõnade omavahelistel seostel ja aja olemuse avamisel pisisündmuste kaudu.

Veri on motiiv ja märksõna, mis intensiivselt sees nii romaanis kui ka luulekogus «Rängast rõõmust»: «... sest samu salapragusid / täis on su hõimu verehää!...» või «... aga pikas vereriides astub ilmamaa, taevast vihisevad lennukite tiivad...». Luulekogus on veri siiski rohkem kooshoidja: «... jäta siis meelde, et killud / vereside peab koos...» või «... räägi surmatunnist, reetja kaelaluust, äraandja vere vastu verest truust».

Romaanis tuleb veri ja tapmise õudus esile painajaliku ja järelejätmatu kinnismotiivina. Tõsi, romaani otseste sündmuste hulgas on ainult mullika tapmine. Vähemalt tole-aegse maalapsee kogemuste ringi kuulus sea-, lamba- või mullikatapupäev, samuti nagu hobuste lõpmine ja lehmade lõhkimine. Mullika tapmise, sooja vere ja vereplekkide märksõnad on seoses kogu maad katvate kuumade verepripsmetega, veriste uusmaatükkide, haarangutel tapetud metsavendade, inimjahi ja tapetud kommunistiga. Kirjaniku nägemus lisab samasse ringi natsliku surmalaagri inimesenülgimise laua oma vererenni ja kondisaaga ning seda õigustava kohusetäitmise ja edasipüüdmise ideoloogia.

Hirm ja viha on samuti teemad ja märksõnad, mis ühendavad romaani ja «Ränga rõõmu» luuletusi: «Terves ilmas / sama plaat / on pääl. — Vali muusik ja vaikne hirm / ning viha.» «Majade rägastikus / üks suu / surmahirmuga karjub...», «... äraandja muie suure sõbra suul. Inimelu salalahtrid, kus on irvitades nuusitud...»

«Seitsmenda rahukevade» lapsepõlvemaastikus avalduvad globaalsed hirmud autori kõrvalepõigetes, lapse jaoks on need hirmud alles eos. Hirmutühikut pole siiski kunagi karta. Lapse hirmud on konkreetsed ja hirm on peaaegu kogu aeg: mets on teadagi ohtlik, seal võis puusülla või haohunniku all olla püss või inimese laip, metsas olid tuld sülgavad punkrisuud, puudel metsavendade märgid, puuriitades nende söögikompsud, metsaserval oli kolhooside tegemise ajal tapetud kommunisti puust ausambaga haud. Kuid ka globaalsed hirmud on märkidena juba lapsepõlves olemas: eelmise sõja gaasimask ja Saksa sõjaväe maskeerimismantel on nüüd küll mänguasjad, kuid nad äratavad hirmu ja õudust. Nelja-viieaastane laps tunneb sõjasõnavara (*kaevikud, okastraat*), ta joonistab vihisevaid kuule, tema muusikariistaks on Saksa sõduri suupill.

Ka lennukihirm on olemas nii romaanis kui «Rängas rõõmus»: «Üle maja lendab lennuk, / tema hää! / seisab igavesti sinu / elu pääl.» Seegi hirm tuleb lapsepõlve reaalsest kogemusest (kuigi palju tavalisem automürin oli vähemalt sama ängistavalt hirmutav).

Lapse suus on sõna *inimeseliha*, rahva suus on jutud vorstivabrikutest ja inimrasvast keedetud seebist. Siin ja seal teevad rõõvmõrtsukad oma verist tööd, teelisele ei julgeta öömaja anda, oma koduski ei või julge olla. See kõik oli ajas olemas.

AJA TAUST JA AJA MÄRKSÕNAD

Muidugi tuleb «Seitsmenda rahukevade» pisisündmuste ja märksõnade tähenduse mõistmiseks osata need sündmused ja sõnad siduda taustaga, sotsiaalse reaalsusega. Muidu jääb jutt tõepoolest ühe targa ja terase lapse tähelepanekute reaks, mille puhul võib küsida, kas lapse tähelepanuvõime on ikka usutavuse piirides, kas äkki laps ei ole liiga julm ja kas ikka sobib, et ta kasutab ebatsensuurseid sõnu (mis lapse jaoks ei ole mingid erilised sõnad).

Semantiline energia, mida teos lugejale annab, sõltub lugeja kogemusest, tema semantilisest pagasist. Vastuvõtja otsustab, mida teos sisaldab. Sõnumi lähetaja ja sõnumi vastuvõtja koodid on paratamatult mõnevõrra erinevad, pealegi on märkide semantika alalises liikumises, sõltuvuses taustateadmiste ja aja enda muutumisest.

Sõnumist arusaamise mehhanismi kuuluvad peale keeleliste ka sotsiaalsed eeldused, mis ei saa kõigil olla ühesugused. Täiesti ühene mõistmine ei ole võimalik, aga ta pole kunstis ka vajalik. Tegelikult ongi just mitmest interpretatsiooni võimaldavatel avatud kunstiteostel pikaajalise ja sügava mõju eeldused võrratult suuremad kui suletud, üheselt interpreteeritavatel või kanoniseeritud tõlgendusega teostel. Tõelises luules on poliitsemia totaalne, proosas see vist nii olla ei saa. Aga päris võimatu pole seegi. Meenutagu üht «Seitsmendale rahukevadele» näiliselt väga kaugel seisvat juustkui-lasteraamatut, Lewis Carrolli «Alice'i imedemaal». Selle teose mitmene interpreteeritavus põhineb pidevalt muutuvatel reeglitel, millega Alice peab arvestama, aga mida arvestada on võimatu, sest kunagi ei tea, kuidas juba äraõpitud «õige» käitumine jälle pea peale pööratakse, kindel on ainult, et ta pööratakse, ja pööratakse nimelt valeks. Millegi sellisega tuleb kokku puutuda kõigil ühiskondlike mullistuste aegadel. Ka «Seitsmendas rahukevades» kujutatakse üht sellist aega.

Viivi Luige tekst on käsitatav lapse sisekõnena. Täpsemalt, kirjanik projitseerib retrospektiivselt suure osa oma sõnumist lapse maailma. Viieaastane laps kasutab oma sisekõnes tihti märksõnu, mille täit tähendust ja sotsiaalselt sisu ta ei mõista, kuid mille tähtsus on talle kindlasti tajutav sellest, kui sageli täiskasvanud neid sõnu kasutavad ja missuguse emotsionaalse laenguga need on täidetud. Kui aega arvestatakse haarangust, kui lapse kujutlust hoiab elevil punker, siis märgivad need sõnad reaale, mis olid ähvardavalt tähtsad. Lapse kõrvadest läks sisse ja jäi tema keeleteadvusse püsima terve ajastu märksõnade süsteem.

Lapse teadvuse tasandile jäämine võimaldab kirjanikul ajastu reaale esitada ilma kompromissitavate seletuste, vabanduste ja põhjendusteta. Seetõttu ei ole selles raamatus valet. Vähesed tekstis siiski esinevad eufemismid torkavad kohe silma. Paar ümberütlemist on seotud Stalini nimega. Selge see, et Stalin oli nii viiendal, kuueandal kui ka seitsmendal rahuaastal eesti rahva parim sõber ja kõigi maailma töötajate laste isa. Ka «Seitsmendas rahukevades» on eesti rahvas suure juhi seltsimees Stalini juhtimisel kustumatu innuga asunud tööle uue stalinliku viisaastaku plaani täitmiseks. Kuid Stalini nimi esineb tekstis vaid paar korda (Molotov aga ainult kolhoosi nimes); kuid riik ei luba lennukitel väikestele lastele haiget teha, riigi juhi nimi on lapsele võlusõna, mis võib piibli-raamatu vanaks paberipahnaks muuta ja annab kujutluses julguse kas või punkri vastu minna. Tegelikult pidi Stalin olema lapse teadvuses väga valdaval kohal, teisiti ei oleks kahel korral raamatu teksti pääsenud väike turkmeeni puuvillanoppija Mamlakat Nahangova, kes kahe käega puuvilla noppides Stalini isaliku süleluse ja kuldkella ära teenis. Ainult tausta teadjale saab mõistetavaks, miks väike tubli Mamlakat ka Tänassilma külalast nii sügavalt erutas. Kui tausta tunda veidi vähem, siis jääb selliste detailide motivatsioon väheseks. Aga just detailid kujundavadki raamatu õhustiku ja autoripositsiooni.

Teose pingestamisel mängib suurt rolli kahe teadvuse — tegeliku elu kajastuste ja ametliku keelekasutuse paatose — vastakus. «Seitsmenda rahukevade» laps elab ühtaegu kahes erinevas teadvuses. Kuid tema jaoks jääb see vastuolu suurel määral sõnalisele tasandile, kus ta saab karistamatult oma meelt avaldada ja «tõekspidamisi» kuulutada.

Kumbki neist kahest teadvusest ei tohiks lugejale jääda liiga abstraktseks. Kui hakatakse unustama, mida tähendasid verised uusmaatükid, märgile panemine ja kulakuks tegemine, punkrid ja haarangud, aga ka hekslimasin, linaligu, peedisiirup ja suhkrukott kapinurgas, kui ei teata, kust ja miks tulid ingerlased Eestisse (nii et nüüd on tuhandetel noortel eestlastel soomelised perekonnanimed), kui see kõik on unustatud või kui seda peetakse ajaloo ja ajalugu kajastava kultuuri interpreteerimisel ebaoluliseks, siis on tegemist mälukaotusega, mida kirjandus ainult osaliselt saab parandada. Eesti kirjandus on mälukaotuse teraapiat küll mõnevõrra teinud (Saluri, Kross jmt.), kuid ometi on «Seitsmes rahukevade» oma temaatika poolest eriline raamat.

Romaanis esitatud kahe teadvuse ühele poolele viitab õnnestunult raamatu kaanekujundus (Andres Tali). Kaanepildi kirjad «Masinad muudavad eesti küla palet», «Tallinna moodne lastehaigla», «Oktoobrilaste kolmas kiri Laste Maailma mudilastele» jt. esindavad ametlikku paatost ja optimismi. Teksti ilmub see paatos kolmandal leheküljel lastele treititud salmides ääretust Moskvas oma Dzeržinski ja Vosstanija väljakutega, moodustades siitpeale kogu romaani kestel ühe läbiva liini.

Elu ametliku paraadipoole vajutavad lapse teadvusse lasteraamatud ja emakeele lugevikud, ajalehed, ajakirjad ja raadio. Niisiis ei teki lapse «progressiivne» mõttemaailm mitte elust, vaid sõnadest. Primitiivsed luuletused Moskvas ja pioneeridest, reipast komnoorte vahetusest ja kelmikatest kolhoosinoortest, saated suhkrupeedikasvatatajatele, lööklaused ja üleskutsed ajalehtedes ning magus hääli raadiost toovad uued tõed lapseni. Nendes tōdedes on Mitšurin ja Lōssenko, Tšapajev ja vapper pioneer, uudsevilja punavoorid, kultdärniga nooruke sõjamees ja linalakkneid, üleskutsu suurendada kalanahast

jalanõude väljalaset, Lenini ja Stalini portreed Ussisoo kuivendajate peade kohal, kõige tipuks kolhoosikülade loomine — kolhoosnike soovile vastu tulles alustati Molotovi-nimelises kolhoosis majade kokkuvedamist.

Autori suhe ametliku keelekasutuse märksõnadega on varjatult irooniline, tihti ka vaoshoitult raevunud. Seda viimast eriti siis, kui autor (mitte enam koos elu paraadipoolega võidurõõmutsev laps) määratleb sotsiaalselt võrdsust ja ebavõrdsust.

Kirjaniku tagantjärelevaates liituvad riigi-elu paraadipoolega välkpildid teisest elust, mis oli kauge ja kättesaamatu, kuigi ligidal ja reaalselt olemas: «Kusagil elasid inimesed, kes nülgisid heeringa enne ära, kui nad teda sööma hakkasid... Kusagil jooksis vesi juba v a n n i, oli laste magamaminekuaeg, peeglid muutusid uduseks, paksud vannilind rippusid varnas ja ootasid, voodid olid üles tehtud, öösärgid aeti lastele selga... Võib-olla vannitati lapsi sel hetkel ka Sarkanarmijas ielal ja Vabaduse puisteel, aga Lõnnrotinkatul ja Valhallavägenil päris kindlasti...» Ühel sellisel tavalisel öhtul keedeti Eesti külas vähesest suhkrust siirupit, mis oli tollal maal pea ainus magus leivakõrvane. Kusagil pandi nääriõhtul küünlad põlema, «krabistati paberikottidega, seati kompvekke ja mandariine vaagnatele, haned võeti praeahjust välja, vaadati järele, kas vorstid on küpsed...» Nii-sugune elu oli olemas ja mitte ainult raamatutes või Valhallavägenil. Selline elu oli ka Eestis. Selles elus tõid koduabilised lauale vahukoorega ploomikomposti, käidi Moskvas komanderingus ja kirjutati vihasealt piitsutavaid paljastusartikleid «Sirbile ja Vasarale». Sellest elust Viivi Luik ei kirjuta, sellest jutustagu teised.

Need, kelle nääriõhtul tuldku üles ei võetud, elasid teistsuguses reaalsuses, mida markeerib hulgaliselt üksteist vastastikku võimendavaid märksõnu. Kolhooside tegemise ajaga seostub romaanis selline märksõnade rida: talumaade mahavajunud piirid, mahajäetud ja tühjaksjäänud talud (kolhooside tegemise ajaks oli Eestis 170 000 hektarit peremehta põllumaad; maad, mille pärast oli tapetud ja ligimesi märgile pandud, oli äkki palju üle jäänud), äraviidud taluperemehed ja koolijuhataja, kulakukstegemine ja pidev hirm selle ees, Siberisse saatmise ähvardused (ja saatmine ka), pealekaebamine, süüdistused sabotaazis, loomade lõpmine ja lehmakondid kolhoosilautade ümber, suu- ja sõrataud, marutõbi, kotipoisid (kes romaani tegevusajaks küll olid juba minevik), ingerlased, sõjasandid ja suhkrusabad, oma lehma salasöötmine kolhoosipõllul, heinategu enne lume tulekut, kuuseokste varumine loomasöödaks, kevadeks laudas mahajäänud lehmad, loomade loendamine, sügis- ja kevadtööde volinikud, küla- ja riigilaenuvolinikud, tursatutvustamiskursused talunaistele, mure piimanormi ja riigilaenu maksmise pärast, villanorm ja õunapuumaks, seanahanorm (pool nahka esimesel poolaastal ja pool teisel poolaastal), karmid abinõud lehmapidajate vastu, töö kaugetes turbarabades ja metsalankidel, linna söökla-ettekandjateks põgenenud maatüdrukud ja saherdajateks hakanud maamehed, linakitkumine, suhkrupeedikasvatust, õilambid ja petroolipuudus, kodukeedetud seep, suhkru ja seebi kadumise hirm, jutud rahakursi langemisest, talumajade kokkuvedamise hirm, dressipüksid ja maavillasest kalifeed, tikutatud nahktallaga saapad ja häbelikult varjatud paljaste või pasteldes jalgadega perekonnapildid (vaesusega polnud veel lepitud, seda häbeneti), idanema läinud viljajahust nätske tainane lehmasta moodi leib, suhkrupeedisiirup ja suhkrukott kapinurgas. Taluelu realideks on romaanis hekslimasin ja seekartulite keetmise hais, heinu täis topitud sängikott ja linaleoak...

Loend võib võtta kõhedaks, ent see on üleelatud aeg, mida mingi kadunud aegade otsimise nostalgia ei kulda roosiliseks. Linna ja maa lähendamise esimesed sammud olid maa viinud linnast nii kaugele, et maalapsele ei müüdnud linnapoest koolivihikutki ja endistest aegadest pärinev potisetu sülitab maa poole ning lubab õpetada ka oma lapsed seda tegema. Keegi ei tahtnud enam maad, mille pärast hiljuti oli tapetud inimesi (ja kestvast vihast ning väljapääsmatusest tapeti edasi). Maaelu igipüsivad suhted olid pea peale pööratud.

Ainult nii täielik ajastu märksõnade kasutamine on võimaldanud luua adekvaatse ajastukujutuse, kus iseloomulikkus on tabatud kõiges. Võetagu näiteks linaleoak — igas suuremas talus vältimatu mikrotoponüüm, mis aga oli mitmeti pahaendeline ja ohtlik koht, lapse jaoks eriti. Seda on ta romaaniski, kus selle kohaga seotud kõhedust markeerib linalikku uputatud kassi irve. Või isa ja ema vahekord. Isa käis tööl kaugel, nagu paljud tol ajal — et kolhoosist ära saada, parema teenistuse pärast, sõja ajal sassiläinud perekonnaelu pärast või lihtsalt, et oleks silma alt ära, võõraste keskel, kes ei pane märgile, kellega ei ole arveid klaarida. Lapsed kasvasid tollal tihti isata, emad aga ei julgenud võõras lauas kõhtu täis süüa.

R a a m a t u d on romaanis näiliselt kõrvalmotiiviks. Raamatuarmastajale inimesele jäävad lapsepõlveraamatud hästi meelde. Seepärast on romaanis raamatutest räägitud suhteliselt palju ning väga konkreetset. Ka raamatud on ajastu iseloomustajad. Raamatulapsel oli lasteraamatuid, ta nägi raamatuid külaraamatukogus, naabrite pool, äraküüdi-

tatud rikka taluperemehe ärklitoas. Raamatute nimekiri, mille «Seitsmenda rahukevade» lehekülgedelt kokku korjab, on väga tüüpiline. Tõepoolest, külas liikus ringi erinevaid raamatuid ja ajakirju: luksuslik Nobeli sarja «Kristiina Lauritsatütar», «Tõde ja õigus», «Kevade» ja «Suvi», «Taaniel Tümmi tähelend», «Hobusekasvatuse käsiraamat», «Taluperenaine», «Maret» ja «Laste Rõõm». Need on kõik möödunud aja mälestused. Uus aeg tuli uute raamatutega. Kodudes neid veel palju pole, aga lapse teadvusele on nad avaldanud juba suurt mõju.

Mitme raamatuga on lapsel oma otsene suhe, raamat on osaline sündmustikus: Stalini preemia laureaate sarja «Õnn» lööb riuilult kukkudes oma terava nurgaga lapsele valusasti vastu kintsu, «Suvorovi mõök» sobib ette lugeda nurina summutamiseks, kui vana-aastaõhtul midagi lauale panna pole, karikatuurina mõjub pildiraamat «Hitler — laste sõber»...

Mõni vihje on romaanis ka toleaegetele lauludele: «Ma lahkusin jäädavalt sinust» jt. Neid haledaid laule ei laulnud sugugi ainult metsavennad ja nende varjajad, neid laulsid ka üksikuks jäänud naised. Terve eelnenud sõjaaja, sõjaelse aja ja vist ka ärkamisaja südantkosutav hale lauluvara muutus neil aastail Eesti külas elavaks. Kui romaanis midagi on napilt, siis nende laulude ja laulmiste kajastust.

Põlvkonna- ja kokkukuuluvustunnet defineerib Viivi Luik nii: «Kõik, kes on lastena salaja suhkrukoti kallal käinud, kuuluvad kokku.» Vaevalt eesti nõukogude ajalooteadus sellise määratlusega saaks midagi peale hakata. Ometi on ta õige. Kes on lapsena suhkrukoti kallal käinud ja imalat idanenud vilja pänsu söönud, need on kasvanud ka lennukija automürina kartuses, läinud paljajalu, pasteldes või suurtes kalossides kooli- ja perekonnapildile ja mingi raskesti mõistetava seaduspära järgi lugenud ka tammi äärde surnuks külmunud hollandi poisikesest (ükskõik, kas «Laste Rõõmust» või mõnest fakultatiivsest koolilugemikust) ning näinud «Tervise käsiraamatust» sammaspoole ja süüfilise pilte.

SÖNUMI VÕIMENDAMISE TEHNIKA

Assotsiatiivne luule mõjub sellega, mis jäetakse ütlemata, mis tuleneb lugeja aktiivsest kaasaelamisest. «Seitsmes rahukevad» mõjub nii sellega, mis on öeldud, kui ka sellega, mis on jäetud ütlemata. Üks assotsiatsioonide ahel, üks kuri ajamärk romaanis näitab seda selgesti.

Punker on romaani läbivaid märksõnu, peaaegu müstiline. Kord on ta tuld sülgava suuga, kord petlikult koduselt suitsev, kord ainult tühi peibutuspunker. Punker on vägivalla märksõna, omamoodi valge vaal. Muidugi pole laps, nagu enamik täiskasvanuidki, punkrit näinud. Punker jääb täpselt kirjeldamata, aga sellest hoolimata on ta täidetud reaalse ja emotsionaalse sisuga. Vaevalt saab laps mäletada koduküla mehigi, kes võiksid punkris olla, aga nimedena, sõnadena on nad osalised selle aja pingetes, hirmudes ja ähvardustes.

Punker ei ole üksi, temaga seltsib terve märksõnade ahel: uusmaasaajad ja kulakud, metsavennad ja haarang, tapetud parteilane ja kaduma jäänud vallavolinik, jäljetud ja ristidetud hauad, heinakuhjast leitud püss ja padja alt paistev püssiraud, peremeheta talud ja teadmata kadunud perepojad, sabapidi puu külge naelutatud kolhoosilehm ja koolimaja uksele kirjutatud ähvardus «Saa vabaks Eesti meri».

See kõik jääb suurel määral märksõnade tasemele. Need on «luulelised» vihjed asjade tegelikule käigule, ajastu tragöödiale.

Välja joonistamata jääb ka mõni teine sotsiaalselt õrn teemade ring, mis märksõnadena vilksatab kas jutus või autori tagantjärelekommentaaries: sosinal rääkimine, käte väri- nal ankeetide täitmine, anonüümkirjade septsimine, «Ameerika Hääle» ässitused, sõjahirm ja sõjaotus, kättemaks kahekümnendate aastate madruseülikondades lastele, kes nüüd said kätte oma rängad puhvaika-aastad.

Üksikutel juhtudel on mõne keerulisema märksõna tähendus ka piisavalt avatud. Omaniku ja hävitaja, saamise, võtmise, omamise ja omandamise võimalikud vahekorrad ses kättemaksuhimust tulvil ajas joonistatakse kohe romaani alguses väga mõjuvas sõnastuses välja: «Nägin tasast maad harvade ümmarguste põõsastega, äraneetud ja maha- jäetud ja kättevõidetud maad.» Selle maa pärast oli käinud võitlus ning lapse läbi on viidatud ka mõnele motiivile, mis inimeste ja talude saatuses rolli mängisid: «Neli talu ümbruskonnas aga märkisin ära. Lootsin palavalt, et nendest taludest ka inimesed ükskord kuhugi ära viiakse.» Sest ühes talus kasvas tallinna pirnõun, teises oli jõgi õue all ja kolmanda talu aia all oli palju maasikaid. Lapsehimud on konkreetsed ja süütud täiskasvanute himude kõrval. Kirjaniku sõnastuses, mida enam ei saa lapse tarkuseks

pidada, on antud ka eetiline hinnang: «Töö ja vaev olid naeruväärt sõnad, jändrike taluperemeeste väljamõeldis. Mis tööd ja vaeva ma ikka nägin, aga näe, mul oli lilleklumpe, puid, põõsaid ja marju nii palju kui kulus.» See mõttekäik kordub romaanis hiljemgi.

Kõigel peab olema põhjus; igal teol on algatajad, õhutadajad ja läbiviijad. Viivi Luige romaanis on inimeselid kujundavate tegude autoriks kõige rohkem aeg, mis tuleb lapse teadvusse hajali märkidenä. Kes on aja autor, seda laps mõistagi ei küsi.

«Seitsmenda rahukevade» kompositsioonis on mitu pingestavat võtet. Kõigepealt aegade vahetamine: kuues rahusügis ja seitsmes rahukevad vahetuvad retrospektiivsete tagasi-vaadete ning tänapäevaste vahelepõigetega. Selline segadus võib häirida või luua pinget. Viivi Luigel on üldiselt õnnestunud viimane ning kunstilise pinge rakendab ta eetilise sõnumi teenistusse. Ühtlasi loob see müütilist ajatunnet, milles kõik on omavahel seotud. Väikesed sündmused Võrtsjärve loodekandi külas seostuvad kogu maailma mullistuste ja mäsudega. Autori kõrvalepõigetel avardub ka ruum ning seegi aitab kaasa ühtse terviku tekkimisele.

Teine kompositsioonivõte on märksõnade kordamine: *punker, haarang, mets* muutuvad kordumise tõttu eriti hirmuäratavateks, hoolimata sellest, et lapse suus teevad need sõnad läbi semantilise deformatsiooni — lapse jaoks ei saa punker ja haarang tähendada sama mis suurtele. Veel selgemini tuleb semantiline deformatsioon esile lapse mängudes: laps võib mängida majade kokkuvedamist või kujutleda punkrimeeste ülesandmist, ta võib talusid märgile panna ja küsida inimeseliha. Veel lisab «Seitsmenda rahukevade» võtmesõnadele polüsementilisust see, et paljud neist sõnadest esinevad nii jutus kui ka autori kõrvale- ja vahelepõigetel, kus neil on jälle uus kontekst.

Kolmas pinget loov vastandus on ametliku paatose ja asjameeste mõistusevastaste tegude vastuolu ning nende mõlema sürrealistlik suhe tegelike oludega maal. Täiskasvanud rääkisid mõnest asjast sosinal või vaikisid hoopis, neile jäid sõnad ja tegelikkus eri maailmadeks, laps võis mängleva kergusega ületada väidetavat helget elu ja tegelikku reaalsust lahutava kirstiku.

Viivi Luige kirjanikusuhe selle helge ja õnneliku lapsepõlve obligatoorsesse atribuutikasse ei ole lausa profaneeriv, seda ei parodeerita otseselt kuskil. Ometi teatud profanatsioon toimub ja see on nii tagasihoidlik, et mõni on seda pidanud koguni nostalgiks. Kõrgelennulise ametliku stiili profaneerimine on kultuuri arenguks mõõdapääsematu (nagu ka tegelikus elus tuleb aeg-ajalt ümberhinnanguid teha). Kunst on selles, et see profanatsioon oleks parasjagu leebe, mitte labaselt mõnitav, et eitusse jääks ka millegi jaatamine. Nii see «Seitsmendas rahukevades» on.

KEELELINE VÄLJENDUS

Läbi kogu raamatu hoiab pinget keelekasutus. Oluline on juba märksõnade ja määratluste vastandlikkus, kohati antonüümsus otse binarismi tasemel: metsavennad ja tapetud parteilane, kulak ja uusmaasaaja, silutud linnalapsed kooliteel ja maatüdruk vana-aastaõhtu maal ja kusagil, kus mandariine laoti vaagnatele, töö ja vaev ning selle tühjaminek, muidugi ka minevik ja olevik, olevik ja tulevik. Kui veel jälgida, missugustes järjestustes need vastandused raamatu lehekülgedel esinevad, siis kasvab pinget veelgi. Raamat on keeleliselt mõjuv.

Kuidas, mis vahenditega saavutatakse teose keeleline mõjuvus, see väärriks detailkäsitlust. «Seitsmenda rahukevade» keel ei jää näiteks sugugi alla «Väikese Illimari» keelele. Lõpuks pole ju «Väikese Illimari» lausestus terves ulatuses sugugi nii stiilne, nagu oleme harjunud mõtlema *argumentum ad hominem* najal. Viivi Luige lause on koguni intensiivsem, emotsionaalsem kui Tuglasel, probleemide sotsiaalse kõlapinna palju suuremast ulatusest rääkimata. Mõni vääratus ei väärta kogumuljet. Keel on selles raamatus karge ja ometi poeetiline. Eesti kirjanduses on üsna haruldane, et üks romaani mahuga teos on kirjutatud nii, et keeleliselt kuskil maitsetusse ei langeta, et teksti ei löhu laused või sõnad, mis häälikulist, grammatilist või semantilist rütmi häirivad. See on päris tõsine saavutus, kui arvestada, et tekst ise liigub mitmes ajas ja semantilist rütmi tuleb valitseda väga tasakaalukalt.

Sõnavalik tundub spontaansena, aga võib olla ka pingelise töö tulemus. Naljake või elu madalamaid sfääre puudutavate kirjelduste, võrdluste ja sõnadega saavutatakse vaoshoitud raevu mulje, mis andestab, kuid ei unusta, tunneb kaasa, kuid pole halemeelne, ei kiida kõike õigeks, kuid ei lange kuskil parastamisesse.

Väga positiivsest üldmuljest hoolimata tuleks romaani keelt siiski kriitiliselt analüüsida mõnest konkreetsest vaatekohast.

Kõige tõsisem etteheide käib murdekeelse dialoogi kohta. Viimastel aastatel on murdekeele kasutamine ilukirjanduses elavnenud. See lisab lokaalset koloriiti, muudab teksti intiimsemaks, ühesõnaga suurendab teksti markeeritust ja individualiseerib ka autorit. Viivi Luige autoriteksti sõnavara on parasjagu lõunaeestiline: *aiamulk, pang, säng, kint-sud, vesivillid, puhmas, kõrtsik, sahv* . . . See on hea, sest kes siis veel kui mitte lõuna-eestlastest kirjanikud peavad elus hoidma lõunaeesti keeleainest. Kõige sobivam on murdekeel muidugi dialoogis ja siin on ka kõige suuremad probleemid (mitte ainult Viivi Luigel, vaid üsna üldiselt samuti teistel lõunaeestlastest kirjanikel): dialoogi murdekeel on murde seisukohalt kurvastavalt vigane ja ebajärjekindel. Autor võiks enda õigustuseks ütelda, et ega seal Tänassilmas õiget murret polegi ning tõi ju on, et keeleteaduski klassifitseerib selle kandi üleminekmurdeks. Aga ikkagi oleks murdekeel väärinud autori ja toimetaja suuremat tähelepanu. Näiteks ei sobi vähemalt sama inimese samasse jutulõiku kaks päris erinevat vormi (*kuulipildjid ja kuulipildjaid*). On murdekeele vigu, mis pole usutavad ei lõuna- ega põhjaeesti ega üleminekmurra-kuteski (*rüügid pro röögid, uutand pro oodand või ooda nüid*). Murre on selles raamatus range tõe väljütlemise teenistuses, aitab süvendada esimestest lausetest peale sündivat usku raamatu aususes ning kõhklevate kaalutluste puudumisse. Seepärast on kahju, kui autor on vahel oma esimest emakeelt kohelnud tähelepanematult ja ka toimetaja pole osanud asja parandada. Murdedialoog pole selles raamatus halvem kui mõnes teises murdelise dialoogiga raamatus, aga ta oleks võinud olla hoolikam.

Nagu öeldud, Viivi Luige lause ei libise maitsetusse. Maitsevääratusi peaaegu pole ja mida sellisteks võiks pidada, on ka lebed (nt. *Põõsad ja rohi hiilgasid kastest otsekui algkoolikirjandi pärlid, teemandid ja briljandid*). Naturalismid on raamatu tekstis loomulikud: *kurat, pea lõuad, lits, perse, lemmasitt, lehmepask* ainult näitavad, missuguse keskkonnaga tegemist on. Tavalist ränka elu kujutatakse traditsiooniliselt madalamasse sfääri kuuluvate stseenide ja neile vastava sõnavara abil peaaegu poeetiliselt.

Kuid ka Viivi Luige eesti keelt vaevavad mõned hädad, mis on praegu eesti kirjanike keeles laialt levinud. Üks neist on mitte-eituse vohamine. Rohkem vene- kui eestikeelne on lause *Mitte mingisuguseid valgeid käsi ei sirutatud veest välja* . . . Mõnel eesti kirjanikul leiab leheküljel pool tosinat maotut mitte-eitust. Viivi Luigel nii pole, kuid kui koguda halvemad näited ritta, siis ehk selgub paremini selle eituseviisi suhtes vajalik valvus: . . . *nüüd ei võinud mitte keegi mind näha* . . . (25), *Toolidega sõitmine ei pakkunud mulle praegu mitte mingisugust lõbu* . . . (66), *Enam polnud mitte mingisuguseid hääli kuulda* . . . (110), *Näha ei olnud nendest kunagi mitte midagi peale lainetava rohu* . . . (112). Muidugi on ka mitte-eitus vahel omal kohal, aga kui ta tõrjub välja traditsioonilise eestipärase eituse (*enam polnud ühtki häält kuulda*), siis sünnib see nii keele kui ka kirjandusliku stiili kulul.

Teine tüüpähäda on mitmusega liialdamine (jälle pole Viivi Luik siin mingi eriti silmapaistev liialdaja, aga ta pole sellest ka vaba). Siduva asesõna mitmus teeb ka ilmeka väljenduse vahel lohisevaks: *Siis võis näpuga katsuda kuke harja ja vaadata ta kõrva-auke, mis olid karvaste padjakeste all peidus ja millede käppimine kukke väga ärritas* (26). *Ronisin nelaraamatut silmas pidades süngist maha ja panin selga oma kõige koledamad riided, kottis treeningpüksid, mille tagumiku peal seisis haraline must paik ja milledele olid ripakile vajunud traksid külge õmmeldud* (69). *Liigne on mitmus ka lauses Mõned inimesed lükkasid meid kogemata ja mõnele astusime me ise jala peale* (37).

Objektivead on viimaste aastate parimaski eestikeelses proosas sagenenud, nii et võiks juba küsida, kas objektireeglid kõiguvad. Viivi Luik on sellest patust peaaegu puhas. Osaobjekt täisobjekti asemel on siiski näiteks lauses *Oleks tahtnud veel võtta ka õhukest halli raamatut sarjast «Rindemehe kirjavara», aga mõlemad käed olid juba kinni* (79).

Autoritekstis on üksikuid õigekeelsusvigu, mõned leebemalt võetavad (*täieõiguslik lk. 130 ettetuppa ja tahatuppa lk. 151, 152 jm.*), mõned tõsisemad (konstruktsioon *oldi silmitsetud lk. 13, mõlemil lk. 131, ortograafiavead õmmelusmasin lk. 142 ja saija tähenduses saada lk. 165* — viimased küll murdetekstis, aga ka murret kirjutatakse mingis ortograafias). Meie kirjastuspraktikas vastutab autori keele eest ka toimetaja. Õigekeelsusvead ning murdeteksti järjekindlus kuuluvad küll toimetaja töö hulka, kui niisuguseid ametihugi juba sellisel hulgal on palgale võetud.

«Seitsmenda rahukevade» tekst tõestab, et õigekeelsusnormide uuendused hakkavad jõudma trükitud kirjandusse. Suure sagedusega esineb autoritekstis *oma* verbi laiendina (nt. *omale elukohta otsivad või tõmbasin omale kaela*), harvemad on vormid nagu *kleidisabu* või *vedelede*.

Kirjanduse hindamise paljudest kriteeriumidest rahuldab «Seitsmes rahukevad» vähemalt järgmisi: raamat täidab oma sümbolfunktsiooni — ta on elu kajastus, raamat täidab lugeja emotsionaalsed ootused, ta on moraalne, tal on teraapiline funktsioon — ta tekitab rahuldust nendes, kes sellises lapsepõlves on elanud, teosele valitud vorm on teemaga sobiv, raamat seostub traditsiooniga ja on samas uuenduslik, autori kavatsused on ilmselt realiseeritud, teos on mitmeselt interpreteeritav, kuulub avatud kirjanduse hulka, romaani keeleline teostus on kõrgetasemeline.

Ühed seosed liidavad «Seitsmenda rahukevade» lapsepõlveromaanide ritta, teised kolhoosielu algaastaid käsitleva kirjanduse hulka. Lapsepõlveromaanidest on taustaks tingimata ka «Väike Illimar», tuntuim eesti lapsepõlveraamat. Nende kahe raamatu kompositsioonitehniline ja emotsionaalne vastavus ei ulatu siiski kuigi kaugele. Hoopis rohkem on «Seitsmendal rahukevadel» ühist Christa Wolfi «Lapsepõlvelõimedega». Tsiteeritagu siin «Lapsepõlvelõimede» avalauset: «Möödunu ei ole surnud; ta pole isegi mitte möödas.» Nii on siis «Seitsmes rahukevad» teiste lapsepõlveraamatutega nii dialoogis kui ka dispuudis.

Sama saab ütelda kolhoosielu algaastaile pühendatud raamatute kohta: «Seitsmes rahukevad» ja «Valgus Koordis» on ilmselt antonüümsed, «Tondiõmaja» või «Tantsuga aurukatla ümber» on «Seitsmes rahukevad» aga n.-õ. täiendavas dialoogis.

On arvatud, et Viivi Luige romaan ütleb saja aasta pärast rohkem kui praegu. Siis muidugi uuritakse toda aega, nagu praegu uuritakse saja aasta tagust ärkamisaega ja mis sellele järgnes. Küllap uuritakse koos ajaga ka tema kirjandust, sealhulgas «Seitsmendat rahukevadet», teose keelt, märksõnade süsteemi, ajataju ja paljut muud. Siis, kui elu kestab ja meil läheb nii hästi, et selle raamatu kirjutamine ja kõik muugi pole olnud asjata.

Holger Pukk

KAKS LAADI. AGA EDASI?

Meie tänavas elab palju lapsi. Teiste seas ka üks väike poiss. Olgu ta nimi Mihkel. Selle Mihkli vanaisa tuli meile ja küsis, kas ei juhtu poja-poja kiige jaoks nõõri olema. Juhtus küll.

Paar päeva hiljem kihutas Mihkel teiste poistega tänaval võidu. Kolmeratta-mehed, aga pörinat oli vähemalt «Jawade» eest. Kihutas must mööda. Ent pidurdas äkki. Jättis tulise võistluse sinnapaika. Vântas mulle vastu ja ütles:

«Aitäh kiigenõõri eest!»

Ohtupoole astusin vanaisa juurde sisse.

«Vaata seda Mihklit!» kiitsin ta pojapoega. «Vântas poistega võidu, aga, näe, meeles pidas, mis sa käkksid tal mulle ütelda!»

«Mis ta siis ütles?»

«Aitäh kiigenõõri eest.»

«Mina pole midagi käskinud,» tõrjus vanaisa. «Tulin nõõr käes koju ja ütlesin, et onu andis. Esimene asi, mida Mihkel küsis, oli: «Kas tal endal ikka vaja ei lähe?» Vastasin, et ju ei lähe, kui andis. Poiss oli natuke aega vait, näppis nõõri ja juba oli tal uus küsimus valmis: «Aga kas onule endale ka nõõri veel jäi?» Mis sa nende küsimuste peale kostad?»

Ma ei osanud midagi kosta. Silm kiskus niiskeks. Nägu naerule. Südamesse puges mõnus pakitsus.

Oli pühapäev. Ilus kevadine ilm, päike paistis. Kõndisin Stroomi ranna poole. Jalutajaid oli teisigi. Kes lastega, kes koeraga. Kes kahekesi.

Eemalt lähenes kolmik: ema, isa, keskel väike poiss. Olgu tema nimi Silver. Põisi üks käsi oli ema, teine isa peos. Rinnal rippus Silveril mänguautomaat.

Ülipõnevaid jälgi ajades lippas lähemale valge puudel. Nina maas, sabajupp kikkis.

Silver tõmbas käed lahti. Haaras automaadi. Pööras relvasuu koera poole. Ja kilkas õnnelikult:

«Tat-tat-tat-taaaa...»

Ema-isa ei kuulnud ega näinud, et üks valge puudel on tapetud. Ema-isa vestlesid magusasti. Poiss pistis oma sõrmed nende pihkudesse tagasi. Vasem kadus isa, parem ema omasse. Laskevalmis automaat rippus rinnal omapead.

Lähenesime. Mere poolt kolmik. «Minski» poe poolt mina. Lähenesime. Vahe oli veel ainult viis sammu.

Silver tõmbas oma käed lahti.

Keeras automaadi otsa minu poole.

Kilkas võidukalt:

«Tat-tat-tat-taaaa...»

Ema-isa vestlesid. Mina olin tapetud.

MÖTTEID JA MÄRKMEID

Poiss poetas oma sõrmed vestlejate kätte tagasi.
Automaat jäi ootele. Uute mängutapmisrõõmude ootele.
Ema-isa vestlesid magusasti.
Ma ei osanud midagi mõtelda, ütelda ammugi mitte. Ma olin tõepoolest nagu tapetud. Hinges ja südames oli külm, väga külm.

Olin jälle kõndimas. Jõudsin koolimaja ette. Suhteliselt uus, üleliia suur, nukralt hall hoone.

Tulid mudilased. Lilled kõvasti rusikas. Teine käsi ema peos. Nullklassi omad. Täna on esimene koolipäev.

Näe, trepist astub üles Mihkel!

Vaata, trepist astub üles too automaadiga Silver!

Ei, ei! Nemad veel ei astu. Neil terve aasta kodu- ja lasteaiaaega ees. Mis kummitusi ma näen! Jälle nood kaks poissi... Mu mõtteist välja astunud... Lausa ilmsi juba...

Pole ka ime. Ma ei ole neist lahti saanud. Nad on tihtilugu minuga kaasas. Kas mõttes või südames või mõlemas korraga. Igapäeva-saginas tõmbuvad kõrvale. Kõndides kõnnivad kaasa. Üks ütleb: «Aitäh, aitäh...» Teine ütleb: «Tat-tat-taa...»

Varsti lähevad nad nii tundes oma emade-isade käekõrval tõepoolest siit treppidest üles. Istuvad pinkidesse. Hakkavad õppima. Aitäh ja Tat-tat-taa.

Hakkavad jah. Saavad targemaks. Matemaatikas, matemaatika kõikvõimsuses. Füüsikas, füüsika tulevikujõus. Mehaanikas, mehaanika otsustavas rollis. Keemias, majandusteaduses, aparaadiehituses...

Aga kumb neist peale jääb? Mihkel või Silver? Kumb võitjaks tuleb? Kõrvuti nad elada ja sirguda ei saa! Õppida küll, targemaks saada küll. Elada mitte.

Keda, kumba toetab too suhteliselt uus, üleliia suur, nukralt hall hoone?

Kas matemaatika, mehaanika, füüsika kõikvõimsust?

Või kunsti, kirjanduse, südamehariduse igikestvust?

Ma kardan sinu pärast, Mihkel. Sest sa tunnend, et kiigenöör on aitähhi väärt, et vahel tuleb arutu võidukihutamine pooleli jätta ja südame sunnil kolm sammu tagasi sõita, isegi peatuda, isegi kolm head sõna ütelda. Aga kaua sa jõuad tunda... Kas ei vaheta sa oma hüüatusi Silveri hüüatuse vastu?

Ma kardan ka sinu pärast, Silver, kes sa puudli ja minu mängult maha lasksid. See oli koletu tegu. Aga ma ei karda sinu pärast mitte tolle tat-tat-taa tõttu. Ma kardan, et sa vahetad mänguautomaadi iga muud masti kõikvõimsuste vastu. Vahetad nii jäägitult, et lähed inimesena täiesti kaduma.

Leian enda ikka veel toda suhteliselt uut kooli silmitsemas. Äkki lisan tema iseloomustusse veel ühe täpsustuse. Ja nimelt: peale kõige muu on see veel reformialguse kool. Ja ma loodan kogu südamest, et see paljutöötav algus ei kesta Mihkli ja Silveri kogu kooliaja. Et nemadki kõikvõimsuse ja igikestvuse kooseksisteerimisest osa saaksid. Et nad ei pruugiks mõtelda: «Kumb meist peale jääb?»

Ja lõpuks, Mihkel, luba et mina ja puudel tuleme mõttes ikka sinu juurde tröösti saama, kui meid mängult maha lastakse!

LITERATUURNE VINT

Toomas Vint: «Suur isane kala akvaariumis».

«Eesti Raamat», Tallinn, 1985. 128 lk.

«Alles pärast seda, kui tajusin oma loomingu (jutt on maalimisest — M. S.) teatud seisakut, tekkis vajadus oma töid analüüsima hakata — et leida teed edasiminekuteks. Mõtlesin isegi romaanile kunstnikust, kes jõuab neljakümnendatesse aastatesse...» ütles Toomas Vint 1981. aastal kunstiteadlasele Jelena Zingerile antud intervjuus («Noorte Hääle» 4.X 1981). Neli aastat hiljem ilmuski Vindi romaan «Suur isane kala akvaariumis», kus kriisiseisundisse sattunud kunstnik vaeb oma elu ja loomingut. Raamatut võib pidada psühholoogiliseks romaaniks — žanr, kus autor osutub enamasti sisuliselt teose peategelaseks, olgugi et tema probleemid, unenäod, hirmud ja lapsepõlvemaastikud on omistatud kirjanduslikule isikule.

Kui interpreteerida «Suurt isast...» teosena kirjaniku kunstniku-minast, tema tuttavatest maalijatest ja kodu-Nõmmest, hajutaks see müüdi Vindist kui raskesti mõistetavast kirjanikust ja teeks «Suurest isasest...» menuromaani. Muidugi, kui kriitika ikka vähegi suudab lugejat mõjutada. Hoopis põnevam on aga otsida romaani toiteallikaid mitte elust, vaid kirjandusest.

Peategelase Leopold Langi elukäigu põhiskeem on lugejale tuttav romaani-dest, mis räägivad sellest, kuidas kangelane küpses eas avastab kunstis oma kutsumuse ja hülgab loomingu nimel endise elu.

Leopoldil on raske lapsepõlv — ema sureb varakult —, ta sirgub noorukist kivi-raiujaks ilma et teaks midagi vaimumaailma ahvatlustest. Alles täismehena leiab ta endale kunsti, otsustab jäägitult anduda loomingule. Ta purustab kõik sidemed väikekodanliku maailmaga, kust on võrsunud, ning asub elama aedlinna toapugerikku, elades aastaid peaaegu täielikus eraldatuses. Lühikese ajaga omandab ta oskused, mille kätteõppimisele akadeemilise haridustee valinud kulutavad aastaid.

Meenutagem, et Maughami Strickland on nelikümmend, kui jätab perekonna ja äri ning põgeneb Pariisi, et omal käel õppida maalima. Jack Londoni Martin Edenil on

seljataga aastatepikkused merereisid, kui ta ühel päeval tunneb endas kutsumust saada kirjanikuks ja alustab võitlust oma kirjaoskamatus, sugulaste, toimetajate ja näljaga. Ka Mihkel Muti Kalle Jermakoff jääb varakult emata ning kasvab üles raha- ja jõumaaailmas, alles täiskasvanuna alustades pürgimist vaimuse poole.

Leopoldiga juhtub nagu tema kirjanduslike esiisadega: just siis, kui tunnustus on käeulatuses (pilte võetakse näitustele, tuntud kunstnikud kiidavad Leopoldit ja kutsuvad oma seltskonda), saabub kriis. Tege lane, kes suutis taluda külma, nälga, mõistamatust ja üleloomulikku tööpinget, murdub, kui saabub edu. Korruga tunnetab ta teravalt oma üksindust: senise eluga on ta ise sillad põletanud, vaimumaailm aga ei võta teda omaks; neile, kellele kunstiga tegelemine on olnud lapsest peale enesest mõistetav, jääb «pühenduja» igavesti veidrikuks, hulluks — võõraks. Erinevalt Martin Edenist, kes uputab end, Kalle Jermakoffist, kes hullub, ja Stricklandist, kes hävitab uhkelt ja põlglikult oma maalid, ei lõpe Leopoldi kriis surma, vaid tervenemisega. Suur isane kala lastakse akvaariumist suurde vette.

Võrdlus suure isase kalaga näitab, et kirjanik pole Leopoldi hädasid ülemäära tõsiselt võtnud, tema hingekriisi kujutatakse pilkamisi. Vindi pehmet ironiat aimub peategelase nimest (lastesaate Leopoldi nimekaim!), kogu raamatu ja üksikute peatükkide rõhutatult kujundlikest pealkirjadest. Tundub, et Vint naerab nii kompleksides kunstnikku kui ka neid kunstnikke, kes näevad kunstnike kannatusrohkes elutees «tänuväärset materjali, millest võib sentimentaalsusepisaraid lugejatele silma meelitada».

Et tegemist on psühholoogilise romaaniga, ei oma sündmuste ajaline kulgemine siin mingit ühtsust. «Suur isane...» on seespidine romaan oma sisemise rütmi- ja dikteerib ajaväliselt mälestuste, elamuste, juhtumuste, meeliskluste, mõtiskluste, tundluste järgnevuse. Ruumitajult on romaan filmilik, sõnal pole siin kuigi suurt koormust, kogu sündmustik on maalitud piltidena. Keskendav üldintriig puudub, kui selleks mitte pidada salapärasest seiklust kirjaga lõbustuskoha di-

rektorile. Kirja ümber keerlevad sündmused on küll intrigeerivad ja puänteerivad efektselt kogu romaani, aga ei läbi kõiki teose tasandeid.

Romaani üksikud osad ei avane kohe esimesel lugemisel, vaid tagantjärele, teraviku taustal. Nii pole näiliselt järgnevaga mingit loogilist seost romaani avaloigul, kus Leopold meenutab, kuidas ta kord rongis sõites tundis vastupandamatut soovi jagada kellegagi hirmu, et mööda libisenud lennuk võis alla kukkuda. Alles kogu teost tundes selgub, et juba esimeses lõigus avati nii Leopoldi olemus kui ka tema hingekriisi põhjused: kannatamine ebamääraste hirmude ja komplekside all («Lennuk liikus rongiga paralleelselt vastassuunas ja peatselt kadus vaateväljalt, ent siis valdas Leopoldit ootamatu õudustunne, et lennuk on alla kukkunud.»), soov oma hädasid teistega jagada («Tõmmanud sigareti lõpuni, läks ta vagunisse ja istus oma kohale, aga õudus ei lahkunud temast ning ta tundis vastupandamatut soovi oma sisetunnet kellegagi jagada.»), võimatus ühendust saavutada («Vastasingil magas umbes kümneaastane poisike ja naeratas unes, ta kõrval tukkus poisi ema.»), üksinduse tajumine («Keegi peale ta enese ei tundnud mingit õnnetusehirmu, ometi elas kõigi teadvuses aimdus, et igal järgmisel hetkel võib kõik pihuks ja põrmuks variseda.»).

Vindi teos ei keskendu kunstniku saatusele, vaid ühele seisundile — Leopoldi konfliktile ümbritseva ja iseendaga, üksindustundele. Selline seisund on tuttav ka paljudele Vindi varasemate teoste tegelastele. Üksildusmeeleolud valdavad isegi tema maalidel, nagu märkis kunstiteadlane Evi Pihlak Toomas Vindi personaalnäituse arvustuses: «Kõleda teravusega mõjuvad mitmed esemed keset rahulikku loodust. Kahes kollases postis, üksikus apelsinis, mõnes unustatud mänguasjas ilmneb lausa väljakutsuvat üksildustunnet» («Sirp ja Vasar» 25. IV 1980).

Paljud Vindi maalidelt tuttavad motiivid ja detailid — kanarbikunõmmed, linnalähedased metsateed, üksikud maha vedeleva jäetud asjad, valged tulbad ja lõbustuskohad — rändavad ka ühest kirjandusteosest teise. Ainult et maalidel vaid vihjatakse lähedal olevale linnale, seal puuduvad kirjanik Vindi lemmiktegelased — linnainimesed, kes kannatavad üksilduse all, võitlevad valge tühjusega, kardavad pimedust ja näevad unenägusid, mis võivad osutada tõelisuseks.

Romaanis «Suur isane...» ei kordu ainult Vindi varasemast loomingust tuttavad tegelased, kellest mõned koguni samanimelised, siin elustuvad terved ammu

ilmunud teosed. Nii põhineb joodiku pihtimuse kirjeldus novellil «Päevad pärast tagasitulekut», mis on ilmunud kogus «Pööre & veeremäng». «Suur isane...» on huvitava struktuuriga: ühe romaani sees paikneb mitu erinevat novelli (leitud kirja ümber keerlev lugu, lõbustuskohas toimuv lugu ja viinaravilt tagasitulnud joodiku lugu), mis asetsevad üksteise suhtes hõlmavalt.

Kordus tundub olevat Vindi lemmikvõtmeid. Juba mainitud kogus «Pööre & veeremäng» põhineb kordusel novell, kus üks mees läheb üha uuesti ja uuesti oma ärajooksnud naist koju tagasi paluma. «Väikelinna romaanis» tahab reporter teha filmi, milles oleks lõputu rida täpselt üksteist kordavaid tegevusi «nagu paljukordne peegeldus kahe vastastikuse peegli vahel». Romaanis «Suur isane...» esineb kordus koguni lauset organiseeriva printsiibina: «... nende kõrval toetub rehale vanem mees, kes peaks pidurdama laste õhinat, aga ei raatsi; ta tahaks lapsed tuppa magama saata, aga ei suuda; väikesed püromaanid ihkaksid kõik maha põletada, aga ei julge.» Sisuliselt on kordused ka romaanis leiduvad salatsitaadid Hesse «Stepihundist», otseviited Fellini «Amarcordile», E. A. Poe' novellidele, Hesse «Klingsori viimasele suvele», Maughami «Kuu ja kuuepennilisele» ning Bulgakovi «Teatriromaanile» ja varjatud laenud oma ja teiste kirjanike teostest (näiteks «Stepihundi» maagilisest teatrist on «Suures isases...» saanud lõbustuskohat).

Vindi laenamise komment on Mall Jõgi «Ringmängu» retsensioonis (Lmg. 1976, nr. 6) vabandanud sellega, et Vint on kergesti mõjutatav ja aldis kõike head teistelt omaks võtma. Ent kordamine ei tähenda tema puhul ringis tammumist (kuigi ringi kujund on talle meelepärane), vaid tuntu põhjal uue loomist. Kordamisel on mõte siis, kui uus loodav tekst omandab salatsitaatide, vihjatavate tausttekstide kaudu lisatähendusi. Antiigis arvati, et jumalad kõnelevad oraaklitega vihjete keeles, sest häämaruses näeb rohkem kui eredas valguses.

Küsime, kas «Stepihundi» motiivide kasutamine «Suures isases...» avardab mõistmist, kas Leopold Langi kõrvutamise Harry Halleriga ütleb meile midagi uut Leopoldi kohta või saame teada üksnes seda, et autor on Hesselte lugenud?

Romaanid sarnanevad struktuurilt, mitmetelt motiividelt, ühiseid jooni on peategelastel, kes kõiguvad marginaalsete isiksustena väikekoodanliku ja vaba kunstimaailma vahel. Kõige ilmsemad on Hesse maagilise teatri ja Vindi lõbustuskoha paralleelid. Maagilisse teatrisse sisenejaid

hoiatatakse: «... maagiline teater — ainult hulludele — Sissepääs maksab mõistuse». Lõbustuskohas öeldakse, et asutus ei vastuta psüühiliste tagajärgede eest. Lõbustuskoha Anneli lubab küllastajatele «edasi anda nende soovunelmaid, mis meie poolt pakutud kujul ei erine millegi poolt reaalsusest» (lk. 99). Maagilise teatri Pablo ütleb: «Minu teatrikesel on nii palju loožiuksi, kui soovite, kümme või sada või tuhat, ja iga ukse taga ootab teid see, mida te parajasti otsite.» Sarnane on ka nendes asutustes pakutavate emotsioonide laad. Anneli sõnade järgi tahab lõbustusasutus «oma külalistele erutavaid-lõbustavaid elamusid pakkuda». Pablo ütleb: «Kogu selle ürituse eesmärgiks on tõsta teie tuju, õpetada teid naerma.» Mõlemas rõhutatakse, et asutus ei suuda pakkuda midagi, mis pole varjul küllastajas eneses! Anneli: «... me pole kõikvõimsad — suur osa saadavast sõltub ikkagi iga inimese isikust.» Pablo: «Mina ei saa teile midagi anda, mis ei eksisteeriks juba teie eneses, ma ei saa teile avada ühtegi teist pildisaali kui teie hinge oma.»

Vindi romaanist ei leia me seda filosoofilist sügavust, mis on Hessel. Alles Hesse abil saab võimalikuks interpreteerida lõbustuskohata kui vahendit, mis aitab Leopoldil leida seda, mida ta otsib — suubuda oma hingemaailma. Lõbustuskohat annab selleks võimaluse, ajendi, võtme; aitab tal

oma maailma nähtavaks muuta. Samal ajal aga vabastab Leopoldi vanglast, milles ta istub — oma niinimetatud isiksusest.

Et «Suures isases...» on lõbustuskoha ja kunsti vahele pandud võrdusmärk, võib öelda, et «Stepihundi» kaudu seletub ka see, milleks Leopoldile maalimine. Kunst päästab Leopoldi teadvuse kontrolli alt, siin elab ta välja oma alateadvuslikud impulsid. Maalides otsib ta endale kohasemat tõelust, teist maailma. Et selleks on ta enda hingemaailm, toob unistuste maailma leidmine ja väljendamine kunstis kaasa vabanemise. Kunst päästab suure isase kala akvaariumist suurde vette. Leopoldile pole lõpuks enam tähtis, kas ta pildid võetakse näitusele vastu või ei. Maalima ei hakanud ta selleks, et leida kuulsust, vaid iseennast. Tema igatses vabaneda valgest tühjusest — see oli tema vangla. Harry Halleri vanglaks oli isiksus. Kas isiksus ongi valge tühjus?

Missugune on Leopoldi isiksus? Leopold Lang on kunstnik, keda ei huvita miski peale oma isiklike tunnete, komplekside, tungide ja vaevuste. Välismaailm on talle vaid sisemaailma dekoratsioon, pelk foon oma läbielamistele. Et see foon on muudetud irrealseks, kas kellegi (Trapeeži) või millegi (unenägude) poolt, siis tuleb välja, et Leopoldi jaoks välismaailma polegi — kõik on vaid valge tühjus.

Margit Sutrop

«SAANUD SELLEKS MIS OLII»

Tõnu Õnnepalu: «Jõeäärne maja».

«Eesti Raamat», Tallinn, 1985. 48 lk.

1. «... Ihalused ühendab omal moel iga-vene loodus, mida ta luulendab detailrikkalt, ürgses puhtuses ja puutumatuses. Kui kaasaegne luule kasutas loodusemeid hingeelu subtiilsemaks eritlemiseks või siis ainult osana suuremates sotsiaalsetes ja filosoofilistes seostes, jäi TEMA visalt otse toponüümilise natuuritruuduse juurde... Nüüd võime öelda, et TEMA luule põhiväärtuseks on see erakordselt diskreetne ja omanäoline tundetoon, mis leidub ta paremates salmides, kus realistlik loodusmaaling saab imelise uneseguse, endelise, igatsusliku või harda loorituse.»

2. «Noor luuletaja tahtis elamusi täpsemalt väljendada, ta vajab põhivärvide kõrvale varjundeid..., talle oli vähe neljast päeva- ja aastaajast, ta ei saanud kirjutada luuletusi üldnimega *lind* ja *lill*, tal oli vaja neid nimepidi nimetada. Nii esinevad üksteise läheduses luuletused,

mille päeva- ja aastaajad juba pealkirjades eristatud... On tähelepannev, et keskpäeva selgusele on eelistatud varjundi- ja värvirohkeid õhtuid, maastiku valgustus on üldse muutunud tähtsaks... Autor taotleb märgatava sihikindlusega väljenduse täpsust ja esteetilisi nüansse, traditsiooniliseks muutunud hilisromantilisele luulele vastandub ka sootuks erinev, «sordiinne» paatos.»

3. «Aga TEMA toob midagi uut... TEMA on peen maalija... Kuigi nendes salmikutes TEMA kergesti maalima kukub, siiski siin maalib ta hinge, maalib ta südant. Ja see süda näib kirgline olema omas vähedas armastuses.»

4. «Vastandina ühistundmusi agiteerivale meelsüürikale hämmastas laialdasemat maitset seda enam ta elamuste iserada, ta emotsionaalne erimurak...»

5. «... sellal kui teised imetlesid kõigi maade kultuuriõisi ja -vilju ja unistasid midagi selletaolist ka Eesti jaoks, filosoofeeris TEMA juurtest ja mullast.»

Ehk aitab, kuigi sama rida võiks veel pikalt jätkata, mõistes TEMA all Villem Grünthal-Ridalat ja Tõnu Önnepalu. Toodud tsitaatide autorid on T. Haug (1985), O. Kruus (1986), E. Enno (1909), G. Suits (1935) ja J. Semper (1935), kes kirjutavad Ridalast. Kui Doris Karevat võrreldi Underiga, Mari Vallisood Alveriga, miks siis mitte kõrvutada Tõnu Önnepalu talle väga lähedase Ridalaga, eriti kui võrdlus ei aita tabada ainult sarnasusi, vaid eelkõige erisusi, mis teevadki muidu pelgalt epigooniks jäävast uue noore luuletaja.

Önnepalu ei kasuta Ridala «maastiku meetodit» (A. Kaal 1935). Ta ei jää kaugeks ja liikumatuks, ta ei loenda ega kirjelda staatiliselt, vaid paneb seisvad pildid liikuma. Ta ei peata hetke, vaid tõukab aja kulgema: «Täna pean videvikutundi», «Kass I», «Tuul kannab tolmupöörist...», «Paadiga» jt. Ta luule on tulvil dünaamilisi verbe, kogu loodus *paisub, nõrgub, tuksub, uhab, ootab, valgub, suurdub, lendab, veereb, rebib, sajab, võngub, keerutab, ilmub, koondub, muudab, surub, hargneb, elab ja hingab*, kolme sõnaga — liigub, loob ja lehvitab. Kui maastik oli Ridalast tugevam (A. Kaal 1935), siis Önnepalu on maastikust tugevam. Kui Ridala puhul «Õieti ei saa arugi, kes igatseb, kas Ridala või maastik, Ridala või veestik» (A. Kaal 1935), siis Önnepalu igatsuses pole kahtlust.

Kui Ridalal on haaratud tugevasti eelkõige nägemis- ja kuulmismeel, siis Önnepalul lisanduvad värvi- ja heliderikkusele aistitavad, kujundlikud lõhnad: «vee lõhn», «süttivate tähtede lõhn», «lõikheinasaadude lõhn», «ma seisan/ ja nuusutan valgust». Meeled segunevad, värvid sulavad soojuste ja jahedusse, pimedusse ja valgusse, helidesse ja vaikusse.

Önnepalu ei kirjelda ainult maastiku- või ajapildi välist ilmet, nagu reeglina tegi Ridala, vaid vahetab puänteerivalt välimise plaani sisemisega: «Põhjatule laul», «Tuled» I ja II, «See õhtu...» jt. See on juba arbutatelt õpitud võte ja Önnepalu valdab seda.

Kõige olulisem lahknevus paistab aga kätte mitte värsistuse- ega maalimisvõtetestikus, vaid meetodis, millega Önnepalu vastandab romantismile realismi. Varase Ridala realism sillerdas impressionistlikult, valgus hilisemas luules sõnarohketesse lüüriilistesse kirjeldustesse laiali ja suubuski lõpuks muinsusromantilisse ihalusse. Mis saab edasi Önnepalust, me veel ei tea, aga esikkogus vastandab ta lüüriilise kirjelduse poeetika järsult argirealismiga, rakendades jällegi võtet puändina: «Vana puumaja hoovis õitsevad valged astrid...», «Lugesin raamatukogus...»,

«Novembriõhtu esimese lumega Raadi kalmistul» jt. Ta tõmbab liiga lenduva kujundi otsad maha, maandab. Ta luuletab argielu ilust endastmõistetavusega, mis ei tunne vajadust seda nimepidi hüüda ega kuulutada, nagu teeb Jaan Kaplinski kogus «Õhtu toob tagasi kõik». Mõnes vabavärsilises tekstis, kus realistlik lauskirjeldus on ainuvaldav, jääb küll luuletus sündimata või poolikuks: «Pliidi all põleb brikett...», «Laupäeva õhtul buss...», «Niisugune on see tund». Programmline on luuletus «Mis on tõelisem?» (kas unistus või reaalsus?) Önnepalu on reaalsuse poolt, sest ta teab, et reaalsus võib olla nagu unistus, et reaalsust saab poetiseerida nii, et see muutub igatsuseks, eleegiaks, ängiks: «Kuuloojang», «Mu öde...», «Tuul kannab tolmupöörist...», «Õhtupoolikul». Mõned vabavärsilised luuletused on nii hea siserütmiga, et mõjuvad nagu meetriline luule: «Hingedeajal sise-maa linnas», «Hele täiskuu loeb...». Liivilik lihtsus ja lakonism saabub aga just vähestes riimilistes luuletustes, rangelt võttes isegi ainult ühes luuletuses emast: «Harvad lumehelbed...».

Önnepalu ei jaga Ridala looduspiltide sotsiaalset passiivsust, vaid eelistab järgida Juhan Liivi looduslüürika varjatud sotsiaalsust, metafoore, mis assotsieeruvad ka noore Paul-Eerik Rummo lõikeheinte ja väikese külmetava järvega, Runneli tiheneva metsa ja reetliku rajaga: «Roostes lõikheinad soos...», «Kuuloojang», «Lootused lähevad luhta», «Mu maja» I—IV. Siit edasi näen terendavat teed täieliku iseseisvumise ja oma sõnumi suunas, mis juba praegu oma vaikselt moel ja väiksel toel on olemas:

mötlen
elupuu juured
hargnevad külmunud mullas.

Luuletuses «Hommikul purjetab päike latvade kohale...» leidub minakujund:

Olen kaljul tuule käes lidutav rohi
Mõistetud suruma juuri
Sesse röskevõitu urbsesse kivisse.

Oluline on sama luuletuse lõpp:

Ja valged linnud
On mõistetud minust üle lendama.

Juurte, mulla ja linnu motiivid kordusid ka Ridalal, aga praegu tundub sümptomaa-tiline, et Önnepalu vastandab lootusetult «kõrgelt ülerändava lõkese laulu» või kardetava «hiireviu varju» lennu maadligi juurduva rohuga. Ta ei kardata, kui «lootu-

sed lähevad luhta», sest «luhas sääl haljendab hein». Lõputtsükklis, eriti aga «Mu maja» III ja IV on isamaa sümbolika nähtavamal, väljendades tundlikult nii ohutaju kui programmi.

Niisiis: kool on läbi, õpetajad on olnud head ja õpilane andekas, tunnistusel puha

viied (vrd. kiitvat vastuvõttu ajalehtedes «TRÜ» ja «Edasi»). Rõõm muidugi, aga jätkugu temalgi Kareva ja Vallisoo jõudu õpitu-kogetu viljakalt ning omanäoliselt välja arendada. Luuletajad luuletagu!

Jüri Kiis

ELULOOD

Peeter Mürsepp: «Carl Fr. Gauss». «Valgus», Tallinn, 1985. 96 lk.; Jevgeni Bobrov: «Karl Linné». «Valgus», Tallinn, 1986. 152 lk.; Helle ja Karl Martinson: «Paul Kogerman». «Valgus», Tallinn, 1981. 64 lk.; Friedrich Herneck: «Albert Einstein». «Valgus», Tallinn, 1982. 96 lk.

Lugesin «Elulugude» sarjas ilmunud Peeter Mürsepa «Carl Fr. Gaussi» ning olin rõõmsalt üllatatud. See õhutas lugema ka enam-vähem samal ajal trükist tulnud Jevgeni Bobrovi «Karl Linné». Seda lugedes ma enam nii rõõmus ei olnud. Siis otsisin üles ka kaks varem ilmunud raamatukest. Helle ja Karl Martinsoni «Paul Kogermani» ning Friedrich Hernecki «Albert Einsteini» — lugejarõõm aina kahanes. Kui uue biograafia-sarja nelja senist teost paremusjärjestusse seada, siis olekski see siin esitatud.

Pole kahtlust, et niisugune raamatusari on vajalik ja sellel on suur lugejaskond. Eriline tähtsus võiks neil raamatuil olla noorele lugejale. Mäletan oma noorusest, et mulle avaldas mõju raamat Roald Amundsenist ja küllap sai lemmikkangelane ka mingil määral eeskujuks. Kuigi pelgasin külma ja lumevälju ja meri tundus liiga suur olevat ega kavatsenud ma kunagi sellisel viisil tühermaid avastama minna. Mehelik riskimislobu näib tagantjärele isegi mõnevõrra taunitav olevat: üks oodanud ära, kuni luuakse kindlamad vahendid maakera tingpunktidesse jõudmiseks. Ei pea ju arvama, et sellised vahendid loodi vaid tänu sellele, et mitmed ekspeditsioonid lumistes kõrbetes hukkusid. Aga nii mõtleb vist tsivilisatsiooni mugavustest rikutud vaim. Mees peab võitlema ka linnakabinetis.

Ohutava eeskuju üllast missiooni täidab vaadeldavatest raamatutest kõige paremini «Carl Fr. Gauss» tänu sellele, et autor on suutnud avada suure matemaatika mõttetööd selle kujunemises. Sellega pole toime tulnud teadusajaloolane professor Herneck oma Einsteini eluloo niinimetatud rahvavaljaandes.

Kõik neli teost näitavad, et loodusteadlane teeb oma elu tähtsamad avastused 20–30-aastaselt, mil kaasaegset pürgijat ei sõandata isegi veel nooreks teadlaseks nimetada. Avastusi on nähtavasti kergem teha siis, kui sa vähem tead ja rohkem aimad. See ei paista silma üksi teadustes, vaid ka kunstides. Hilisemas eas kirjutatud küpsemate teoste avastuslik alge pärineb samuti veel plaanitude otsingute ajast.

Ka siis, kui sellised raamatud oleksid teadlikult orienteeritud noorele lugejale, poleks mingit põhjust teha suuri lihtsustusi teadlaste töö ja mõttekäikude esitamises. Nagu ikka on heal raamatul palju funktsioone. Sellist teost peaks olema huvitav lugeda nii väheste teadmistega noorukil kui ka sama ala eriteadlasele. See on saavutatav, kui suudetakse luua lugu. Lugu inimese elukäigust, lugu tema mõtte-tööst, lugu ajastust ja lõpuks lugu nüüdis-aegsest lugejast, mis teebki raamatu õigeks ja vajalikuks.

Asja õnnestumise mõõduks on nimetatud esitaja annet. See mõiste on küll koondav, kuid võrdlemisi ebamäärane. See pärast pakun välja pisut kitsama: intellektuaalne kirglikkus. Mõiste hõlmab asjast huvitatust, ausust, intensiivsust, soovi lugejat veenda, talle oma arvamusi ja tundeid peale suruda ning loomulikult tarkust, mitte niivõrd oma ala süvitsi läbitunneta mist, kuivõrd üldisemat, loova inimese mõistmise tarkust.

Teaduslikku ainet esitab siin nimetatuid kõige põhjalikumalt Bobrovi raamat Karl Linnést. Ka suure teadlase portree on huvitav ning antud varjatud huumoriga. Botaanika on iseäralik ala: inimesed elavad pidevalt taimede seas ega tea nendest peaaegu midagi. Isegi siis üsna vähe ja piiratult, kui nad neid kasvatavad. Nad aimavad vaid, et taimed vajavad armastust ja sisendust mitte vähem kui kõik teised elavad olendid. Taimede nimesidki teame enamasti ainult nõndapalju, kui palju oleme teada saanud varases lapsepõlves. Võib-olla on seegi põhjuseks, miks teos Linnést tundub olevat vähem intensiivne kui lugu matemaatik Gaussist. Mürsepa raamatu puhul tajume taustast

ning samas kusagilt sügavalt, et see on kirjutatud just meile.

Inimene saab oma vähesed teadmised peamiselt keskkoolis. Karl Linnést on meelde jäänud, et ta oli küll suur botaanik, kuid üsna naeruväärne, sest klassifitseeris taimi formaalsete tunnuste, näiteks tolmukate arvu järgi, ja pealegi uskus, et maailm on Jumala loodud. Selle töö teeb «Elulugude» raamatuke ära, et lükkab sellise poolhalvustava koolisuhtumise ümber. Suurest matemaatikust on meil meeles vist küll ainult Gaussi kõver. Mürsepp ei kasuta oma raamatus superlatiive, kuid tõstab raskepärase iseloomuga teadusemehe väarikasse valgusesse ning oskab teha ta lähedaseks, nõnda et mäletad teda ja mõtled ta peale ka siis, kui oled lugemise ammu lõpetanud. Ajastust annavad mõlemad teosed pildi, huvitavaid paralleele tekitab Gaussi raamat siiski rohkem. Bolyai'de lugu väärinuks omaette raamatut, just et anda Ungari ja ajastu tausta. Kuid hea, et see siingi ära on toodud.

Nende kahe teose võrdlemine tõukaski käesolevat kirjutama. Peamine impulss oli äratundmine, et oma autori teos on selgelt eelistatavam tõlkeramatust. Just selle tõttu, et see arvestab lugejat, kellele lugu on kirjutatud, arvestab kultuurilist tausta ja täna siin levinud mõtlemist. Selle kohta ei saa igalt leheküljelt näidet tuua, kuid see arvestamine avaldub teose vaimus. Kuna need lühielulood on paratamatult kompilatsioonid, kokku kirjutatud, koondatud ja kohandatud, siis peaks seda tööd eesti lugeja jaoks tegema eestlasest autor. Seda tingib juba kogu sarja lähteidee. Kui ei tõlgita peamisi põhjapanevaid teadusbiograafiaid, vaid nendest lähivaid kolmandaid või seitsmendaid käsitusi, siis on õige kasutada oma autoreid. Igal erialal peaks leiduma teadlasi, kes oma vaevalt et ülearu hõivava teadustöö kõrvalt tunneksid vajadust endale ja oma kultuurikeskkonnale ära mõtestada tüki-kest selle teadusala ajaloost. Kuigi kirjastus väidab, et oma autorid ei taha kirjutada. Kas ei võiks Peeter Mürsepa eeskujul siin innustada? Ehk sunnib sellise raamatu kirjutamine teadlast ka oma ala asju läbi mõtlema emakeeles, kui ta peaks liialt elama teaduslikus ladina keeles. On ju iga kultuuri kuuluja kohus hoolitseda oma lõigu eest ning vahendada seda rahvuskaaslastele.

Et eesti autori teos ei tarvitse eriti õnnestuda, näitab raamat Paul Kogermanist. Selle võrdlemisi üldsõnaliselt refereerivtoon ei pane kaasa elama. Rääkimata sellest, et oma mehe teadustöös või ka eluloos näeksime inimesel dramaturgiat. Kiretu esituse põhjuseks võib olla see, et mehe elu-

käik on läinud läbi keeruliste aegade, millest paraku ei saa ikka veel ausalt ja oma tõsist arvamust pidi kirjutada. Erinevalt kolme ülejäänud raamatu autorist polnud Helle ja Karl Martinsonil kasutada ka paljukordseid eeltöid, millest valida kõige elavamast aimest. Töö väärtuseks ongi vahet tema esmakordsus, kuid paraku jääb tunne, nagu olnuks tähtpäevaks tarvis midagi kirja panna ja see tehti ära. Imelik, et eriteadlasest autorid ei ole suutnud just Kogermani teadustööd paeluvalt esitada, kuigi isegi keemiat ja aine saladustest peaks olema võimalik üldfilosoofiliselt ning arusaadavalt kirjutada. Hullem on see, et mitmete meeldivalt siiraste arvamusalvuste kõrval ajastust ja asjaoludest esineb hüüatusi, mida vist on peetud konjunktuurselt soodsaks.

Ent selleski osas on raamat meie suurest keemikust diskreetne ja korrektne, kui seda võrrelda Berliini professori Einsteini-käsitlusega, mis lausa kubiseb naeruväärsuseni küündivatest hüüatustest *à la* relatiivsusteooria looja vaated sotsioloogias ja poliitikas polnud vabad vigadest, ta ei mõistnud proletariaadi diktaatori tähtsust jne. jne. Raamatust jääbki mulje, nagu oleks Einsteini mitte alati kõige õnnestunud väljaastumised imperialismi vastu tähtsamad kui tema teaduslik hiilgetöö. Eesti lugejale võiks ju huvi pakkuda see saksalike komplekside jada, mis siin ühtevalu ilmsiks tuleb, kui autor räägib suure juudi Einsteini suhetest Saksamaa tegelikkusega. Siiski on üsna arusaamatu, miks valiti see küündimatu referaat tõlkimiseks Albert Einsteini tõelise eluloo asemel. Ometi annab just see mees ainet mitmes plaanis rääkida ajastu ja inimolemise kollisioonidest eriti nüüd, kus me taas räägime füüsika kriisist, kus tunnetusilma ootuspäraselt peagi vapustavad uued teooriad ja võimalik, et ka Einsteini hüpoteeside kummutamised ja edasiarendused (mis on teaduses paralleelsed mõisted). Tõlkija I. Piiri asjatundlikest kommentaaridest võib järeldada, et ka tema ise oleks suutnud kirjutada parema loo. Seetõttu tuleb talle, kirjastusele ja soovitajatele ekstra ette heita halba valikut.

Lõpetuseks kordan, et sari on kahtlemata vajalik. Jääb kahetseda, et see ilmub nii tükatil, on ebaühtlase tasemega ja nähtavasti siis ka mitte kõige paremini läbi mõeldud. Ootame uusi raamatuid, igatahes eelistavalt eesti autoritelt — kui kas või mahu pärast pole võimalik tõlkida-trükkida biograafide põhiteoseid. Samuti oodatavad on meie oma suurte teadlaste elulood.

Arvo Valton

KROONIKAT

8.—14. juunini viibis Soomes Oskar Kruus, kes esines Jyväskylä ülikoolis korraldatud Hella Wuolijoe juubelikonverentsil ettekandega kirjaniku loomingu seostest Eestiga.

19. juunil tähistati Kirjanike Maja saalis ENSV teemalise kirjaniku Enn Vetemaa 50. sünnipäeva. E. Vetemaa loominguteest rääkis Jaak Jõerüüt. Juubilari austamise osalesid EKP KK sekretär Rein Ristlaan ja kultuuriosakonna juhataja Kalev Tammistu. Kauaaegse viljaka töö eest eesti nõukogude kirjanduse arendamisel ja seoses 50. sünnipäevaga pälvis E. Vetemaa ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi aukirja. Oma aukirjaga autasustas juubilari ka ENSV Riiklik Televisiooni- ja Raadiokomitee.

24. juunil algas Moskvas Kremli Suures Palees NSVL Kirjanike Liidu VIII kongress. Juhatus aruandega esines NSVL Kirjanike Liidu juhatuse esimene sekretär Georgi Markov. Eesti kirjanikest võttis kongressil sõna Vladimir Beekman. Uue juhatuse esimeheks valiti Georgi Markov, esimeseks sekretäriks Vladimir Karpov. Moodustati juhatuse sekretariaadi büroo, kuhu kuuluvad Tšongõz Ajmatov, Grigori Baklanov, Juri Bondarev, Vassil Bõkav, Oless Gontšar, Sergei Zalõgin, Vladimir Karpov ja Georgi Markov. Juhatus sekretariaati valiti teiste seas ka

Vladimir Beekman. Eesti kirjanikest on juhatuses veel Jaan Kross, Jaak Jõerüüt, Paul Kuusberg ja Arvi Siig, keskrevisjonikomisjonis Teet Kallas ja Kalle Kurg. Delegaadidena võtsid kongressist osa Naf-toli Bassel, Vladimir Beekman, Lehte Hain-salu, Jaak Jõerüüt, Maie Kalda, Jaan Kross, Kalle Kurg, Paul Kuusberg, Karl Muru, Lennart Meri ja Arvi Siig. Külalis-tena olid seal Mats Traat, Viivi Luik, Ellen Niit ja Andres Langemets. Kongressi plenaaristungil esines sõnavõtuga Vladimir Beekman ja kriitikakomisjonis Kalle Kurg.

14. juulil tähistati Raamatuühingu saalis Oskar Kuninga 75. sünnipäeva. Juubilari kirjanduslikust tegevusest rääkisid Eerik Teder ja Artur Laast. Viljaka töö eest läti kirjanduse vahendamisel pälvis O. Kuningas Läti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi aukirja.

Klubis «Pegasus» rääkis 18. juunil Oskar Kruus H. Wuolijoe 100. sünni-aastapäevale pühendatud teaduskonverentsist Jyväskyläs, 2. juulil jagasid oma muljeid üleliidulisest kirjanike kongressist Andres Langemets ja Lennart Meri, 9. juulil oli klubil külas Leningradi miim- ja klouniteatri «Litsedei» Tallinnas gastro-leeriv trupp.

ERNA SIIRAK KULTUURIHOIDJANA

24. juulil oli järjekordne juubel kirjan-dusteadlasel Erna Siirakul. Ehk lükkus sünnipäevapidu suure suvekuumuse tõttu veidi edasi, nagu sinne kirjutiski sammu võrra hilineb? Oli see nii või teisiti, aga kindel on, et tegemist teeneka kirjandus-loolase, -kriitiku ja -teoreetiku tähtpäe-vaga.

Sündinud Tartus 1911. aastal, sai Erna Siirakule (neiuna Tillemann) osaks olla G. Suitsu ja J. Semperi õpilane. Ta lõpetas Tartu Ülikooli 1936 magistrakraadiga eesti keele alal. Järgnesid kümme aastat viljakat ajakirjanikuaastat, väljasaatmine poliitilistel põhjustel 1947, rehabiliteerimine ja taastulek kirjandusellu järgmise kümnendi lõpul ning kaksikümend aastat teadus-tööd Keele ja Kirjanduse Instituudis. Nende väliste piirjoonte vahele mahub suur hulk publikatsioone, mida võib jaotada kolme rühma: kirjandus- ja teatri-arvustused, kirjandusloo-alased tööd ja teooriakäsitlused.

E. Siirak on arvustanud ja uurinud nii luulet kui ka proosat ja õige paljudelt

autoritelt. Esikohal nende seas on Tammsaare, Under ja Semper. Tammsaare lau-seehitus oli noore kirjandusteadlase magistritöö teema, siis ilmusid silmapaiste arvustus «Põrgupõhja uue Vanapagana» kohta, mitu kirjaniku tähtpäevaartiklit, Tammsaare ja Dostojevski kõrvutav vaatus, raamat «A. H. Tammsaare in Estonian Literature» (1978), «Kogutud teoste» II ja III köite järelsõna jm. Esimene ulatuslik Underi-käsitlus ilmus poetessi 80. sünni-päeva puhul, seejärel tulid saatesõnad kogule «Puutarhan syksy» (Helsingi, 1978) ja «Mu süda laulab» (1981). Ka akadeemilise kirjandusloo Underi-peatükk on E. Siirakult ja kirjastamisplaanis seisab tema Underi-monograafia. Semperi loomingu uurimise tähtsuseks on retsensioonid, monograafia sarjas «Eesti kirjamehi» (1969), kirjandusloo vastav peatükk ja mitu järelsõna. Peale nende kolme suurkuju on E. Siiraku sulg korduvalt puudutanud veel V. Adamsit, A. Aspelit, Fr. Tuglast, J. Käernerit jt. Tema arvustused ja autori-ülevaated on kirjutatud asjalikult ja süve-

nemisega, paistes eriti silma 1930. aastail, mil arvustuse kvaliteet kippus sageli kvantiteedile — kümmekond kirjutist teose kohta — alla jääma.

Omaette tahu E. Siiraku kirjandusloolases töös moodustab eesti vanema kirjastõna uurimine, mida sai tehtud EKA I osa tarbeks ja millest sündis hulk ajakirjaartikleid. Uurija vaateväljas on esimesed aabitsad, eestikeelse salmi ajalugu, B. G. Forselius jmt. Selle aja kirjamehi ja hilisemaidki on E. Siirak tutvustanud ka EKBL-is.

Märkimisväärne on E. Siiraku panus teiste maade kirjanduse eesti lugejale tutvustamisel: Lunatšarski, Neruda, Roland, Steinbeck, Tolstoi, Tšehhov, Verhaeren, Whitman. Välskirjanduse tundmine on rikastanud ka omamaise kirjanduse käsitlusi.

Kui Keele ja Kirjanduse Instituudis loodi kirjandusteooria sektor ja asuti teooriaamatut kirjutama, oli tegijate seas ka E. Siirak. Tema läbi töötada jäid stiiliküsimused. Neil teemadel on ta avaldanud mitu algupärast artiklit ja tutvustavaid kirjutisi; ilukirjanduslikku stiili käsitab ta laiemas mõttes, s.o. mitte ainult sõnastuse, vaid teose kui terviku tasandi fenomenina. Eraldi artiklites on E. Siirak vaadelnud Tammsaare, Underi ja Semperi stiililaseid seisukohti.

Kirjastamisasjus vähikule tundub meie kirjandusteadlaste artiklivalimike väljaandmine lausa müstilisena. Kui ammu on

räägitud ja kirjutatud, et publik ootab ühe või teise, sealhulgas E. Siiraku artiklikogu, aga ootamise ja rääkimisega asi piirdubki. Või kui tõesti ilmub, siis nii väikesel hulgal nagu Kaalepit, Runnelit ja viimati Mutti. E. Siiraku artiklikogu käsikiri on kirjastuses järke ootamas, jääb loota, et sel läheb senistest paremini.

Juubilari tööde sinne kirjeldamine ei ole kaugeltki ammendav — seesugune nõudnuks monograafiat. Tore on seda ometi üldjoontes hõlmata ja tõdeda, et G. Suitule omane haare ja põhjalikkus on õpilasesti olemas. Paari töökat ja erudeeritud kirjandusnimest on E. Siirak määratlenud kui kultuurihoidjaid. Selle aumimetuse on ta ka ise ära teeninud. Jätaku tal edaspidigi tahtmist ja jõudu ning olgu tal tehtu üle rõõmu!

Ah et juubilari portree on ühekülgne, kui ainult tööasjust räägitakse? Siinkirjutajal on olnud võimalus töötada koos E. Siirakuga ligemale kümne aastat, kuid inimesena teda iseloomustada siiski ei sõanda. Meile, noorematele teaduses kiibitsetele oli ta autoriteetne, aga mõistatuslik. Me aimasime temas rikkalikke elukogemusi ja küsisime mõnigi kord tema arvamust eraelu küsimustes. Imetlesime tema värskust ja elujõudu. Ja loodame, et ta avab end rohkem oma memuaarides, millest mõni paljulubav märk on juba ilmunud.

L. Uustalu

INIMESE KUNINGLIK TEE PARATAMATUSES

NIKOLAI BATURIN — 50

Kui mõelda Nikolai Baturini proosateoste, siis meenub esmalt nende esteetiline tähendus kui väärtus ja selle kaudu avalduv eetiline ideaal. Viimane ei pruugi olla üheselt mõistetav; veel enam: sageli aimdub see nimelt vastandite kaudu, paradokside või hajapiltide helinas. Seetõttu ongi esteetiline väärtus — teoste esteetiliste omaduste positiivne tähendus inimese ja inimkonna jaoks — käesolevas tõstetud esikohale.

Keele rikkusest ja ilust on ca paarikümnes arvustuses niigi heietatud; nimetades Baturinit meie emakeele vääristajaks, ei üllata see kedagi. Vääristades keelt vääristatakse ka keeletarvitajaid, nende kaudu aga kogu maailma: siingi võime näha esteetilise väärtuse üleminekut eetiliseks. Tõsi küll, tosin aastat tagasi on O. Jõgi öelnud: «Ta mõtted ja tunded lahustuvad tekstipaisutusse, sõnaliiasusse, kujundipaljusesse. Pildid, mõtisklused, elamused voolavad paberile täiesti pidurdamatult, piirjooned ähmuvad, valguvad laiali nagu üliküllase veega joonistatud akvarellil, elamuse tervikkust ei teki lõpuks hakkad kahtlema selleksi, kui palju selle suure sõnadetulva taga poetiseerimisväärsust ongi.» (Lmg. 1974, nr. 4, lk. 662.) Aga tollal ei olnud veel ilmunud ei «Leitud kajast» ega «Noor jää», kus eksperimendi üle juba kindlalt valitsevad mõõdutunne ja maitse. Ühe (proosa-) raamatu autori omanäolisust on ikka oht katteta epteerimisihaks pidada; järgne-

nud teostega on Baturin aga tõestanud oma arenevat isikupära, andejõudu ning töövoimet. Olemist kirjanikuna.

Esteetilise maailmataju tundlikkus, loominguenergia, mis hajapildidki terviku pingestab, ning olemise süvahoovaltele suunatud tunnetusiha lubavad kirjanikul (ja tema vahendusel ka lugejal) tabada «olemise kõrgemat tähendust» (vt. «Teose sünd», Tallinn, 1976, lk. 47). Mis aga annab olemisele kvaliteedimärgi?

Baturini teoste põhjal võiks postuleerida: eksistentsi kõrge kvaliteedi tagab loomevõimelise vaimu- ja hingeelu intensiivsus ja ilu. Ilu tähendab vastavust seesmisele mõõdule. Seesmise mõõdu adumine hetkes eeldab kuulatamist, aja voolust väljaastumist või selles seisatamist. Eitusest võib see ehk alata, aga alles jaatuses saab selline tunnetus tõeliseks.

Nii saabki Baturini loomes objektiivselt ajavoolust olulisemaks subjektiivne. Siit lähtub omakorda ajaväline ning igavikuline hetk, milles õnnestub leida oma sügavaimast hingespist identents endaga ja kooskõla Kõiksusega. Julguse eest ohverdada hetkele aeg, argisus ning perekonnale turvalisus, on Baturini kangelasi nimetatud kodu-, perekonna- ning rahvustundeta erakuteks, võitjateks ja hülgajateks (Aivo Lõhmus, «Sirp ja Vasar» 8. VIII 1980, nr. 32). Loobumist on tõlgitud riisumisena. Hetke on mõistetud eneseeritlusviivuna, ei enam. Hetkes on aga elu olemus ja selle tunnetamise võimalus,

RINGVAADE

isiksuse absoluudiiha, loovuse alge ja seega kogu inimliku kultuuri läte. Siin on eos ka inimese renessanss: uue inimese sünd, mida ihaleb kogu maailm ja esmalt selle sotsialistlik osa. Siin on olemine Inimesena, mitte enam asutuse või institutsiooni allüksusena. Siin on Ilu.

Tee olemisele Inimesena ja see olemine hetkes ongi Baturini teoste tegelik teema, mis kannab kogu loomingu ideed: teadmist ja püüdlust kauni ideaali poole («Ühest elust on vähe, et inimeseks saada,» ohkab kuningaonni Kuningas.) Nii on ületatud ka näilised vastuolud: olgu või avarilmaigatuse ja koduhoidmisvajaduse poetiseerimise vahelised, millele Lõhmus viitab. On ju nimetatud üksnes absoluudiiha välised vormid, seemine kvaliteet võib neil aga identseks osutada.

Baturin rõhutab nii otsesõnu kui ka kunstiliste kujundite kaudu, et oluline pole mitte elupäevade kvantiteet, vaid pigem hetke boniteet. «Hiidkilpkonn elab kolmsada aastat ja on ikka kilpkonn. Ühes päevas võib elada ühe täiusliku elu.» («Leiud kajast», lk 229.) Igas hetkes võime endas igavikuinimest ehitada, kaunimaks muutuda, täiustuda. Loobuda välisest olemisest või siis kujundada seda vastavuses seesmise, tõelise olemisega. Väline tegevus ilma seesmiseta on ebatõeline: seda adivad Baturini (pea)tegelased, ja see taib teeb nad kauneiks. Ent «Oled sinagi oma eaga vaid pinnasevalmistajaks kõrgemale, kaunimale olemisele» (Lmg. 1979, nr. 1, lk. 67).

Kristiina Ross on väitnud («Sirp ja Vasar» 28. VI 1985, nr. 26), et «Baturin on võtnud endale kohustuse kuulutada tõesid, millesse ta ise seesmiselt uskuda ei suuda, ehkki arvab, et peaks, ja vägistab seetõttu oma poeediloomust, püüdes seda kõigest väest õpitud raamidesse suruda.» Ja nõnda näeb arvustaja «Noores jääs» «ülevat lugu Kildust, Elu Seaduste Järgijast, kelle ürgsed instinktid ning süüdimatu elujanu purustavad ühiskonna konventsionaalsustele tuginevad haprad seosed.» Seesuguse tõlgituse puhul eiratakse täiesti autorisuhet, tema vaatepunkti, mis ometi kogu teose atmosfäärile tooni annab. Lisaksin meelsasti teistsuguse mõistmisvõimaluse, mis tundub autorisuhetega enam tasakaalus olevat. Kõigepealt on kahtluseväärt otsida ülevust Kildu tegevusest ja selle motiividest: ülevuse toob romaani pigem teadmine võitlusest loobumise võimalikkusest. (Vastuvõetamatuna kujutatud vastasleer oleks ehk enam õigustanud Rossi tõlgendust, nüüd mõjub aga Kildu sõjakuulutus ehtsa rõõvretkena). Ka ei ole Kildu kangelane, ta ei kehasta isegi mitte Elu Seadusi, vaid pigem tumedaid jõude, millega võideldes selle tänapäevase ja ometi antiigihõngulise tragöödia mitmed tegelased hukuvad. Hukkub ka Kildu enese «seesmine inimene» — see, kes ta võinuks olla, ületades oma kire ja egotismi. Kildu tee on kaugenemine inimraalist ja inimsusest, see on desindividuaatsioon, või, nagu Baturin oma järelsõnas ütleb: «ego-eksistents, see tähendab mitteelu.» Jah, muidugi, ego saab isiksust ehitada ainult teatud piirini, siis algab allakäik. Nimetule voo-gamisele, mis mängib aastaaegade ning põlvkondade vaheldumisega, lisanduvad moraaliprintsiibid, mis kujundavadki tõe-

lise isiksuse. Näiline tugevus, mille annab moraalitus, võib küll lõhkuda, mitte aga ehitada; joobumus ilma eetilise imperatiivi selgroota võib küll haarav ja isegi vaimustav olla, ei teeni aga siiski täius-tumist, vaid lagunemist. Maise isikliku õnne iga hinna eest saavutamise lootus kõlab aimlikus kuulajas ühiskonna huku eelmänguna: nii romaani kui ka ühis-kondliku olemise traagika tuleneb pigem siit. Seosed, mida lõhub Kildu, ei püsi mitte ühiskonna konventsionaalsustel; kui see tõesti nii oleks, siis poleks vajadustki K. Rossile vastu vaielda. Olukord on vastu-pidine: neil seestel püsib ühis- ja inimkond.

Seoses traagilise elemendiga Baturini loomingus veel paar sõna. Arvustajad, kes räägivad hukkamõistval toonil «ühiskonna hüljanud individualistidest», jätavad tähe-lepanuta paratamatuse, mis individualis-tidega manipuleerib ja mida nii Gregor, Kütt-Kuningas, Kildu, Jürgen, Järvlane, Marab kui ka enamik teisi tegelasi pide-valt adub. See pole öeldud õigustamaks üht või teist tegelast, vaid traagilise ja üleva lätetele viitamiseks. Miski on ikka üle inimese ja see paratamatus on selgelt hoomatav ka siis, kui ollakse töö- poolest jõuline ja kaunis. Just nende jõu- dude nonpersonaalsus ja võitmatu lubab inimesel neile alla jäädeski olla suur ja kaunis — siit Baturini mitmete kangelaste stoilne ilu. Vaieldamatult on tegemist isik- susega, kellest ka halvimaile pole võimalik loomuldast madalust külge kirjutada. «Luua sisult tihendatud, keelelt avardatud raamatu-universum, kus inimesed pole nii, nagu nad on, vaid nii, nagu nad võiksid olla, kui nad ka kujutaksid seda, mida nad ei tea» (N. Baturin, Lmg. 1979, nr. 1, lk. 61) — jah, kirjanikul on see õnnestunud. Nimelt seetõttu elab tema teostes see antiiktragöödiate vaim, mis häabus Euripidese poolt lavale aidatud keskpärasuses ja samaegselt sündinud sokraatlikus püüus loogika abil viimse tööni jõuda. Baturini inimesed arutlevad ja mõtisklevad palju, ei looda aga niivõrd loogikale, kui salateadvusele ja intuitsio- nile, näevad pigem ilu kaudu tõe kui vastupidi. Ka suhtlevad nad omavahelgi vesteldes enam abstraktsete jõududega kui üksiteisega. Moraali ja ilu sõnastamata seadused kujundavad nende elu ja iseloomu enam kui inimsuhted.

Antiiktragöödiadele on omane ka tuleviku-aimus, paratamatusest (mida ei tohi samastada lootusetusega), hellenlik rõõm ilust, kriitilistes situatsioonides avalduv stoilisus (Gregori surm, Mae lahkumine areenilt) ning kõige toimuva ülevus. Ka Baturinil pole tähtis see, mis toimub, vaid kuidas see toimub: vanade tragöödiate süžee oli ju vaatajaile teada juba müütide kaudu. Ja mida meiega muud teeme, kui vaid varieerime ja kombineerime müüte. Mis puutub aga Kildu võitlusesse, siis ei tekita katarsist mitte neiu tugevuse nautimine, vaid pigem kaastunne Jürgeni ja Mae ja Elmeri ja kogu selle kauni kodu (mis võiks algse Eedeni võrdumiks olla) vastu. Samuti kindel teadmine, et Kildulgi on võimatu saada õnnelikuks. Näeme ju, et Jürgeni ja Kildu vahel seisab paremal juhul igavene kurbus ja halvemal juhul vihkamine. Ja eks seegi teadmine soodustab katarsist: kurba, puhastavat rõõmu igaveste printsiipide püsikindlusest.

Taas Baturini proosa vormilise külje juurde tagasi pöördudes näib, et eksis M. Mäger, kes väitis: «Luules võimalikud, Alliksaart meenutavad võtted pole proosas kuigivõrd kohal.» (Lmg. 1974, nr. 3, lk. 517.) Sedavõrd, kui proosa on kunst, on omal kohal kõik, mis teeb kunstifaktist kunstiväärtuse. Ilu teeb seda, olgu muuga siis kuidas on. Algne äärmuslikkus oli vajalik mõõdutunde leidmiseks: psühholoogilise info hulk kasvab tänu kunstiteose vormile. Lugesdes ainuüksi süžee ja sõnade tasandil, jääb lugeja vaeseks, velmets aga kunstilist kujundit koos selle emotsionaalsemantiilise ruumiga, avardub mõtte- ning

tundemaailm ja saavutatakse kogemuse uus kvaliteet. Baturini plastiline ja värviküllane proosa võimaldab seda paremini kui suur osa kaasaegsest luulest. Kuigi Baturin ei näi järgivat loomingulise öönoomia printsiipi, on tema poeetiline proosa kaunis. See ilu tuleneb mõõdutundest dionüüsiliku ja apolloonliku elemendi ühendamisest ja pole mõtet soovida, et teine neist kasvaks esimese arvel enam, kui see on toimunud seni. Siis võiks korduda sama, mis juhtus antiiktragöödiaga (nii mõnegi mõtleja arvates samal põhjusel): algaks allakäik.

A. Üprus

MÄRKMEID NSV LIIDU KIRJANIKE VIII KONGRESSILT

Möödas on NSVL kirjanike VIII kongress. See oli sündmus, mida tänavuses muutustevalmis ühiskondlik-poliitilises öhkonnas huviga oodati ja mis tõepoolest ka kujunes jälgimis- ning arutlemisväärses. Kindlasti ei olnud see päris tavaline reakongress, vaid üsnagi erakordne, nõukogude kirjandusluku jälje jättev foorum. Kuidas ka suhtuda kongressil peetud ettekannetesse, olgu plenaaristungel või žanrisektsioonides, ilmselt olulisemaks sai see, mida tavakohaselt nimetatakse sõnavõttudeks. Paljude kirjanike kõnesid kongressil on tagantjärele isegi kummaline sõnavõttuks tituleerida, sedavõrd iseseisvad, terviklikud ja põhimõttelised olid need nii žanrilt kui sisult. Küllap nii oligi loomulik, elava kirjaniku elav sõna ja mõte on ikka midagi muud kui kirjanikeorganisatsiooni ametniku aruanne.

Päris asjaliku ja avameelse ülevaate on seekordsest kongressist andnud «Literaturnaja Gazeta», ka on mitmel pool vahendatud eesti kirjanikest delegaatide muljeid ja tähelepanekuid. Seepärast vaid mõned märkmed peamistest probleemidest ja sellest, mis tundus tähtis just rahvuskirjanduste seisukohalt.

Kirjanike kongress ei toonud kaasa nii suuri organisatsioonilisi muudatusi kui näiteks Kinoliidu kongress, ehkki kriitikat Kirjanike Liidu ja selle juhtimise kohta tehti üliohttrasti. Ometigi tundub, et kirjanikud olid radikaalsemad sisuliselt, kõige sellega, millest nad rääkisid ja mis toonaalsuses see oli. Jällegi tõestus, et kirjandusel on sõsarkunstide hulgas erilise osa, et kirjanikukutse eeldab ka tribuuni, poliitiku, mõtleja ja rahvaesindaja võimeid. Ikka peab kirjanik sekkuma ellu ka otseselt, oma isiku tasandil, võtma enda peale rahva murede ja ärevuste avalikustamise.

Oluline oli muidugi kirjanike üksmeelne ja põhimõtteline toetus partei aprillipleenumil ja XXVII kongressil võetud uuenudussuunale. See pole öeldud suusoojaks. Uuenduslikkusest, kriitilisest ja enesekriitilisest meelest, aususest ja avalikustamisest ei kõneldud hoopiski kampaanialikus vaimus, ehkki mõnevõrra võis märgata sedagi, vaid pigem konstruktiivselt, nii, nagu arutletakse probleemide üle, millele pole kerge lahendust leida. Korduvalt mainiti just seda, et juba kiputakse vanade stereotüüpidega sõdima uute stereotüüpide

abil (B. Oleinik), et kuni tõelist avalikustamist pole, ei muutu midagi (P. Proskurin), et Reaganiga on kergem võidelda kui mingite hämarate sisejõududega omal maal (V. Rasputin), et uuenduslikkuse eest võitlejate hulgas on ohttrasti neid, kes nii edukalt aitasid kujundada vana (J. Bondarev), jne. Ehk nagu on öelnud M. Karim, keda üks sõnavõtja tsiteeris: «Värske tuul puhub väljakul kõigepealt üles tolmu ja mullused kuivanud lehed.»

Nagu neistki näidetest näha, ei olda silmakirjalikult ülioptimistid, küll aga vaadatakse lootusrikkalt ja nõudlikult tulevikku. Kõrgem juhtimine ja üldrahvalikud ootused on kooskõlas, kuid reaalseid tulemusi ei sünni enne, kui on jagu saadud mahukast inertsest bürokraatiast ja korruptsioonist, ülitseentraliseeritud ametkondlikkusest seal vahepeal. Ning pole kahtlust, et korrupteerunud on samuti üksjagu kirjandust, iseäranis kriitika. «Ent me peame ka täie avameelsusega ütleva, et sotsiaalse õigluse printsiibi rikkumine andis eriti valusa hoobi kirjandusele. Selle rikkumise olemus väljendus diktofoni sõnastatud romaanides, mis kõnelesid kõigest ja eimillestki, pikkades venivais luuletustes, mida uhkelt nimetati poemideks. Ja kahjuks neid ainult ei trükitud ära, vaid pärjati kohe ka kõige kõrgemate kirjandusauhindadega.» (B. Oleinik.) «Kas loomingut saab üldse mõõta autasudega?» (D. Granin.) «Kohutav on karjerism, mis kaitses end sotsiaalsete vajaduste teesiga.» (J. Bondarev.) «Meie kriitika on nagu jõgi — kõik voolab ülevallt alla.» (G. Baklanov.) On vaja tõe ka negatiivse kangelase kohta. «Meie anti-kangelased on Tartuffe'i kõrval lahjad, rumalad, veretud. Toimetajad on neid hästi kaitsnud.» (D. Granin.) Kümme aastat on kestnud häbituse pealetung kriitilistes artiklites, see on kriitika maitse langus, ehkki kriitika peaks olema maitse kasvatamise žanr (J. Bondarev). Rahvas tahab avalikustamist, toimetatud raamatuis on aga tragöödiate asemel komöödiad (A. Voznesenski). Pole olnud ühtegi kriitilist märkust S. Mihhalkovi ja A. Tšakovski teoste kohta, ehkki A. Tšakovski romaan «Võit» on ilmetu ajalehehallus, «külmavereline realism» (V. Sugajev). 1952. a. oli Moskvas 82 poeeti, nüüd 400, K. Simonov ütles aga, et ka miljonist kassist ei pane kokku üht lövi (J. Drunina).

RINGVAADE

Niisuguses vaimus ütlusi oli muidugi veel, ent sealsamas tuli mitut puhku jutuks, et tõelist, ausat kirjandust on samuti kogu aeg tehtud, et just kirjanduse ausus valmistab pinda uuendustele, millest täna räägime (J. Peters).

Iseseisva teemaderingi moodustasid mastaapsed ökoloogilised probleemid. Oli juttu kaheldava väärtusega projektist suunata Põhja-Venemaa jõed Volga vesikonda, räägiti Laadoga, Sevani, Baikali ja Araali mere hädadest, Dnepri saatusel, erilise valu ja tähendusrikkusega aga Tšernobõli katastroofist ja selle tagajärgedest. Teadus on tänapäeval sageli petiste, auahnete isikute käes, hävitab loodust ja järelikult ka inimest (J. Bondarev). Me elame ühisel, kaitsetul maal. Kas Tšernobõlist oli veel vähe, et teeme kogu maast katsepolügooni? Miks ei usaldata rahva tervet mõistust? (V. Rasputin.) Mustmullamaa on 35% ulatuses rikitud. Kahtlastele teaduslikele põhjendustele tugineb tammi rajamine Soome lahte (P. Proskurin). «Minu kodukülas ja mujalgi ei kõla enam laste naer. Külal on tunnistatud perspektiivituks...» (V. Belov.)

Looduskaitse- ja ökoloogiaprobleemid ei ole lahus muudest. Mõtteviis, mis hävitab loodust, hävitab ka kultuuriväärtusi. Poeetiliselt ja pateetiliselt kõneles Pasternaki maja ja selle sisustuse seisukorrast J. Jevtušenko, Jessenini mälestuse jäädvustamisest J. Prokušev, mitmete muuseumide vajadusest ja nende loomise konkreetseist võimalustest akadeemik D. Lihhatšov. Kirglikult ja korduvalt oli juttu vene kirjandusklassika väljaandmisest, taastrükkide ja ümberhinnangute vajadusest (Lihhatšov, Voznessenski, Jevtušenko jt.) A. Voznessenski küsis, kuidas jääb kunagise otsusega «Zvezda» ja «Leningradi» kohta. Oleks vaja selle otsuse ametlikku ümberhindamist, sest Ahmatova ja Zoštšenko väljaandmisel juhitudakse justkui veel ikka sellest, ehkki aeg on hoopis teine. Gumiljov trükiti ära ja midagi ei juhtunud.

Rohkem kui ehk varasemal kongressidel, kõneldi seekord ka rahvuskirjandustest ja rahvusküsimustest eriti. Kõige põhimõttelisema ja sügavama mõttekäiguga esines ukraina kirjanik B. Oleinik. Ta rääkis sellest, et Ukraina kirjanike kongressil käsitleti ka keeleküsimust. «Ja see on loomulik, sest emakeele arengu probleem on puudutanud ja puudutab kirjanikke juba sel põhjusel, et sõna on tema ehitusmaterjal.

Ent emakeele probleemid koolis, teatris, lasteaedades — need on juba meie lenniliku rahvuspoliitika küsimused, nende printsiipide rikkumine haavab teravalt. Siin tuleb olla eriti ettevaatlik, ja, arvestades seda, et väiksemagi eksimusega selles delikaatses sfääris spekulatsioonid meie vaenlased, olla eriti valvas.

Ideoloogilised vaenlased püüavad kõiki meie koduseid puudusi selles asjas kirjutada «Moskva käe» arvele.

Kas on vaja rääkida, et niisugune nihilism on kategooriliselt vastandlik ka meie partei rahvuspoliitikale? Ja kas peab ütleva, et kaitstes oma emakeelt ja kultuuri, me kaitseme ka tõeliselt suure vene rahva au ja väärikust... Vaid ühte tahaks palu-

da vene hõimuvendadelt — et veidi kontrollitaks nende volitusi, kes ennastunustavalt tegesivad rahvusvabariikides vene rahva nimel. Kas või sellepärast, et veel kord veenduda Lenini geniaalses ütluses, et kõige innukamad suurriiklikud šovinistid on ikka olnud muulased! Tõe avalikustamise probleemist kõneles O. Sülejmenov. Ta ütles, et liiduvabariikides toimib rangem keeldude süsteem kui keskuses. Kohapealsed julgestajad on ägedamad, ent see toob korvamatut kahju just noortele kirjanikele. Kirjanike Liit peaks ühenduse astuma kohalike ideoloogiajuhtidega, et kõikjal töötaksid loomingulised liidud ja ideoloogiajuhid käsikäes. On vaja sidet minevikuga, tõtt möödunu kohta. Ei aita ühestainsast «Ülesküntud uudismaast», me peame julgema avalikult kõnelda ka oma rahva minevikust. Me peame julgema rohkemgi kui meie eelkäijad.

Rahvusküsimuse probleemidest rääkis läti kirjanik J. Peters, teda toetas V. Belov. Lätis on praegu pingeline demograafiline situatsioon, mida iseloomustab põhirahvuse allajäämine. «Ent denatsionaliseerimine ei saa olla internatsionaliseerimise tunnus.» Läti kirjanike pingutused on suunatud nimetatud protsessi vastu, koostöös Läti KP Keskkomiteega hakatakse korraldama läti keele pidustusi.

Mitmed kirjanikud kõnelesid sellest, kui juhuslik, infovaegne on rahvuskirjanduste tundmine, tutvustamine ja tõlkimine keskkirjastustes. Ei tunta rahvuskirjanduste klassikuidki, rääkimata objektiivseist andmeist tänapäeva kirjanduse kohta. Vaja oleks «Družba Narodovi» kirjastust, millest juba ammu räägitud. Kriitikat pälvib just rahvuskirjanduste üldistamise koha pealt ka kongressi põhiettekannet, mis oli keskendatud ikkagi peamiselt Moskva kirjanikele ja andis rahvuskirjanduste saavutustest moonutatult lihtsustatud pildi (J. Mušketik). Probleem on tekitanud ajakirja «Naš Sovremennik» tänavuses 4. numbris ilmunud V. Astafjevi jutustus «Ründipüük Gruusias», mis on esile kutsunud grusiinlaste sügava solvumise ja protesti. Samas aga kaitsi ka V. Astafjevit (V. Rasputin, V. Belov), et kirjanik paljastavat vene elu ja inimest halastamatumaltki kui gruusia kombeid.

Kõige rohkem aega ja energiat kulutati kongressil kahtlemata kirjanike oma organisatsioonitöökorralduse kritiseerimisele ja uuendusetpanekutele. Korduvalt võrreldi Kirjanike Liitu bürokraatliku ministeeriumiga ja selle esimeest ministriga, räägiti sellest, et Kirjanike Liit peaks kaitsma teoseid ja kirjanikke, ei tee seda aga mitte. Selle asemel korraldatakse aiva pompöösseid üritusi ja muud seesugust, tehakse ametnikuarjääri, jäetakse laokile loominguküsimused. Jne. jne.

Kokku võttes võiks ehk öelda, et kongress oli teemade poolest vahest ahtam kui eesti kirjanike äsjane kokkutulek, ent nõudlikkuse, aususe ja avameelse kriitilisuse poolest saab neid foorumeid pidada üheks ja samaks ürituseks, üht teise jätkuks ja edasiarenduseks.

A. Langemets

EESTI KIRJANIKE KONGRESSI SÖNAVOTTUDEST

Sõnavõttud algasid kohe pärast ettekan-
nete ärakuulamist 24. aprillil, räägiti kogu
järgmine päev ning veel 26. aprilli hommikupoolikulgi. Siinne lühiülevaade ei ole
mõeldud niivõrd kordama, kui võrd täien-
dama ajakirjanduses juba avaldatud kong-
ressikajastusi. Täieliku pildi räägitust saa-
vad kirjandushuvilised muidugi kong-
ressimaterjalidest endist, mis ENSV Kir-
janike Liidu IX kongressi otsuse kohaselt
kuuluvad paljundamisele ja kättesaadava-
ks tegemisele.

Esimesena sai sõna Jaan Kross, kes tõs-
tatas ka järgneva mõttevahetuse ühe olu-
lisima probleemi: moraalise uuemise nõu-
ded on töde ja avalikkus. Me ei vaja mitte
ainult ausat nüüdisaega, vaid ka ausat
ajalugu. ENE 1. trükis ei salatud maha isi-
kukultuse aja ebaseaduslikke repressioone,
uus ENE demonstreerib kurba tagasimine-
kut. Näiteks artikkel Jaan Anveldist ei
märgi ei repressioonide ega rehabiliteerim-
ist. Tõest ja avalikustamisest ning nende
mõistete laiendamisest minevikule rääkis
muu hulgas ka Aivo Lõhmus, kes tegi
konkreetsed ettepaneku: avalikustada kõik
kirjanike kongressi materjalid, sealhulgas
sõnavõttude stenogrammid. Arvo Valton
tõi konkreetsed näiteid elutõe ja kunsti-
tõe levitamise takistamisest. Tema auto-
biograafia ei saanud trükkis ilmuda. Kir-
janiku elulugu osutub ebatsensuurseks?!
«Kivid ja leib» ilmub trükiarvuga 80 000,
Hando Runneli raamat trükiarvuga 4000.
(Lisagem, et Runneli luulekogu «Punaste
õhtute purpur» nimetati kongressil vii-
mase aja kõige sotsiaalsemate teoste hul-
gas.) Arvo Valton oli skeptiline ja ütles
end mitte mäletavat perioodi, mida poleks
nimetatud murranguliseks. Kuni
kunagisi kuritegusid otsesõnu ei nime-
tata kuritegudeks, ei saa arvata, et need
kuritegelikud jõud on kadunud. Jaan
Kaplinski jaoks oli erilise tähenduse oman-
danud G. Orwelli romaan «1984», milles
kujutatakse mineviku suvalist ümberte-
gemist. Inimesed, kes annavad mõista,
et Runneli luulekogust ei tohi kirjutada
või et Uku Masingu nekroloogi ei tohi
avaldada — need inimesed kardavad mi-
dagi. Veel häiris J. Kaplinski sõna *jõu-
lud* keelustamine ning ta pidas vajali-
kuks pikemalt selgitada, et eesti rahvatra-
ditsioonis ei tähistata see sõna mitte ni-
ivõrd Jeesuse sünnipäeva, kui võrd talvist
pöörpäeva. Ingo Normet tõstatas mine-
viku kultuuritegelaste kirjavahetuste ava-
likustamise, publitseerimise küsimuse.
Miks ei ole näidendeid sellest, mida elasid
üle eesti haritlased 1939.—1940. aasta
süüdmuste ajal? Repressioonide ajast min-
nakse vaikimisega mööda. Miks meil ei
kirjutata teoseid tippjuhtidest? Shakes-
peare ju kirjutab kuningatest. V. Udami
näidendi «Vastutus» kohta räägiti enne
aprillipleenumit üht, nüüd, pärast seda —
teist.

Hando Runnel arvas kõigil olevat ühise
eesmärgi: hingerahu. Erinevad on vaid
selle saavutamise teed — kas heategude
või kuritegude kaudu. Jõud ja väed, kel-
lega me peame võitlema, on väga kaugel
meist. Näiteks rakett, mis tuleb kaugel ja
mille vastu me ei saa midagi ette võtta. Me
peame kohanema masinaga. Me peame nä-
gema masinat ka bürokraatias. Kui me

laseme bürokraatias kasvada liiga
suureks, siis ta hävitab elusa inimese
hääle. Ka Kirjanike Liidus on neid tend-
entse märgata. Kuusbergi liin KL juha-
tamisel oli perekondlik, eluline, bioloogi-
line, nüüd on KL koridorides tasapisi lii-
kuma hakanud sõna *aparaat*. Bürokraatia-
masina lõhkumine on eluline küsimus,
vahendiks on samuti masin — moodne ar-
vutustehnika. Me peame masinamäludesse
sisse viima ka varjul hoitavad andmed ja
tegeme nad nõnda kättesaadavaks.

Paul-Eerik Rummo tegi kongressile
konkreetsed ettepanekuid: kohustada juha-
tust võitlema raamatuhoidlate kõigi
võimaluste parema ärakasutamise eest,
ajaloovõltsimise vastu jms.

Oluliseks kujunes kongressil keeleprobleem.
Mats Traat osutas sellele, et kui
leidub asutusi ja käitisi, kus välditakse
eesti keelt ja kus valitseb vene keel, siis ei
vasta see leninliku keelepoliitika põhimõtte-
tele. Rahvaste sõprus ei saa olla ühepoolne,
emakeele tarvitamine oma kodumaal on
iga rahva võõrandamatu õigus. Teet
Kallas rääkis, et Moskvas ja Leni-
ngradis on eesti kirjandus populaarsem kui
Eestis elavate venelaste hulgas. Eesti keel
on siinsetes vene õppekeelega koolides
muutunud puhtformaalseks õppeaineks.
Mõnedel siltidel on eesti keel taandunud
teisele kohale, uuest korteriüüriametust
leidis T. Kallas vaid ühe eestikeelse sõna.
Naftoli Bassel märkis, et puudub eesti
kirjanduse õpik vene koolidele. Vaino
Vahing tundis muret selle pärast, et
TRÜ arstiteaduskonna üliõpilased ei
oska piisavalt eesti keelt. Ometi ei ole
mõeldav, et arst ei ole võimeline suht-
lema patsiendiga. Kui näiteks kirurgi
puhul pole see veel kõige tähtsam, siis
kuidas saab patsienti ravida umbkeelne
psühhiaater? Samas leidis V. Vahing: ka
eestlastest ülikoolilõpetajad peaksid val-
dama vene keelt sel määral, et selles kee-
les kirjutada teaduslikke artikleid. Ak-
sel Tamm teadis rääkida, et üleliidu-
lisel tasemel on moodi läinud skolasti-
line teoretiseerimine rahvaste ühtesula-
tamise, kirjanike bilingvismi jms. üle.
Ometi on kuhjaga muidki, olulisemaid
lahendamata probleeme. Gennadi Mu-
ravin pahandas ajalehtede «Sovetskaja
Estonia» ja «Molodjož Estonii» peale, mis
mõnel pool on ainsad allikad eesti kultuuri
kohta. Eesti kirjandust valgustatakse seal
ühikälgelt. Olaf Utt juhtis tähelepanu
asjaolule, et kongressiettekanded ei käsit-
lenud Eestis elavate vene autorite loomingu-
t. Siinsete vene kirjanike probleeme
käsitles ka Boriss Steini sõnavõtt.

Kirjanike koosolemistel tavapäraselt ela-
valt arutatavad kirjastamisküsimused põi-
musid sedapuhku küllaltki tihedalt muude
ühiskondlike probleemidega. Arvo Valton
avaldas pahameelt, et mõningate autorite
raamatud ilmuvad prominentsete isikute
patronaazi all vähem kui aastaga, sellal
kui mõned teosed lükatakse mittekohaste
põhjendustega tagasi. Mats Traat protestis
oma romaani «Üksi rändan» ulatusliku
kärpimise vastu, tekstist on välja võetud
koguni sõnad *Stalin, komsomol, ameti-
ühing* jne. Kus algab see suur ja kõrge
saladus, mida trükkis avalikustada ei
tohi? Teosetekstide moonutamisest ja
avaldamisraskustest rääkis ka Uno

Laht. Jaan Kaplinski ei pidanud normaalseks isegi teksti stilistilist parandamist toimetajate poolt, kaitses kirjaniku õigust oma sõnale, sealhulgas õigust vi gaselt kirjutada. Ain Kaalep päris aru: kas vastab tõele, et mõne telefonikõne ajal on kirjatuse «Eesti Raamat» plaanist ära jäetud varem välja kuulutatud F. Kafka ja M. Bulgakovi teoste tõlked? Ralf Parve väljendas muret kirjanduslooliste ja -kriitiliste raamatute kirjastamise halva olukorra üle ning meenutas, et tuleval aastal möödub 10 aastat päevast, mil Paul Rummo loovutas kirjastusele Barbaruse—Semperi kirjavahetuse käsikirja. Toomas Haug tegi ettepaneku anda välja sari lühimonoograafiaid eesti kirja meestest ning loetles autoreid, kelle kohta puuduvad kättesaadavad ulatuslikumad käsitlused (V. Adams, A. Adson, K. A. Hindrey, J. Jaik, U. Masing, A. Mäik, A. Oras, M. Raud, K. Ristikivi, H. Talvik, M. Under, P. Vallak, H. Visnapuu jpt.). Enn Lillemets pidas muu hulgas ebanormaalseks asjaolu, et Uku Masingu looming ei ole Eestimaal kättesaadav. Mart Mäger rääkis sõnaraamatute väljaandmisest ja tegi konkreetseid ettepanekuid asja edendamiseks.

Kirjanduslikust järelkasvust räägiti kongressil üsna palju (Villem Gross, Kalle Kurg jpt.). Sõnade ja tegude lahkuminekule osutas Paul-Eerik Rummo: NAK-idele eraldati ebanormaalselt vähe kongressikutseid, kahel noorautoril võimaldati kongressil viibida alandaval tingimusel olla härrade kirjanike lakei ning ulatada neile garderoobis mantleid kätte. Rudolf Rimmel leidis, et noored kriitikud peaksid paremini tundma kultuurilugu. Rein

Raud arvas noorema luule viletsuse põhjuse olevat selles, et üldine luuleharitus on madal, ei tunta erinevaid luulesüsteeme. Tuleb hoolitseda humanitaarhariduse eest. Ka Ain Kaalepil olid südamel kõrghariduse probleemid. Ulikoolis ei ole ei arheoloogia ja etnograafia ega ka klassikalise filoloogia ja romaani filoloogia kateedreid, viimaste puudumine takistab tõlkijate järelkasvu kujunemist.

Mitmed sõnavõtjad tegid juttu Jaan Unduski proosateosest «Sina, Tuglas». Valmar Adamsi arvates oli selle avaldamine juubelinumbris kahtlemata toimetuse viga, Lembe Hiedel ja Olaf Utt on sellele juba tähelepanu juhtinud. Venelaste jaoks on Puškin täielik *taboo*, eestlased aga ei respektiiri oma suurmehi. Moskva korraldab Tuglasele aktuse, aga oma rahvas teeb talle krae vahele. Undusk ei tahtnud kirjutada paskvilli, kuid ta oleks pidanud arvestama, mis sellest välja tuleb. Ja kas Augusteid üldse saab Tuglasega võrrelda?! Mitte et Unduskit ei oleks pidanud avaldama, aga seda ei oleks tulnud teha juubelinumbris. Arvo Valton leidis, et mitte Undusk pole Tuglase mõnitaja, mõnitamine on see, kui avaldatakse Tuglase artiklivalimik, mis kirjanikust moonutatud pildi annab. Ain Kaalep pidas Unduski novelli tulevaastase Tuglase preemia vääriliseks.

Andres Langemets selgitas oma kaasettekandes esinenud väidet, et meil ei olda valmis uueks mõtleamiseks. Alust nii väita annab «Pravda» ja «Literaturnaja Gazeta» võrdlemine eesti ajakirjandusega, mis on hetkesituatsiooni sügavamal analüüsimisel hammutu.

M. S., R. K.

JORGE LUIS BORGES

Ta suri 14. juunil, oma 87. eluaastal, Genfis. Aga võib ka teisiti öelda, kui tsiteerida üht järelehüüet: «Laupäeval algas surematu». Ja kõige täpsemad on vahest Borgese enda sõnad luuletusest «Surnuvalveöö Lõunas» (tõlk. A. Kaalep, «Edasi» 28. VI 1986):

Keegi on lahkunud
(saladus, mille nime ma tean, mille
tõelust ma ei hõlma).

Borgest on tõepoolest võimatu «hõlmata». Tema trükkis ilmunud loominguga saab muidugi läbi lugeda, aga tema kohta, poolt ja vastu kirjutatu maht ületab inimvõimete piiri. Juba kirjaniku 70. sünnipäevaks koostatud bibliograafia sisaldas poolteist tuhat nimetust, mille arv on praeguseks arvatavasti mitmekordistunud. Sedasorti kirjandus kasvab laviinitaoliselt. Paraku teeb nii tohtu metakirjandus sama hästi kui võimatuks Borgese kohta midagi uut, midagi lõplikku ja eriti just seda öelda, mis on tema juures põhiline, kõige olulisem, milles tegelikult seisneb tema suurus. Teine Argentiina suurkirjanik, kes teda hästi tundis, pakub välja järgmise valimiku epiteete: «Mitte kedagi kuulav, geniaalne, õrn, täpne, nork, suur, võidutsev, riskiv, tagasihoidlik, edutu, imepärane, õnretu,

piiratud, infantiilne ja surematu.» Seda vasturääkivuste rida võiks jätkata ja iga sõna kohta näiteid tuua nii Borgese loomingust kui ka elust. Kui aga katsuda üldistada, siis saab öelda päris kindlasti ainult niipalju, et ta on suur, väga suur kirjanik, suurim Argentiina, Ladina-Ameerika, Lõunapoolkera ja 1986. a. seisuga küllap ka suurim hispaania keeles kirjutav autor. Kuigi ta enam ei kirjuta... Sõna otseses mõttes ei kirjutanud ta silmanägemise kaotuse tõttu juba paar aastakümnet, vaid dikteeris.

Kõige rohkem võlgneb Borgesele muidugi ladina-ameerika kirjandus. Tema oli see, kes pani aluse praegusele ladina-ameerika buumile kogu maailmas. Neil on täielik alus jagada oma kirjandus kahte perioodi: enne ja pärast Borgest. Et seda mõista, piisab, kui võrrelda meilgi ilmunud «Donja Bárbarat» ja «Don Segundo Sombrot» selliste romaaniidega nagu «Sábato «Tunnel», García Márqueze «Sada aastat üksildust» või Bosse «Daimon». Esimesed on nagu vanade muustrite (sageli ka Euroopa eeskujude) järgi tehtud «Uku» tooted unikaalsete kunstiteoste kõrval. Borges kui oma kunsti suveräänne valitseja andis teistelegi julgust trafaret-

tidest ja traditsioonilisest kodunurgakirjandusest loobumiseks ning oma isikupärase kunstitöö otsimiseks. Mingist koolkonnast või epigoonlusest ei ole siin üldse juttu, kuigi ülalmainitud kirjanikud (muide ka hiljuti surnud Julio Cortázar) on enda avalikult tunnistanud innukateks ja järjekindlateks Borgese lugejateks. Teisest küljest jätvad Borgese parimad teosed (muide ka hiljuti surnud Julio Cortázar) on enda avalikult tunnistanud innukateks ja järjekindlateks Borgese lugejateks. Teisest küljest jätvad Borgese parimad teosed (muide ka hiljuti surnud Julio Cortázar) on enda avalikult tunnistanud innukateks ja järjekindlateks Borgese lugejateks. Teisest küljest jätvad Borgese parimad teosed (muide ka hiljuti surnud Julio Cortázar) on enda avalikult tunnistanud innukateks ja järjekindlateks Borgese lugejateks. Teisest küljest jätvad Borgese parimad teosed (muide ka hiljuti surnud Julio Cortázar) on enda avalikult tunnistanud innukateks ja järjekindlateks Borgese lugejateks.

Poolpime kentaur
kes oma keerdkäike
kannab endaga ikka
aastatuhandepikkuse
mäluaga Homeros
ja siiski siiski
veri me ehmund verest
vaim me nõrdind vaimust
igavesse eksiili saadetud

Tuletame ka meelde, et enam kui kümme aastat tagasi on eesti keeles ilmunud kaks Borgese novelliraamatut: «Hargnevate teede aed» (1972, LR 5/6) ja «Kunsttükid» (1976, LR 50), mis kokku moodustavad tema novellikogu «Fiktsoonid» (1944), millest õigupoolest algaski Borgese proosa võidukäik kogu maailmas. Et borgesiaana oleks täielik, siis mainigem Ain Kaalepi «Peegelmaastikes» (1980) leiduvaid kuut Borgese luuletust, mis on ka varem ajakirjanduses ilmunud. Borgest puudutavaid artikleid sisaldab «TRÜ Toimetiste» sarja 567. vihikuna ilmunud 14. «Semiootika»-kogumik (Tartu, 1981) ja Juri Lotmani juubeliraamat «Finitis duodecim lustris» (Tallinn, 1982). Kõige täielikumana pildi Borgese proosast võib siinmail saada 1984 sarjas «Мастера современной прозы» ilmunud venekeelsest valikkogust, kus on esindatud tema kuni 1973. aastani ilmunud teosed.

Kui nüüd Borgese rahvusvahelise menu juurde tagasi tulla, siis piirdub see ikkagi eeskätt humanitaarharitlaskonnaga, tõeliste kirjandussõpradega, filoloogide ja filosoofidega. Ühtki bestsellerit ta pole kirjutanud. Põnevuskirjaniku või poplaulja populaarsus jääb talle kättesaamatuks, pole tema rida, kuigi ei saa ka öelda, et ta sedasorti loomingut põlgaks: Borges on kirjutanud kriminale (enamasti küll varjunime all ja kahasse), teinud milongadele sõnu, paarist tema dramaatilisemast loost on filme vändatud. Ei tahaks ka uskuda, et ta võlgneb oma laialdase tuntuse oma juttude n.-ö. universaalsele haardele. Ta ammutab oma teemasid Skandinaaviast Araabiani, Hiinast Lõuna-Ameerikani, Euroopast kõnelemata. Nii-sama lai on ka ajaline diapason. Borgese eruditsioon on ajas ja ruumis piiritu. Ta otseku seob kõigi rahvaste ja ajastute kultuurid ja tsivilisatsioonid üheks inimlikuks tervikuks, milles kõik on võrdvää-

sed. Tundub, et siin peitub üks Borgese kunsti saladusi.

Jorge Luis Borges sündis 24. VIII 1899 Buenos Aireses põlises kreooliperekonnas. Nii isa- kui emapoolsed esivanemad olid osa võtnud Argentiina ja Uruguai vabadusvõitlustest ja kodusõdadest, aga samuti kultuurielust mõlemal pool La Plata jõge. Et isapoolne vanaema ja vanatädi olid inglannad, siis õppis tulevane kirjanik inglise keeles kirjutama, oma esimese, don Quijote-ainelise jutu aga kirjutas kaheksa-aastaselt juba vanas hispaania keeles. Varaküps poiss tõlkis üheksa-aastasena Oscar Wilde'i «Õnneliku printsi» hispaania keelde ja üks isa sugulasi leidis selle nii hea olevat, et avaldas tõlke kohalikus ajalehes. 1914 siirdus perekond Euroopasse (Borgesel oli ka õde Norah), rännati Prantsusmaal ja Põhja-Itaalias; kui puhkes sõda, leiti varjupaik Genfis, kuhu perekond jäi viieks aastaks. Selle aja jooksul sai noor Jorge Luis bakalaureuse kraadi prantsuskeelses koolis, samal ajal õppis selgeks ka saksa keele, huvitus vanagermaani kirjandusest ning saksa filosoofiast (Schopenhauer) ja lõi sidemeid ekspressionistidega. 1919 sõidab perekond Hispaaniasse, peatutakse Barcelonas, Majorcal, Sevillas ja Madridis, tekivad sidemed ultraismi nime kandva avangardistliku liikumisega, ajakirjanduses ilmuvad Borgese luuletused, esseed ja tõlked. 1921 pöördub Borges tagasi kodumaale, mille puhul kirjutab: «Euroopas elatud aastad on illusoorset, olen alati olnud (ja olen alati) Buenos Aireses.» Ta asutab koos luuletaja Macedonio Fernándezega ajakirja «Proa» («Käil»), milles propageerib ultraistlikke põhimõtteid. 1923 teeb Borges teise Euroopa-reisi Inglismaale, Pariisi ja Hispaaniasse, ilmub tema esimene luulekogu «Buenos Airese kuumus», millele Ramón Gómez de la Serna rohkesti kiitust jagab. 1920. aastail avaldab Borges veel kaks luulekogu, kuid juba 1925. aastast muutub valdavaks esseistika. Raamatutes «Juurdused» (1925), «Argentiinlaste keelest» (1928), «Evaristo Garriego» (1930), «Diskussioon» (1932), «Alatuse üldine ajalugu» (1935) ja «Igaviku ajalugu» (1936) leidub ka mitmeid hilisemates kogudes avaldatud novelle. 1938. aasta on Borgesele kriitiline. Isa sureb. Ta peab minema tööle Buenos Airese äärelinna raamatukogusse. Siis tabab teda õnnetus, septitseemiaga on ta nädalaid elu ja surma piiril. Paranedes kirjutab ta, otseku tõestamiseks, et on ikka loomisvõimeline, novelli «Pierre Menard, «Don Quijote» autor». Sellega algab uus periood, sünnib see Borges, keda meie tunneme. 1941 ilmub «Hargnevate teede aed», mis jääb ilma Rahvuslikust kirjandusauhinna. Suurimad Argentiina kirjanikud eesotsas Ernesto Sábatoga protesteerivad. 1944 ilmuvad «Fiktsoonid», mis pälvivad SADE (Argentiina kirjanike liit) auhinna. 1946 tabab Borgest uus löök: võimule tulnud diktaator Perón (natsionaalsotsialismi Ladina-Ameerika variant) ei luba tal enam raamatukogus töötada ning ta määratakse turgude inspektoriks (lihtsamalt öeldes: turukupjaks). Kirjanikud korraldavad Borgese auks pidusöögi, kus ta lausub tänini mäletamist vääriavad sõnad: «Diktatuurid õhutavad rõhumist, diktatuurid õhutavad orjalikkust, diktatuurid õhutavad julmust, kõige jälgim on aga

see, et nad sünnitavad lollust.» Peronismist hoolimata kirjutas Borges noil aastail oma teise kapitaalsete novellikogu «Aleph» (1949) ja parima esseekogu «Teised juurdused» (1952). Samal ajal ilmusid ka tema luuletused pidevalt uutes väljaannetes, algselt pealkirjaga «Poemas», uueal ajal «Obra poética» («Luulelooming»).

Pärast Peróni kukutamist 1955 sai Borges Rahvusraamatukogu direktoriks ja Argentiina Kirjandusakadeemia liikmeks, ta töötab ka inglise kirjanduse professorina Buenos Aireses ülikoolis. 1960 ilmub luule ja proosavalimik «El Hacedor» («Tegija»), mille üks lehekülj — «Borges ja mina» — annab Borgese uurijaile tänini peamurdmist. 1961 ilmub Borgese esimene «Personaaltoloogias», milles on paarisajale leheküljele koondatud tema luule ja proosa, mida ta ise peab avaldamisväärseks. 1968 ilmub «Uus personaaltoloogias». Jäänud pimedaks, loobub Borges Rahvusraamatukogu direktori kohast. 1960. aas-

tail teeb ta mitu reisi Euroopasse ja Ühendriikidesse, saab arvukalt auhindu ja audoktori tiitleid. Luuleteostest on tähtsaim «Pimeduse ülistus» (1969), mis sisaldab ka mõningaid proosatekste, ja jutukogu «Brodie teada» (1970), mis varasematega võrreldes on mõnevõrra realistlikum, sest Borges väidab end tüdinud olevat peeglitest ja labürintidest. Seevastu tema viimane proosakogu «Liivaraamat» (1975) jätkab «Fiktisioonide» ja «Alephi» traditsiooni. «Mis parata, olen Borges,» ütles ta.

Võib tunduda saatuse pilkena, et nii kirglik argentiinlane ja buenosaireslane suri Genfis ja sinna maetudki sai. Aga teisest küljest on just Genf linna, kus sündis see Jorge Luis Borges, keda me tunneme, üldinimlik kirjanik. Võiks öelda ka absoluutne kirjanik, kelle jaoks maailm oli raamat või raamatukogu, kelle jaoks maailma olemasolu eesmärk oli muutuda raamatuks, õigemini raamatuiks.

O. Ojamaa

ALKOHOL JA KIRJANDUSLIK LOOVUS — SOOME KOGEMUS

Sellise pealkirjaga artikkel ilmus mullu ajakirjas «The Journal of Creative Behavior» (nr. 2, lk. 120—136). Anja Koski-Jännes vaatleb seal, kuidas on alkohol seotud loomisprotsessiga. Aluseks on talle kirjanike eneste kogemused ja seletused, mis avaldatud ankeedivastustes oma loomeprotsessi kohta (vt. ka Heldur Niidu kirjutist kirjanikuusutlusist Soomes: «Keel ja Kirjandus» 1977, nr. 8, lk. 510—512).

Uurimused näitavad, et mõned inimgrupid joovad palju. Näiteks on Soomes diagnoositud kirjanike, näitlejate ja ajakirjanike hulgas alkoholismi kaks korda enam kui meeste hulgas üldiselt. Mitmed suurkirjanikud on olnud tugevad joojad (Kivi, Leino, Sillanpää, Waltari). Küsimus alkoholi ja loovuse seostest on vana ja seda on paljudest aspektidest uuritud. Kirjanike alkoholilembust on seostatud traditsiooniga, boheemliku elustiiliga, üksildusega. Alkoholis on nähtud alateadvuslike jõudude vabastajat, reaalsusest erinevasse maailma viijat, aga ka vahendit, mille abil ülitundlik *ego* tõrjub tagasi hirme ja rahulolematust. Joomist on alati seotud selliste iseloomujoontega nagu emotsionaalne ebastabiilsus, kartlikkus, kalduvus meeleheitelolevatele ja enesetapmisele.

Loomisprotsessil tuuakse tavaliselt välja 4 faasi, mis formuleeritud Graham Wallace poolt kahekümnendatel aastatel: preparatsioon, inkubatsioon, illuminatsioon ja verifikatsioon. Iga faasi kestus seejuures on individuaalne. See skeem puudutab ainult loomise produktiivset, mitte reproduktiivset külge. Ilma teatud taastamiseta pole aga pikaajaline produktiivsus võimalik. Seetõttu toob A. Koski-Jännes juurde restitutsioonifaasi, mille ajal toimub enese taastamine uueks loomeaktiivsuse tsüklis.

Preparatsioonifaasi saab vaadelda kaheti. Laias mõttes on see elukogemuste hankimine, kirjandusliku eneseväljenduse õppimine, enese identifitseerimine kirjani-

kuna. On autoreid, kes leiavad, et nad poleks saanudki kirjanikeks ilma alkoholita. Alkohol aitab saada teadlikuks reaalsuse erinevaist vormidest ja eraldada tavaelu mallidest. Enamik kirjanikke ei kõnele aga alkoholist, vaid kohvikuelust ja pidudest. Kunstikohvikud on elu- ja kirjanduskogemuse allikad. Seal saadakse tuttavaks vanade kirjanikega, luuakse sideid. Oluline on loominguline seltskond, kaaskirjanike ergutav kriitika, kirjanduse tegemise kõõgipoole nägemine. Rõhk on seega sotsiaalsel kontaktidel, mida kohvikud ja alkohol hõlbustavad.

Kitsas mõttes on preparatsioonifaas konkreetse töö teema, probleemide jms. valimine, materjali kogumine ja organiseerimine. Siin mainitakse alkoholi harva. See on ka loomulik, sest planeerimine vajab tugevat kontsentratsiooni, mida alkohol nõrgestab. Aga on ka autoreid, kes kasutavad alkoholi teadlikult oma sisemiste ressursside mobiliseerimiseks.

Teisalt kõneldakse ka otseselt alkoholi vastu: ta teeb sotsiaalsed suhted pealiskaudseks, degenereerib inimest ja lihtsalt takistab kirjutamist.

Inkubatsioonifaasis pannakse töö tavaliselt teatud ajaks kõrvale. See on intensiivse elamise aeg. Tööst sel ajal teadlikult ei mõelda, teemad ja ideed kuhjuvad alateadvuses. Kuna sel faasil nähtavaid tulemusi pole, arvavad kirjanikud selle enamasti mittelooavaks ja ei kommenteeri ka alkoholi osa selles. Olemasolevad andmed viitavad sageli tugevale vahelduval joomisele. Kõige pingutavam on vahetult kirjutamiseelne aeg. Kirjanikud on sageli rahutud, kergesti ärrituvad. Stressi leevendatakse teadlikult alkoholiga. Ka peab alkohol paljude arvates aitama kaasa illuminatsioonihetke tekkele.

Teisalt kõneldakse alkoholist kui teadlikust eneselammutamisvahendist, kui pole suudetud leida töö otsustavaid ideid.

Illuminatsioonihetkel mõistab autor äkki midagi väga olulist oma töö kohta.

Need mõistmishetked on ennustamatud ja seotud tugevate meeldivate elamustega. Üldlevinud usu järgi on väike alkoholiannus hea vahend illuminaatsiooni stimuleerimiseks. Kõneldakse ka värskete ideede tulekust pärast pikemat joomisperioodi. Eksperimentaaluuringud on andnud vastuolulisi tulemusi. Üldjärelduseks võiks pakkuda, et soodsate tingimuste korral võib väike alkoholiannus aidata uute assotsiatsioonide või originaalsete ideede genereerimisel, kuid samal ajal väheneb nende ideede sobivus töö jaoks ja madaldub kvaliteet. Soomerootsi kirjanik Ch. Kihlman, kes on asja põhjalikult uurinud, väidab, et alkohol ei aita luua midagi uut, kuid võib aidata välja tuua süvateadvusest ideid, millele muidu on raske ligi pääseda. Igal juhul seovad paljud kirjanikud alkoholi kasutamise ja illuminaatsiooni, kuid väga vähesed kasutavad alkoholi selle esilekutsumiseks.

Verifikatsioonifaas on tegelik kirjutamisprotsess. See on kõige kurnavam aeg nii vaimses kui füüsilises mõttes, samal ajal ka kõige distsiplineeritum, eriti romanistidel. Ülivaldavalt ei jooda selles faasis üldse, ka muidu tugevad joojad on siin ranged. Kui üldse juuakse, siis veidi töö algul, enese irrutamiseks välismaailmast, n.-õ. stardikiirenduseks.

Mittejoomist põhjendatakse sellega, et alkohol hävitab enesekontrolli, madaldab kirjutatu kvaliteeti, väsitab ja teeb kirjutusmasinaga trükkimise võimatuks.

Restitutsioonifaas on seotav nii päevase töösükliga kui kogu vastava teose loomistsükliga. Esimesel juhul kasutatakse taas-

tumiseks pärast tööd alkoholi. On ka grupp autoreid, kes teevad mõnenädalaste töösüklike vahele paaripäevaseid joomispause enese tühjaksraputamiseks. Vähestel autoritel esinevad sellised tahvlipuhastamised ka kogu töö lõpul. Oluline võib alkohol olla töö lõpetamisele järgneva depressiooni ja tühjuse leevendajana ning vahepeal lõtvunud sotsiaalsete kontaktide taastamise abistajana.

Kokku võttes: joomine kõigub koos loomisprotsessiga. Lisaks üldistele alkoholi tarvitamise põhjustele kasutavad kirjanikud seda ka spetsiifilistel eesmärkidel: enese eraldamiseks tavamaailmast, kogemuste hankimiseks, oma vaimsete ressursside mobiliseerimiseks.

Alkoholi kasutus on enam seotud loomise reproduktiivsete kui produktiivsete külggedega. Teadliku kontsentratsiooni aegadel jäetakse ta kõrvale, uute läbielamuste hankimisel ja alateadvusse takerdunute väljatoomisel aga kasutatakse. Nii tekivad vahetult enne ja pärast tegelikku kirjutamisprotsessi suurjoomise perioodid, verifikatsioonifaasis aga ei jooda praktiliselt üldse. Oluline on, et kirjutamine põhineb oma vaimsete jõudude kasutamisel. Kuid suurte alkoholikoguste tarvitamine halvendab kognitiivseid funktsioone rohkem kui korduv, kuid mõõdukas joomine. Situatsiooni komplitseerib veel see, et verbaalsed võimed ei nõrgene nii kergesti kui abstraktsioonivõime. Seetõttu ei märka paljud kirjanikud oma tunnetuse allakäiku enne, kui on juba hilja.

T. Hennoste

EERIK HAAMER — PORTREEVISANDID

27. mail avati Kadrioru Kunstmuuseumis Eerik Haameri teoste näitus. Avamine oli rahvarohke, põhjuseks mitte üksnes kakskümmend Rootsist saabunud maali ja Haameri ammusest ajast kõrge kunstnikumaine, vaid ka avamisele tulnud kunstnik ise.

On raske määratleda isiksuse võlu, mille kordumatuse jaoks on vaid üha korduvad sõnad. Aastavahetusel 1970/1971 Kadriorus eksponeeritud personaalnäitus puhul ilmus «Sirbis ja Vasaras» (18. XII 1970) intervjuu E. Haameriga, milles ta märkis, et peab kunstis väga tähtsaks loomulikkust ja ausust. Üks negatiivsemaid hinnanguid tema leksikonis on «punnitud». Nii nagu on aus ja poosivaba Haameri kunst, nii on ta isegi elus ja inimestega suhtlemises. Temaga lävimise teeb meeldivaks lihtsus, delikaatsus, heatahtlikkus. See inimlik soojus igapäevases on lahutamatu seotud Haameri kunsti inimlikkusega. Me tajume tema loomingus alati suurt kiindumust paikadesse ja inimestesse, haaratus nende omapärast, karakterisusest. Karakterisus on Haameri kunsti esimesi tunnusoone; see mõiste tuleb heakskiitvas tähenduses tema jutuski sageli ette. Kiindumus konkreetsetesse ja karakterisusse ei ole tal vastuolus, vaid vastastikusel tingituses tema kunsti üldinimlikkusega. Konkreetne kasvab Haameri töödes endastmõistetavalt üldistuseks ja sel üldistusel on harvaesinevat sügavust. Elunägemise intensiivsus

ja sügavus ei ole tingimata seotud kogemustepagasi ja ringivaatamisega laias maailmas; see ei ole öieti õpitav. Haameril oli selline nägemine juba noorelt, siis kui ta maalis Saaremaal ja Ruhnus.

Haameri võlu juurde kuulub, et ta on saarlane ja räägib selges saaremaa keeles. Jean Cathala arvates olevat Saaremaa muidu kaine ja mõistliku eesti rahva väike hullus. Haamer on seda hullust õhutanud eelkõige oma kunstiga, aga ka oma oleku, huumori ja lugudega. Kord mingis Göteborgi kohvikus kahe eesti daamiga istudes pannud Haamer lauale oma vana mütsi. Daamid küsivad, kas müts on tal Saaremaalt kaasas. «Müts mitte,» öelnud Haamer, «aga kõik muu küll.»

Kui me silmas peame, et vormida saab ikkagi seda, kes on vormitav, siis võib tõesti öelda, et Saaremaa on vorminud Haamerit nii inimesena kui ka kunstnikuna. Saaremaal on eriline koht Haameri loomingus, niisamuti on temal eriline koht Saaremaale pühendatud eesti maal. Pakri ja Muhu saart olid 1896.—1898. a. kujutanud vennad Rauad, Muhust oli motiiv ammutanud dekoratiivne August Jansen. Konrad Mägi oli 1913.—1914. a. esitanud oma, üllatavalt värvirikka Saaremaa-nägemuse. Läbi Cézanne'i, kubismijärgselt tagasihoitud gümnaas nägi 1930. a. paiku Saaremaad Johan Nõmmik. Neile järgneki Haamer, kes on avastanud uue vaatenurga Saaremaale. Haamerile omakorda

järgneb Johannes Võerahansu Saaremaa-tsükliga (1937—1939), mis on väga paeluv oma rustikaalses idüllisuses ja leebes, peenelt nüansseeritud maalilisuses. Haameri Saaremaa tundub selle kõrval monumentaalsena, avarana, ülevana oma karmis toes, sügavamalt läbituntuna. Väärib märkimist, et Võerahansu hili-semates sõejoonistustes, milles ta naaseb saarte ainestiku juurde, on midagi haamerlikku. Kellegagi ei ole Haamer tõsiselt kõrvutatav Ruhnu kujutajana. Ta on selle väikese saare ja rahvakillu suureks maalinud. «Pallase» lõpetamisest peale läbib kogu tema varasemat loomingu Ruhnu-teema, mida ta arendab ka Rootsis, otseku lõpule viies seda, mis jäi tegemata kodumaal.

Eerik Haamer sündis 1908 Kuresaases. Oppis aastail 1919—1926 Saaremaa Ühisgümnaasiumis, aastail 1928—1931 — Tartu Ülikooli Kehalise Kasvatuse Instituudis. Ta on olnud mitmekülgne spordiharrastaja, kirjutanud 1931 brošüüri krooliujumisest. 1934. aastast töötas võimlemis- ja joonistusõpetajana Tartu koolides. 1940. a. asus ta Tallinna, oli õppejõud Tallinna Kujutava ja Rakenduskunsti Koolis (õpilasteks teiste seas Avo Keerend ja Olga Terri), pidades ühtaegu Laane talu Koitjärvel, käies suviti saartel ja muidugi merel.

«Pallase» kunstikooli astus Eerik Haamer sügisel 1930; 1932. a. lõpul viidi ta üle Nikolai Triigi ateljeesse. Triigist kui kunstnikust ja isiksusest peab Haamer väga lugu. Triik omakorda nähtavasti tunnetas õpilase kujunevat omapära; igatahes olevat ta soovitanud kohe pärast kooli Pariisi veel mitte minna. «Pallase» lõpetas Haamer 1935 koos maalijate Richard Uutmaa, Valerian Loigu, Ida Anton-Agu ja graafik Aino Bachiga.

Eerik Haameri tööd «Pallase» lõpuaastaist kõnelevad Kaarel Liimandi mõjust. See on loomulik, arvestades Liimandi lopsaka maalimislaadi, romantilise heletumeduse ja värvihõõge, eelkõige aga unistuslik-poeetilise ainetõlgenduse suurt mõju 1930. aastate keskpaiku. Pealegi olid nad sõbrad ja suhtlesid tihedalt. Nähes 1970 Tallinnas Liimandi «Aino Bachi portreed», ütles Haamer end täpselt mäletavat, kuidas seda maaliti. Nende sõprusest on rääkinud Aino Bachki. Muu hulgas oli talle meelde sööbinud pildike sõprade supleminekust Emajõkke: väike Johani blonde lapselokkidega kõrva taga, tüüakas Liimand ja pikk, kõhn, üleni nurgeline Haamer — kolm nii erinevat kuju, nagu on erinev nende kunsti. Too mälestuskild assotsieerub «Ujumiskooliga», kus suplejate lõbusa seltskonna kohal kõrgub valguse- ja veehelenduses kunstnik ise — pikk, kõhn ja üleni nurgeline.

Vaatamata liimandlikkusele tundub Haameri varasemates töödes juba olevat tema pateetilise stiili algeid, soodumust filosoofilis-eetiliseks lähenemiseks ainele, märke maailmavaatelistest otsingutest. Lõputöö «Maarja lapsega» kätkeb liimandlik-idüllilise lahenduse juures haamerlikku hardust elu ees.

1935. a. «Pallase» lõpetajate näitusel jäid Haameri kompositsioonid aga mariinide varju. Viimased leidis E. V. Saks olevat «hooküllased», vabad meremaalidele

omasest «romantika soustist» («Uus Sõna» 22. X 1935). Mere- ja rannamaastikega esines ka Uutmaa, kelle töödes nähti hoopis õrnamat ja dekoratiivsemat lähenemist. Kriitika tabas juba siis üsna täpselt ära nende loomenatuuride erinevuse. Nii algas kahe noore maalija tee meremaalil — Eestile nii iseloomulikul ja seni ometi väheviljeldud alal. Nii algas Haameri löik, aga võib-olla ka omaette peatükk 1930. aastate teise poole ja 1940. aastate alguse eesti kunstis.

Me võiksime teda vaadelda sellise 1930. aastate kunstile iseloomuliku nähtuse raames nagu «poeetiline realism». Kahtlemata on see mõiste ja tema raamid tinglikud, kümnendi jooksul muutuvad. Ometi on tarvis kuidagi eraldada Johanit, Liimandit, Haamerit, Uutmaad, Sagritsat, Võerahansut, Mikkot impressionismi hilisõitsengust meil (Adamson-Eric, Vardi, Kits) või prantsuslikust kolorismist mõnel teisel kujul (Pärsimägi, Köks). «Poeetiliste realistide» kogu erinevuse juures võib, näiteks, Haamerist—Uutmaast peale märgata ühendavat püüdu esile tuua eesti looduse ja olustiku omapära, millega seoses hakkavad kujutusobjektina suuremat osa etendama meri, põhjarannik, saared, kalurid, talud ja talutööd. Selles püüdes ei olnud midagi «punnitatut». Enamasti olid kunstnikud ise pärit mere äärest või maalt ja tolles ainevallas kodus. Analooilist tendentsi võib täheldada teiste maade kunstiski. Eestis lõi sellele pinna ühiskondlik-kultuuriline areng tervikuna. Ei oleks vahest viljatu kõrvutada 1930. aastate kunsti ja kirjandust (näiteks saarte käsitletu A. Mälgul ning E. Haameril).

Ajanõue oli muidugi ainult taust Haameri sisemisest kutsumusest ajendatud pöördumisele meretemaatika poole. Meri, merelkäimine, rannamiljöö olid talle lapsest saati omased ning tal oli selle edasiandmiseks erilist närvi — realisti, monumentalisti, eepiku, dramaatiku närvi.

Eepiline hingus valitseb juba esimeses küpsemates rannavaadetes: «Ruhnu kalurid», «Sõjalaeva madruseid saatmas» (mõlemad 1936), «Kalasadam» (1937). Neis kõrge horisondiga kaugvaateis paelub rohetav, raskelt häälliv mereavarus, mille ääres rannaribal askeldavad inimesed mõjuvad üsna väikestena. Teine sagedane varieeruv motiiv on mehed paadiga merel («Angerjapüüdja» ja «Ruhnu kalurid», mõlemad u. 1937; «Kammeljapüüdjad», 1938). Sel juhul on figuurid antud lähedalt, suurelt; nende mõjukus kasvab, kulmineerudes üldtuntud «Angerjapüüdjates» (1942).

Need lainetest ja niiskest mereõhust ümbritsetud pruunikskõrbenud inimesed on oma kõhetuses, oma suurte käe- ja jalalabadega üpris ekspressiivsed, nii et kohati omandab see ekspressiivsus groteskse värvingu. Kuni 1938 nähti Haameri figuurikäsitluses manerismohtu, leiti sarnasust El Greco ja 1920. aastate saksa ekspressionismiga. See polnud igatahes estetistlik manerism. Noore Haameri figuuristiil tulenes enesemääramistuhinast, peamiselt aga vajadusest teravamalt väljendada karaktereetset kujutatavas. Tema pilte vaadates usud, et need sarnakad, avalisui, otseku tahatud profiilidega inimesed võisid sellised olla, et nad sellised oldiki.

Haameri loomingut saatis neil aastail küll mõningaid formaalseid puudusi kons-tateeriv, kuid üldiselt kiitev ning tema kunsti inimlikust sisust haaratud kriitika-1939. a. maikuu «Varamus» kirjutas Ru-dolf Paris: «Paistab, et oleme just maali alal ajavahemikus, kus muutuvad Noor-Eesti traditsioonid. Hakkavad kaduma puhtesteetilised probleemid. Kunst ei arene enam loosungi all «kunst kunsti pärast», vaid kunst saab kunstniku elutunnetusele väljendusvahendiks värvi ja vormi kaudu.

E. Haamer on selles mõttes teerajajaks. Vahest võib Haamerit tõesti nimetada esimeseks teadlikuks «sõnumiga maali-jaks» meie kunstis...

Elavat vastukaja kutsus esile kunstniku esimene suurem kompositsioonimaal «Pime» (1938). Kõige tihedama, adekvaat-sema iseloomustuse andis pildile Han-no Kompus, tuues välja kunstniku varasema loomingu juhtmotiivi — inimese ja karmi keskonna saatusliku ühtekuul-vuse («Päevaleht» 3. VI 1939). Oma dramaatilises ei mõju maalil «Pime» kujutatud vapralt edasirühki, kokku-kuuluvustunnet õhkuv protsessioon siiski troostitult. Ruvuvat muljet ei jäta ka «Põud» (1939), mille emotsionaalse mõju määrab end sirguajanud viljapeade korjaja uhke hoiak. See elujaatav hoiak läbib Haameri kogu varasemat, tõsiseimelist loomingut. Mõlemad kompositsioonid on muide inspireeritud kehvast Lääne-Saare-maast: «Pime» — Karalast, «Põud» — Kiirassaarest.

Kui 1938. aastani võib veel rääkida Haameri stiili kujunemisest, siis «Põuas» on ta selle täiesti leidnud. Klassikaline Haamer algab «Põuast», millele järgneb ridami si Kadrioru lossi põhiekspositsioonist tuntud töid: «Noor ema» (1940), millele on juba kinnistunud lisanimetus «Eesti madonna», «Evakueeritavad» (1940), inimest eluproovis veel frontaalsemalt esitav «Perekond vees» (1941), romantilisest pingest laetud «Maastik hobustega» (1941), suurejooneline üldistus «Angerjapüüdjad» (1942) jt. Kõiki neid töid ühendab mitte formaalne, vaid olemuslik, kujude seesmisest tähendusrikkusest tõusev monumentaalsuse tendents. «Põud» esines 1939. a. sügisnäitusel seinamaali kavandina. Panoraamne «Saaremaa maastik» (1940) oli maalitud kunstniku venna Eugen Haameri poolt projekteeritud uue algkoolihoone jaoks Kuressaares. Tung panoraamsusele, pannoolikkusele avaldub hiljemgi.

Rõhutades Haameri kunsti filosoofilisust, küllalt tugevat literatuurset kalla-kut, esile tõstes tema laadi jõulisust, väljendusrikkust, ei saa teda ometi lahutada «Pallase» koolkonnast nii selle elulähe-duse kui ka kultiveeritud maalikuuluriga, süvenemisega maaliainesesse. Tema kunst-tile tervikuna on omane karge peenus, mis küll kuskil ei näi olevat eesmärk omaette. Kuigi Haameri kompositsioonide tervik-mõju, mõtte- ja tundejõud võib esmapil-gul varjutada maalilised väärtused, on ta neis ennekõike maalija, kes ei tunnista trafaretseid lahendusi, kelle igas töös on oma kõitev ja kordumatu maaliprobleem. Kui tema sõjajärgse loomingu dünaamilisus ja mitmekesisus hiljutisel näitusel üllatas, siis peab märkima, et see on tunnuslik ka varasemale, hoopis lühemale loo-

meperioodile. Ainult et viimase puhul ole-m mitmekülgusega juba harjunud, see ei torka nii silma sujuvas arengupildis, mida meil on võimalik tolle perioodi loomingust saada.

Eerik Haameri noorpõlvloomingu print-siibikindlus ja küpsus kergendas kunst-nikul oma joone järgimist väljaspool kodu-maad. Meie jaoks säilitab varane looming põhjapaneva tähtsuse kui kodumaal loodu, kodumaal asuv ja siinses kultuuris pide-valt toimiv. Selle kaalukus eesti kunsti-loos tõstab meie huvi Haameri sõjajärgse loomingu vastu, mis oma ulatuslikkuses ja rikkalikkuses on huvitav niigi.

Seda huvi aitas rahuldada tänavune näitus Kadriorus. Kaksikümmed üks maali andsid Rootsi perioodist küll para-tamatult lünkliku läbilõike, ent seda ei saa näituse korraldajatele ette heita. Valik oli ilus, sisaldades tippteoseid õige mitmest olulisest etapist kunstniku hilisema loo-mingus ning markeerides arengu põhilini.

Esialgul töötas kunstnik varasemast tuttavas, valgustundlikult hämaras, veidi kuivavõitu laadis, mis ilmneb maalil «Ateljee interjäär Mollõsundis» (1944), kus uue tegelasena astub Haameri loo-mingusse kalur Rootsi läänerrannikult oma iseteadva, lõuaka profiiliga. Selliste mees-tega sai Haamer omainimeseks, käies nen-dega merel. Sarnane tüübistlik paelub ka 1949. a. maalil «Kalurid», mis laseb aimata nii 1950. aastate dekoratiivseid kui ka ekspressiivseid taotlusi. Järgmine pilt näi-tusel oli juba 1957. aastast — parimaid, maalilisel tihedamaid näiteid Lofootide-sarjast. Sageli näeme Haameri Lofootide-maalinguis kaljude vahele surutud sada-mast siksakilises rodus kojurühkiivaid ka-lureid, napi ilmeka kontuuriga muhedalt karakteriseeritud. Tihti esineb Haameri kompositsioonides mõni laps, kes kujuta-tava karmust mahendab, tuues sisse sooja tundetooni. Nii oli see varasemates töö-des, nii on Lofootide-pildiski, kus võib märgata üht poissi lohakas karvamütsis. Sellele veidi nohusele kujule andis kunst-nik edaspidi tähtsama koha pildis «Lofoo-did II». Laste osa Haameri loomingus seletab selliste piltide sündi 1970. aasta-tel, nagu näitusel nähtud «Laste pidu» (1975), kuhu kunstnik on sumanud hulga helget: lapsed, õunapuu, päevalilled ja päikese, mis täidab maali suvekollaste too-nidega.

Põhja-Skandinaavia looduse põhiakord — punakad kaljud, tumedalt sinav taevas ja lumi — valitseb peale Lofootide-sarja ka Härjedaleni motiivides põhjapõtradega. Sellele akordile lisanduvad lapi rõivaste erksad põhivärvid, mille maalilisuse kunst-nik efektselt välja mängib «Põhjapõdra-karjutes» (1965). See monumentaliseeritud keskustelu mahlakate, grotesksuseni karaktersete rahvatüüpidega on hilise-male Haamerile iseloomulik. Tema sot-siaalne erksus on Rootsis pigem tugev-nenud kui nõrgenenud. Suhtlemispro-bleeme tänapäeva ühiskonnas tajutakse ja tõstetakse seal üles üsna teravalt. Haameri rahvalike «debattides» võib näha omalaadset humoorikat vastukaja sellele probleemistikule. Ühtlasi tundub, et see žanr saab alguse juba kunstniku varase-mast loomingust, piltidest kontrastsete tüüpide-poolfiguuridega («Noormees pur-jega», 1940; «Ehitustöölis», 1942).

Ka näituse napi materjali põhjal oli võimalik jälgida karakterse ja humoristliku liini tugevnemist Haameri Rootsi-aegses loomingu, mis vallandus 1960. aastate teise poole ja 1970. aastate paljufiguurilistes piltides. Suure potentsiaaliga kunstnik realiseerib elu jooksul kõik oma võimalused — ühel perioodil ühed, teisel perioodil teised. Noore Haameri üldistav mõttehaare ja arusaamine elunähtustest pole kuhugi kadunud; see lihtsalt väljendub nüüd läbi elu karakterse detailikülluse; paatos jõuab meieni, muhendatuna huumoriprismas. Ervin Pütsep märgib: «Tema ühiskonnakujutusse, seisukohadesse kaasaja aktuaalsetes küsimustes tuleb humoristlikum-ironitsevam noot, aga ta ei astu kunagi süüdistaja-kohtumõistja rolli.»

Karakteresus väljendub eeskätt joonistustes. Haameri joonistamis- ja jutustamistasand on end viimaste aastakümnete tõis täiel määral maksma pannud. Ent näitusekülastaja märkas kahtlemata ka lahtiminekut värvis. See ilmnes juba 1950., eriti aga 1960. aastatel. Oma osa etendas siin maalimine Portugali rannikul, Nazarés, mille vaateis võidutseb lõunamaises valguses kirkastunud värv, kantud valgele krundile peaaegu akvarelliliku kerguse ja läbipaistvusega. Vaba, artistlikult «pläkerdav» maalimisviis, mida nägime 1961. a. «Nazarés» ja järgnevateski piltides, näib Haamerile niisama orgaaniline, «kämblapärane» olevat kui eluküllane ja tundlik joon, mis sundimatult liigub laial väljenduslinal lüürilisusest groteskini.

Oluline oli Haamerile-maalijale osasamine abstraktse kunsti kõrglainest 1950. aastatel ja 1960. aastate algul. Nagu mõni teinegi «vana pallaslane», läks ta sellega kaasa poolenisti, jäädes põhiliselt looduse vormi- ja värvirikkusest lähtuvaks. Abstraktne ilme maskeerib Haameri seda laadi piltides intiimset suhet loodusega, fantastiliste samblamuustritega kividel, vee vaikse hääguse hõljumisega oma arete kohal. Paistab, et kavaldav kunstnik on neis suuremal määral andunud looduse jäljendamisele kui kuskil mujal. Kui see poolabstraktsus oligi «lõivumaksimine moele», siis igatahes vabatahtlik ja asjast huvitatud lõivumaksimine, mis kunstniku loomingu omajagu rikastas ning mille viljakas mõju avaldub tema 1960. aastate figuuraalmaaliski. Viimast kinnitas näitusel «Pötrade lahutamine» (1965) maaliline bravuur. Oma liikumise- ja värvikülluses mõjus too pilt kontrastse paarikuna teisele põhjamaa panoramaile Haameri loomingu — 1940. a. «Saaremaa maastikule».

1960. aastatesse langeb Haameri sõjajärgse loomingu kõrgaeg. Rõõbiti poolabstraktsete piltidega sünnib figuuraalseid kompositsioone, sealhulgas eestainelisi. Neid on kunstnik maalinud läbi aastakümnete; pea kõik nad on kaalukad tööd, milles kajastuvad tema laadi muutused. Varasemale perioodile seisavad veel lähedal, näiteks, Ruhnu-teemalised pildid «Väljatõugatu» ja «Kirikus», millest hoovab ahistavat elulisust. 1950. aastatel tugevnenud mažoorne värvikus ja ekspressiivne hoog valitsevad «Ruhnu naistes» ja «Ruhnu tantsus». 1962 lisandub Sigtuna-rette ainealine pildipaar «Oota värsind vennas» ja «Tagasi-purjetajad», 1965 — rahvastseen «Kiigel». Nimetada võiks veel «Saaremaa maastikku» (1964), kompositsiooni «Leib»

(B. Alveri järgi, 1967) jt. Selle epopöa universaalsus näib lausa vajavat niisugust humoristlikku nüanssi nagu tagasivaade vanale Kuressaarele «Pritsimeestes» ja «Kohvilauas» (1974).

Humoristlik žanr, nagu me kodumaise kogemuse põhjal võime öelda, on maalikunstis raske žanr. See nõuab nimelt huumorit, peale selle aga ka suurt meisterlikkust, mõõdutunnet ja — paradoksaalne küll — tõsidust sügavamas plaanis. Endastmõistetavalt vastab Haameri kunst neile nõudmistele. Too sügavam plaan on tajutav ka 1960. aastate teise poole sotsiaalkriitilise kallakuga piltides, milles kunstnik reageeris sellal kunstis tugevnevale huvile nüüdiskeskkonna ja selle probleemide vastu. On iseloomulik, et see kallak andis tal peatselt maad lüürilisemale, vaatlevamale, filosoofilisemale lähenemisele. Puhtkriitiliseks, satiiriliseks tege-likkusekujutuseks Haameril õieti soont ei ole. Ta on selleks liiga heasüdamlik, liiga kõrgeast vaatepunktist inimesi ja elu nägev. Tema mõistev soojus lööb läbi ka siis, kui ta esitab oma tegelasi üpris naeruväärse valguses. Ta on alati olnud tundlik inimliku traagika suhtes; mõned viimase aja töödest õhkub resignatsioon, vanadusnukrust («Kevad», 1973). Ent üle kõige kõlab siiski elurõõm. Haamer on veendunud, et kunstnik peab olema «inimestega kaasas». Ta ise on seda olnud ülimal määral. See kaasasolek väljendub tema kunstis ka otseselt-humoorikalt, nimelt «autoportreedes», mida kätkevad mõned pildid-rahvastseenid, nagu näiteks «Regatt ümber Tjörni saare» (1976).

Kunstniku viimaseaegsed tööd pole žanriliselt ühelaadised. Enamasti tema filosoofilisus nagu varjub süžee taha, vahel aga astub esile, nii et teos hakkab mõjuma tähendamissõnana. Nii on juhtunud «Kivilõhkujais», mille motiiv pärineb Lyrö saarelt — saarelt, kus kunstnik veedab suved ning mis kohati sarnaneb väga Saaremaaga, teisel aga pakub Göteborgist põhja poole jäävale rannikule omaseid võimsaid kaljumaastikke. Lyrö kaljud on pildil võtnud nägemuslikult peenekoelise ideaalmaastiku kuju. Kolm kivilõhkujat aga näivad sümboliseerivat erinevaid loomenu- tuure erinevates suhetes oma raiduritöö ja ümbrusega. Eriti sugestiivne on majas- teetlik, endassetõmbunud vana töömees ning tundub, et sellesse kujusse on kunstnik šifreerinud üsna palju endast.

Alates 1960. aastate teisest poolest tajub Haameri loomingu tugevnevat rootsilik- kust. See ei ole kuidagi vastuolus tema isikupärasusega. Keskkond, kus elatakse pikemat aega, ei saa jätta mõju avalda- mata, iseäranis mitte tundeerksale loovale inimesele. Selles pole midagi halba. Meie kunstile on jäljed jätnud Pariis, Norra, Soome, Saksa- ja Venemaa; rootsilikud varjundid vaid rikastavad kogemust. Otsestest mõjutustest Haameri puhul rää- kida ei saa. Mõned kaudsemad, osalised analoogiad tekivad küll. Esimesena meenub — sest et ta on maalija — Carl Larsson, sajandivahetuse meister, õnneliku kodu ja lapsepõlve poetiseerija. Tema nimetamine Haameriga seoses võib mõjuda šokeeri- valt — on ju Larsson ülipopulaarne. Ent Haamer laseb end oma sümpaatia- is vaevalt küll eksitada kellegi populaarsu- sest või mittepopulaarsusest. Larsson võib talle meeldida kui stiilne joonistaja, kes

siiralt ja südamlukult kirjeldab elusfääri, mida ta tunneb ja armastab. Haameri sügavaim sümpaatia on kindlasti Axel Petersson, hüüdnimega *Döderhultaren* (1868—1925) — puunikerdaja, iseõppija, žanrliste kompositsioonide looja, kes rahvalikkuse ja karakterse ühendab suure kunstniku intuiitiivse tõeunde, väljendus-ehitsuse ja -jõuga. Vastukaja äratav Haameris ka Albin Amelin (1902—1975) — sotsiaalse närviga ekspresionismi kalduv maalija. Haamer on realist, kuid tema loominguks leiab küllalt töid, millel on kokkupuutepunkte põhjamaise ekspresionismiga. Viimasele lähendavad teda talle püsivalt omane ekspresiiivsus, huvi eetilise ja hingelise vastu inimeses, ühtaegu põhjamaalalik realiteeditunne ja looduskiindumus. On jäänud mulje, et tal on tavapärasest vahetum kontakt Munchi loominguuga. Eelõeldu seletab vahest sedagi, miks E. Haamer erilisel imetleb Triigi ja Mäe loomingu.

Lõpuks veel paar sõna Haameri suhetest kirjanduse ja kirjanikega. Sellekohase küsimuse peale vastab kunstnik: erilisi suhteid pole. Tõsi, B. Kangro ja H. Talvikuga oli ta lähemalt tuttav. Kohvikutes ja palju ei istunud. Gailit ja Haamer suvitasid 1930. aastail Ruhnu saarel Hans Steffensoni pool; Ge kogus materjali romaani jaoks (Kirjandusmuuseumis säilitatakse ta märkmeaustikut), Haamer maaliks. Kui «Karge meri» ilmus, väljendas Haamer autorile oma tõsist pahameelt — Ruhnu tegelikkus olevat palju mitmekesisem. «Kirjandus — see on luule!» hüüdnud Gailit. «Sel pole tegu tõelikkusega!» Ent Haameri seisukoht on jäänud kõigutamatuks — kui tegelikkus on kunstist huvita-

vam, siis valib ta selle. Ja Ruhnu kohta ütleb ta veel nüüdki: «See oli fantastiline saar, ainulaadne maailmas.»

Võimalik, et selle paigakiindumuse mõjul hindab Haamer ka rootsi kirjanduses lokaalset suunda, eeskätt Sara Lidmani ja Sven Delblanci teoseid. Eesti kirjandusest nimetab ta kõigepealt Juhan Liivi ja Betti Alverit. Alveri «Leiba» («sügav, visuaalne») on kunstnik korduvalt üritanud illustreerida, palju on tehtud skitse, aga rahuldavat tulemust pole saanud. Pagulaskirjanduse parimaks teoseks peab Haamer Karl Ristikivi «Hingede ööd». Nooremast põlvkonnast kirjutavad mitmed rootsi keeles ja seejuures üldse mitte halvasti. Peeter Puide novaatorliku vormiga romaanid on pärvinud Rootsis kõrge tunnustuse ning ka Haamer ja ta rootslanast abikaasa kõnelevad kirjanikust superlatiivides.

Kuid milleks kõik see jutt? Nimelt selgub, et Haamer pole sugugi kirjanduskauge inimene. Ajakirjade lehitseja märkab kergesti ta stiilseid lühilugusid: «Oskar» (1951) ja «Proua Larsson» (1958) loovad nappide vahenditega veider-sümpaatsed karakterid, mida pole raske ühendada Haameri maalidel nähtuga.

Eerik Haameri loomingu sobiks näitlikustama realismi eelseid ja võimalusi, kui mitte olulisem poleks siin — nagu mistahes teiseski laadis — andekas, rikas ja terviklik isiksus. Haamer on nähtus eesti kunstis, mille suurus ja tähendus on hoomatav, ehkki veel mitte täies ulatuses. Tänavune näitus oli võrreldav mõne tema «Merepõhjaga» — see oli fragment, milles aimus tervik.

M. Levin

MEENUTUSI AUSTATUD ÕPETAJAST

1985 avaldas Dietrich Reimeri kirjalust Berliinis kogumiku «Objektivtationen des Geistigen», mis on pühendatud Walther Schmied-Kowarzik 100. sünniaastapäevale ning mille on koostanud tema poeg Wolf Dietrich Schmied-Kowarzik. 1921 kutsuti Walther Schmied-Kowarzik (1885—1958) Tartu Ülikooli filosoofia professoriks, 1927 aga siirdus ta Tartust Frankfurti, sest ei täitnud lepingulist kohustust õppida ära eesti keel. Juubelikogumikus puudutab W. Schmied-Kowarziki Tartuperioodi Valmar Adamsi mälestuskirjutis «Ein Gruß aus Tartu. Erinnerungen an meinen verehrten Lehrer», mille siin esitame Tiitu Relve tõlkes.

Ajalooline pilguheit sunnib nentima, et viimastel aastakümnetel pärast G. Teichmüllerit (1871—1888) ei toiminud vanas Universitas Dorpatensis'es (Tartuens'ies) filosoofia valdkonnas enam õieti suurt midagi. Omal ajal oli ladina-rootsi Gustavo-Carolinas filosoofia jaoks kaks õpetooli ja peale selle õpetati usuteaduskonnas religioonifilosoofiat. Eesti ülikoolis oli see õppeaine esindatud veel ainult ühe ordinaariuse ja ühe vanaaja filosoofia õppejõuga. De facto lugesid aastatel 1920—1940 siinses keeles filosoofiat eksperimentaalpsühholoog dotsent (aastast 1928 erakorraline professor) Konstantin Ramul, kes tundis aga teoreetilise filosoofia vastu

vähe huvi, ja eradotsendina vanade keelte filoloog Walter Freymann, kes luges üksnes antiikfilosoofiat. Doktorikraadi, mis meil tähendab siiski rohkemat kui vaid habilitatsiooni, omandasid mõlemad palju hiljem (Freymann 1929, Ramul alles 1939). Filosoofias jäi nii üks kui teine minu arvamusst mööda diletandiks.

Esimene, kes pärast eesti ülikooli loomist 1920. a. andis täieliku ülevaate euroopa filosoofiast, oli prof. dr. Walther Schmied-Kowarzik, kes aastail 1921—1927 tegutses siin korralise filosoofiaprofessorina. Tema saksa keeles peetud loengud olid akadeemiliselt ulatuslikud ja oraalorlikult täiuslikud. Nendes saime esimest korda kuulda filosoofia ajalugu täies ulatuses, alates esimestest aastatuhandetest. Ka selgitas ta meile kaasaegse filosoofia vaidlusküsimusi, tänu millele saime üle oma filosoofilisest kirjaoskamatuses. Vastandina tema loengute akadeemilisele stiilile valitses palju intiiimsem toon seminaridel ja eriseminaridel, kus Schmied-Kowarzik esines liberaalse, avameelse ja huumaanse mõtlejana.

Kui ma sõandasin visandada oma «Traktaadi elu mõttest», võttis ta selle seminaril arutusele ja suhtus sellesse eestlase esimesse filosoofilisse katsetusse väga heatahtlikult. See minu saksa keeles kirjutatud esse ilmus alles 1938. a. eesti keelde

tõlgitult («Akadeemia» 1938, nr. 5—6) ja muutmata kujul mu esseede kogumikus «Oomega» (1985, lk. 52—62). Tagasitõlge ei ole adekvaatne, kuna eesti keeles ei olnud tollal veel filosoofia terminoloogiat ja eesti süntaks ei võimalda saksa keele sarnast lauseehitust. Et saksakeelne originaal läks sõja-aastatel kaduma, tahaksin ma esimese lause tagasitõlkega peatükist «Teopetaalne ja simiopetaalne maailmavaade» anda ettekujutuse selle «traktaadi» stiilist: «Ehemals — als die Menschheit in frommer Ein-falt und einträglichler Hochmut noch glaubte: die Sonne, der Mond und der ganze sternenreiche Kosmos kreise um die Erde, zur Ehre Gottes und unserem Nutzen, und nur wir selbst stehen als Mittelpunkt des *Alls* fest unter der besonderen Fürsorge des himmlischen Vaters — da war das Menschenleben eine unbestreitbar verbindliche und sinnvolle Angelegenheit.»

1927. a. pidi Walther Schmied-Kowarzik meie ülikoolist lahkuma, sest valitsuse keelepoliitikaga piirati üha enam saksa-keelset õppetegevust. Seejärel oli filosoofia õppetool sisuliselt vakantne. Huvi, mis Walther Schmied-Kowarzik minus filosoofia vastu äratas, on ennast ilmutanud minu esseistikas — erialalt olen slavist.

Esteetiliselt üsna andekas eesti rahvas on oma vaimulaadilt ebafilosoofiline. Selles mõttes võib eesti rahva iseloomu ehk võrrelda jaapani omaga, nagu seda on kirjeldatud Hermann von Keyserlingi «Filosoofi reisipäevikus». Oluline mõlema juures on ettevõtlik, tegutsev, praktiline vaim, milles samal ajal puudub täielikult epigoonlus. Loominguline sümpaatia, samuti terav pilk kõige uue ja kasutamiskõlbliku suhtes, mida kiirelt ja osavalt tarvitatakse — on kõige väljapaistvamad loomuomadused. Seejuures ei ole kumbki rahvas oma sügavas sisemuses mõjutatav. Küllaltki julge paralleel jaapanlastega tundub vähem paradoksaalne, kui mõelda sellele, et Eesti poolsaare kaljukaldad ei erine palju Jaapani omadest ja et eelajaloolisel ajal olid eestlased nõndasamuti kalurid ja meresõitjad nagu jaapanlasedki.

Meie tänapäeva teise või kolmanda põlve haritlaste jaoks on filosoofia pigem lihtsalt teadmine, ettekääne tsiteerimiseks, mänguline manipuleerimine nimede ja mõistetega kui elu filosoofias, nagu seda elas Walther Schmied-Kowarzik, kelle pojast sai samuti filosoofiaprofessor. Mina

ise järgisin seda traditsiooni, kui ma oma «Filosoofiakonspetsiit kaugõppijatele» (il-mus esseekogumikus «Sinu sekundid», 1971) andsin lõbusa registri «kasutamiskõlbmatustest» filosoofidest. Pealegi koosneb minu enese looming 1934. a. saadik suurelt jaolt filosoofilistest katsetustest, millele ma andsin žanrinimetuse «mõttelelooded». Ka oma mõttelüürikas tsiteerin paljusid filosoofe ja pöördun nende poole.

Tahaksin veel midagi lisada tema isikliku elu kohta.

1924. a. detsembris andsin oma austatud õpetajale — tema pärimise peale — nõu Eestist lahkuda, kuna pidasin poliitilisi muutusi paratamatuseks. Samuti ei sõندانud ma loota, et ta õpiks selgeks eesti keele, mis on küllaltki eripärane.

Samal sügissemestril istus tema seminaridel, alati üksinda ja teistest eraldi (Gero von Wilperti «Saksa kirjanike leksikoni» väljendust mõõda) «kaasaja baltisaksa silmapaistvaim naisluuletaja» Gert-rud von den Brincken (1892—1982). Sellest apartsest, elegantsest, natuke inim-pelglikust naisest sai 1925. a. Walther Schmied-Kowarziki abikaasa.

Pärast Schmied-Kowarziki lahkumist ahenes euroopa filosoofia silmapiiri meie ülikoolis, kuna nüüd pöörditi tähelepanu veel vaid üksikutele lõkudele.

Kaotatu leinamine ei ole mulle võõras, küll aga hädaldamine. Seepärast tahaksin anda oma lühikesele kaastööle rõõmsa lõpetuse — ühe mälestusega mu filosoofia-õpinguist pärast Schmied-Kowarziki Tartust lahkumist.

1922. aastast tegutsev, veel Walther Schmied-Kowarziki ajal loodud ülikooli Akadeemiline Filosoofiline Selts andis 1920. aastate lõpul banketi Ludwig Klagesi auks, kes külastas meie linna. Kui tuli teade, et põleb kino «Ideaal», pidi eradotsent Freymann piduliku koosoleku katkestama, kuna ta oli samaaegselt tuletõr-jepealik. See lõbustas igavlevat Klage-st sedavõrd, et ta nõudis enda viimist tulekahjupaigale. Kohale jõudnud, alustas ta tõelist indiaanitantsu ja hüüdis: «Vaata aga vaata, sinne filosoof on ametilt veel ka tuletõrjuja, aga põlevat ideaali ta pääs-ta ei suuda!»

Huvi antiik- ja keskaegse filosoofia vastu kustus aegamisi, kuna ladina ja kreeka keele õppimine vähenes tunduvalt. Tartu ülikool pöördus sootuks uute ideaalide poole.

V. Adams

KULTUURIAJAKIRJADE VEERGUDEL T

TTR-i tingimustes on ikka ulatuslikumaks muutumas vastuolu inimese sotsiaalsete komforditaotluste ja *homo sapiens'i* kui bioloogilise liigi eluks soodsate tingimuste säilitamise vahel. See vastuolu ilmutab end kõikjal: kord nimetame teda linna-projekteerijate lühinägelikkuseks, kord suurenenud haigestumiseks südame ja veresoonkonna haigustesse, kord loodus-reostuseks, kord madalaks sündimuseks ja kõrgeks lahutumuseks, kord inimese ja masina vaheliseks konfliktisituatsiooniks jne, jne. Et sellel totaalsel vastuolul on

miljon palet, saab tuhandele pisiprobleemile vastust otsides tekitada eneses illusiooni pidevast liikumisest põhivastuolu ületamise suunas. Paraku on paljude probleemide lahendusviisid pelgalt pragmaatilised, ja nii kipubki üldine üksiku taha ära kaduma.

Just niisugune probleemikestes rüselev maailm on juba mitmeid aastaküm-neid näidanud üles mitte eriti tagasihoid-likku vastikust filosoofilise (pro: üldis-tava) mõttelaadi vastu. Toimetamiskihinas ja pisiaskelduste melus on puhta mõis-

tuse jüngerite mõtteavaldusi inimese biosotsiaalse olemuse ja tsivilisatsiooni + kultuuri kurvavõitu arenguprognosidest peetud ekstravagantseteks targusteks, «klaaspärlimänguks». Lohutuseks (iseendale?) tuleb öelda, et globaalsetest ja lokaalsetest kriisidest kirjus maailmas näkse aegapidi siiski valjenevat *ratio* ülistajate häälekõma. Süveneb tõdemus, et erinevatest teadmus- ja teadusharudest sündinud mosaiiksete maailmamudelitelte korrastamine ja integratsioon pole filosoofia vahelesegamiseta siiski mõeldav. Filosoofia on küll ülearune ego-lembe ja utilitaarse elamisviisi puhul, viimase vastu võitlemiseks on ta aga täiesti arvestatav vahend.

1985. a. «Voprossõ Filosofii» numbreid sirvides hakkavad silma mitmed sotsiaalsetele probleemidele pühendatud artiklid, mida seob idee teadmismüriaadide integreerimisvajadusest inimkeskse tegelikkuse väärtustamise kasuks. Nende kirjutiste ühisresümee võiks olla selline: keerukate ühiskondlike probleemide lahenedamine ei toimu iseenesest, vaja on paljude eriteadlaste jõupingutusi, kusujuures interdistsiplinaarset lähenemist peab omakorda tsemnteerima filosoofia üldistusjõud. Täna filosoofia keskmes aga peaks olema tehniksistliku maailma ja inimelu vahetork.

Ajakirja kuues number toob ära geograafiadoktor Felix Listenburgi artikli «Urbaniseerumise intensiivistamine ühiskondliku arengu faktorina». Kirjutises rõhutatakse, et teoreetikud on lubamatult kaua näinud linnas üksnes industrialiseerimise platsdarmi. Alles viimastel aegadel on hakatud rääkima linnast kui ökoloogilisest keskkonnast, etniliste protsesside kujundajast, regionaalse planeerimise keskusest jms.

XX sajandi alguses oli Venemaal 15 suurlinna, milles elas 4% riigi elanikkonnast. 1980. aastate alguseks on need arvud vastavalt 273 ja 37%. Seega on Nõukogude Liidus — nagu praktiliselt kogu maailmas — urbaniseerumise «lemmiklapseks» suurlinn. Veelgi enam, just meie maad iseloomustab hulga hiigelettevõtete olemasolu, mis aga ühtaegu väljendab eriti kõrget linnalis-tööstuslikku kontsentratsiooni (nii näit. töötab Saksa Liitvabariigi masinatehastes keskmiselt 250, meil 1630 inimest). Suurlinnade tormiline esiletõus on muutnud nähtavaks paljud urbaniseerumise varjuküljed.

Kurss suurlinnade eelisarendamisele võeti meil 1930. aastatel. Täna seaks on ta end ammandanud. Ühtlasi on ilmsiks tulnud selle protsessi vastuolud, millest F. Listenburg peab põhilisteks: 1) juhtimise mahajäämused linnaelu korraldamise reaalistest vajadustest, s. o. suurlinnad (kaasa arvatud oblastikeskused) ei ole meil muutunud majanduse ja sotsiaalse arengu planeerimise regionaalseteks keskusteks; 2) suurlinnade liigset osakaalu linna tüüpi asustatud punktide üldstruktuuris (vähem kui 300 suurlinnas elab 60% linlastest); 3) liialt suuri erinevusi linnade majanduslikes potentsiaalides (40% põhilistest tootmisfondidest paikneb vaid 52 linnas); 4) suurlinnade liialt vähest tähtsust maaelanikkonna vajaduste rahuldamisel (vaid 10% külaelanikest on võimalik regulaarse ühiskondliku

transpordi vahendusel jõuda linna vähem kui kahe tunni jooksul); 5) suurlinnade liigset asustustihedust, mis paratamatult soosib ulatuslikku loodusreostust.

Esimesel etapil (1920—1950) oli linnade areng põhiloomult ekstensiivne. Üle 80% linnaelanike juurdekasvust langes külade tühjenemise arvele. Ajavahemikul 1960—1970 ekstensiivne kasvutempo mõneti langes, nimelt 58%-le. 1980—90-ndatel aastatel peab põhiliseks kujunema juba linnastumise intensiivne arengutee, linliku töö- ja elamisviisi teisenemine n.-ö. sise-miste reserve baasil.

Meie hiigelterritooriumiga kodumaal ei saa linnade edasised arenguperspektiivid olla ühesed. Laias laastus tuleb teha vahet kolme regiooni ja vastavalt ka kolme arenguskeemi vahel.

Nõukogude Liidu Euroopa-osas on kõige teravamalt ilmnenas nn. ultraurbaniseerumise nähud (hiiglaslikud aglomeratsioonid jms.). Sellesse piirkonda on koondatud lõviosa maa töötlevast tööstusest. Antud regiooni puhul on oluline suurlinnadega külgnevate väikelinnade ja asulate eelisarendamine, nende kujundamine suurlinnade funktsionaalseteks satelliitideks (midagi taolist on praegu saavutatud vaid Moskva oblasti linnade ühtse organisatsiooni näol). Väga oluline on tsentrumi ja perifeeria tööjaotuse harmoonia.

Hoopis teistlaadsed küsimused vajavad lahendamist Siberi ja Kaug-Ida regioonis, kus praegu paikneb maa põhiline tooraine potentsiaal. See piirkond vajab oluliselt uusi suurlinna, mille kõrval aga ei tohi hooletusse jätta tooraine luure ja hankimisega seotud väikeste asustatud punktide kujundamist. Eriti terav on selles piirkonnas tööjõu küsimus, sest uue piisielanikkonna kinnistamine Siberi karmides oludes on enam-vähem võimatu ettevõtmine. Seetõttu ongi antud regioonis elutähtis pendelmigratsiooniks soodsate tingimuste loomine. Viimaste all tuleb eelkõige mõista suurlinnade baasil rajatavaid võimsaid lennuvälju ja raudteed, samuti ehitisi transiitelanike olmeliseks ja kultuuriliseks teenindamiseks.

Kesk-Aasia ja Kasahstani piirkonnas on teravateks probleemideks madal urbaniseerituse aste ja elanikkonna kiire juurdekasv. Mõlemad need on tingitud kohaliku elanikkonna traditsioonilembesusest, arhailise külakogukondliku elamisviisi vastupidavusest ka kõige tugevamate TTR-i uuendustormides. Antud regioonis on nii sotsiaalse kui majandusliku edasimineku seisukohalt esmatähtis väikelinnade rajamine. Just väikelinlik elukorraldus koos suure hulga vabu töökäsi neelava (ja sugugi mitte kõige eesrindliku tehnoloogiaga varustatud) tööstusega peab kujunema selleks puhvriks, mis soodustab Kesk-Aasia liiduvabariikide edasist linnastumist ja industrialiseerumist.

Inimese sotsiaalsete ja bioloogiliste ambitsioonide kokkupõrkealale jääb ka niisugune fenomen nagu rahvastiku demograafiline käitumine. Bioloogilise taastootmiseta pole ühiskondlik elu mõeldav, samas on sootsium ikka ja taas loonud kõikvõimalike ideaalide, käitumisnormide ja traditsioonide näol mehhanismi, mis nihutab demograafilisi näite (sündimust, suremust, abiellumust, migratsiooni jms.) soovitud suuremaks või väiksemaks.

Üheksandas «Voprossõ Filosofii» numbris on ära toodud Dimitri Valentei, Valeri Jelizarovi ja Natalia Zvereva ühisartikkel «Demograafiline faktor ja tema roll sotsialistlikus ühiskonnas». Autorite kollektiivi huviorbiidis on küsimus, kas ja kuidas on muidu range plaanipärasuse alusel arenevas sotsialistlikus ühiskonnas planeeritav ja juhitud rahvastiku demograafiline käitumine.

Nenditakse, et tsentraalsetes plaaniorganites on paraku vajalikust vähem tähelepanu pööratud rahvastiku taastotmise ja migratsioonide teaduslikule analüüsile. Tänu sellele on teoks saanud rahvastiku stabiilne «eneseregulatsioon». Maa rahvamajandusele kui tervikule pole selline demograafiline «isetegvus» kuigi võrd mõjusaal mõjunud.

Analoogselt paljude industriaalriikidega oleme meigi sülisti rahvastiku üldise vananemisega. Eluea pikenedes kõrval mõjustab seda protsessi teatavasti madal sündimus. Pensionäride osakaalu suurenemine ühiskonnas toob kaasa vajaduse ühiskondlike tarbimisfondide ümberjaotamiseks: vähenevad laste ja noorukite kasvatamise-koolitamisega seotud kulutused, suurenevad vanurite meditsiinilise ja elukondliku teenindamisega (kaasa arvatud patronaazteenistus) seotud summad. Praegustes pingelise töajõubilansi tingimustes töötab meil küllaltki palju pensioniealisi. Ühelt poolt see tõepoolest leevendab töajõudefitsiiti, teiselt poolt aga on märkimisväärse vastuolus tehnilise progressi nõuetega. Elatunud töölistes on edukad vaid seal, kus neil on abiks aastatepikkune harjumuslik rutiin. Uue tehnika ja töötingimuste sisseviimisel väsisid nad nii füüsiliselt kui moraalselt kiiresti, resultaadiks on haigestumised ja töövõime järsk langus.

Kuid sotsiaalseks probleemiks pole mitte üksnes madal, vaid ka liialt kõrge sündimus. Viimane on teatavasti iseloomulik meie lõunavabariikidele. Seal ollaksegi pidevalt kimpus uute koolide ja lasteade rajamisega. Samuti ei suudeta nendes vabariikides koolitada sellist armeed lastearste ja õpetajaid, kui järjest paisuv lastekontingent realselt vajaks. Veelgi valusamad on lood täiskasvanuikka jõudvate noorukite tarvis töökohtade loomisega. Põllumajanduses ei leita igale kätapaarile rakendust, külaelu traditsioonid aga ei luba noorukel (veel vähem noorikuil) tööstustöölise staatust omaks võtta.

Ja kuigi silmaga on näha, et ühel pool on üle just see, millest teisel pool teravat puudust tuntakse (s. o. noor vaba töajõud), ei lase sajandites vormunud demograafilised tõekspidamised asja lihtsalt ja loogiliselt paika panna. Perekonna planeerimine ja rahvastiku migratsioon on nähtused, mis alluvad Isikliku Tahte kõrvõimsale seadusele. Administreerimisega siin midagi ei muuda, või kui, siis üksnes hullemaks. Seega saabki plaaniorganite roll seisneda üksnes paindliku ja diferentseeritud demograafistrateegia väljatöötamises, kurikuulsale Isiklikule Tahtele osava «präänikute» süsteemi ülesriputamises, et siis viimase abil suunata esimest üldriiklikult vajalikesse hoovustesse.

Artikli autorid räägivad reast tõsisest ühiskondlikest vastuoludest, mis üht-

aegu komplitseerivad rahvastiku normaalset taastotmist ja on pidureiks sotsiaal-majanduslikule progressile. Nimetagem neist: 1) suuri kõikumisi töajõulise elanikkonna juurdekasvus (X viisaastakul oli juurdekasv 13,8 miljonit inimest, XII viisaastakul aga leidis aset hoopis kahane mine 1 miljoni inimese võrra); 2) disproportsiooni vaba töajõu olemasolu ning viimase madala professionaalse ettevalmistuse ja territoriaalse mobiilsuse vahel reas Kesk-Aasia ja Kaukaasia külates; 3) mitmetes piirkondades esinevat selget ebakõla nomenklatuursete töökohtade ja töövõimeliste elanike reaalse arvu vahel, mille tagajärjeks on kunstlikult ülespuhutud töajõupuudus; 4) ühiskondlikku huvitatust naiste ülikõrgest tööhõivest, mis aga on selges vastuolus naise kui sünnitaja ja laste kasvataja sotsiaalselt äärmiselt tähtsa funktsiooniga; 5) töömehepõlve alustavate noorte haritust (üldine keskharidus!), mis kuidagi ei sobi kokku neile paljudel juhtudel pakutava loomult rutiinse mehhaniseerimata käsitööga; 6) noorte perede elatustaseme järsku langust esimese lapse sünni järel, mis sageli toob kaasa negatiivse hoiaku järglaste edasise muretsemise suhtes üldse; 7) liigest ühiskondlikku tähelepanu koduväliste eluorientatsioonide ja kultuuritarbimise vormide vastu, mis lõppkokkuvõttes on viinud perekonna kui bioloogilise tootmise põhilüli alahindamisele ja noorte peresise töökasvatuse nõrgenemisele.

Nõukogude Liidus on sotsiaalse arengu üheks põhisuunaks inimese täielik vabastamine raskest füüsilisest tööst ning elanikkonna olmelise heaolu tagamine. Samas on selge, et järjest intensiivsemaks muutuv elutempo ning kiireteks elumuutusteks pideva valmisoleku vajadus on loonud stressist tulvil elamisviisi. Nende loomult vastandlike tegurite ühismõjusfääri jääb inimelu selline fundamentaalne külg nagu tervis. Viimastest ongi juttu filosoofiadoktor Igor Smirnovi artiklis «Inimese tervis kui filosoofiline probleem», mis ilmus ajakirja seitsmendal numbril.

Tervise küsimustega tegelevad kümned erinevad meditsiiniharud, ikka enam hakkavad oma sõna sekka ütlemale psühholoogid, sotsioloogid, sotsiaal-hügienistid jt. Ometi ei saa väita, et tervise uurimise ja kaitsega oleks kõik parimas korras. Inimese tervise oluliseks vaenlaseks on saanud killustatus, seda nii meditsiini enese kui temaga külgnevate sotsiaalsete uurin-gute sfääris, aga ka kogu kaasaegses elukorralduses tervikuna.

I. Smirnov väidab, et tervise kaitse tuleks seada ühele pulgale üliaktuaalse looduskaitsega, sest õigupoolest ongi need kaks lahutamatuult seotud. Nii ühel kui teisel on globaalne iseloom, nii üks kui teine sõltuvad ühiskonna arengu üldistest suunistest. Tervis pole üksnes haiguse vastand, vaid märksa avaram sotsiaalne nähtus. Ülemaailmse Tervishoiuorganisatsiooni põhikirjas on ära toodud järgmine definitsioon: «Tervis — see on täielik füüsiline, vaimne ja sotsiaalne heaolu, mitte üksnes haiguste ja füüsiliste defektide puudumine.»

Tervise mõiste on kompleksne (haiguse mõiste muidugi ka). Tervise avaram sotsio-kultuuriline käsitlus on tihedas sõltu-

vuses inimese-kontseptsioonist. Teisisõnu, vastavalt sellele, kuidas mingis konkreetses ühiskonnas mõistetakse inimese bioloogilise ja sotsiaalse pooluse vahekorda, tuletatakse viimasest ka üldlevivad arusaamad tervisest ja haigustest. Näiteks on nii ajaloo kui kaasajast teada hulgaliselt ühiskondi, kus inimese psüühilist tasakaalu (või vastupidi, vaimseid hälbaid) ei peeta üldse tervisliku seisundi väljenduseks. Tervise ja haiguse vahelise piiri tõmbamisel sõltub väga palju inimese väärtustamisest, konkreetsele sootsiumile omastest käitumisnormidest ja ideaalidest. Mitte kõik ühiskonnad pole seadnud endale eesmärgiks elamistingimuste loomist tervele, vaimsele ja füüsiliselt tasakaalustatud inimesele.

I. Smirnovi arvates ei maksa filosoofidelt oodata mingit põhjapanevat avastust meditsiini vallas. Küll aga on nad maailmavaatelistelt ja üldmetodoloogilistelt positsioonidelt lähtudes võimelised nii mõndagi ära tegema kompleksse ja interdistsiplinaarse terviseõpetuse loomisel.

Üsnagi huvitava nurga alt on inimloomuse ja tsivilisatsiooni olemust analüüsitud Venjamin Dorfmani kirjutises «Tehnoloogia arengu teaduslikest alustest». Ajakirja viiendas numbris ilmunud artikli avaveergudes nenditakse, et teaduslikus ja tehnoloogilises mõttelaadis on aastasadu nähtud inimtegevuse kaht printsiipiaalselt erinevat avaldusvormi. Loodusteaduste puhul on ikka esile tõstetud analüütilist ainekäsitlust, tegelikkuse «demonteerimist» hästikirjeldatavateks algelementideks. Ühtaegu on teaduse pärisosaks peetud tungi üldkehtivate seaduspärasuste fikseerimisele. Tehnoloogilises mõttelaadis on esmatähtsaks arvatud tema nn. retseptuurset külge: kuidas ainete kindlaid looduslikke omadusi ja funktsionaalseid iseärasusi tundes konstrueerida antud ajahetkel vajalik uus kunstlik objekt. Tehnoloog on ühtaegu tehnik, kunstnik ja naturalist-katsetaja. Tema tegevuses on kesksel kohal süntees — maailma lõpmatust mitmekesisusest peab ta välja selekteerima uue praktilise lahenduse.

Pikki sajandeid arenesid teadus ja tehnoloogia teineteist «häirimata». Teaduslikud ideed sündisid tavaliselt n.ö. puhaste teooriatena ning tehnoloogiline baas nende realiseerimiseks sai küpseks tavaliselt poolteist kuni kaks sajandit hiljem. (Näiteks jääb pooljuhtide ja masinarvutuse printsiipide väljatöötamine möödunud sajandi esimesse kolmandikku, kuid tol ajal ei osanud keegi ette näha nende avastuste võidukäiku meie sajandil.) Nii sugused ajalised intervallid avastuse ja viimase evitamise vahel tekitasid paratamatult illusiooni loodusteaduste puhtkabinetikust iseloomust, nendega tegelejais nähti eelkõige entsüklopediste-fanaati-

kuid. Insenerlik-tehnoloogilises tegevuses seevastu hinnati kõrgelt praktilist intuitsiooni sobiva lahenduse leidmiseks, seejuures paratamatult rakendatud teaduslikele teadmistele ei pööratud lihtsalt tähelepanu.

Praeguseks on selge, et tehnoloogia ei ole võrdne kombinatoorikaga, katsevea meetodil parema lahenduse saamisega. Aegapidi on tehnoloogia arengus hakatud tunnetama sisemist loogikat. Tänapäeva tehnoloogia — see on eelkõige ultrakeerulised süsteemid, mille puhul tuleb põhjalikult tunda lähteaine füüsikalisi ja funktsionaalseid omadusi, seda ka kõige äärmuslikumates töötamisrežiimides. Tehnoloogiliste süsteemide multidimensiooniline analüüs pole teaduse vahetu osavõtuta enam mitte kuidagi mõeldav.

Tänase tsivilisatsiooni arengutaset väljendavaks võtmesõnaks on mikroelektroonika. Viimaste väljatöötamises kajastub paljude inimpõlvete teaduslike ja tehniliste otsingute kvintessents. Mikroelektroonika tootmises leiavad edasiarendamist inimkonna ajaloo eri etappidel eksisteerinud tehnoloogiline ideestik, aga samuti sajandeid kestnud katsetused viia tööorganiseerimine teaduslikele alustele. Samas ei saa mikroelektroonikale vaadata kui lihtsalt ühele järjekordsele etapivõidule teaduslik-tehnilise mõtte arenguloos. Ultrakeerulised integraalskeemid pole üksnes tehnikaimed, vaid eelkõige inim-mõistuse enese kvaliteedi proovikivi. Süsiniku füüsikalise-keemilisel sünteesil baseeruv integraalskeemide tootmine on juba suubumas isoprogrammeerimise lainele. Viimane on võrreldav üksnes eneseinstruktsiooni printsiipidel töötava lineaarse biosünteesiga *homo sapiens*'i ajutegevuse näol. Edasine sõltub juba paljuski kristallilise ja bioloogilise sünteesi võimalusist teineteist täiendada. Isoprogrammeerimise alusel on mikroelektroonika valmis üleminekuks tootmise n.ö. super-automatiseeritusele. Aga kas selleks on valmis ka inimene? Siit juba järgnebki küsimus mõlema sünteesimehhanismi (s. o. integraalskeemidel ja inimaju tegevusel põhineva) absoluutsetest piiridest.

Inimtunnetuse mastaape ja mõtlemisviise on kompuutrite infotöötlusvõimsus juba oluliselt korrigeerinud. Arvutustehnikata oleksime veel mõnda aega saanud elada süüdimatuse seisundis, nägemata globaalkriiside tegelikku ulatust. Mikroprotsessoriteta oleks tuumakatastrooftont sadu ja tuhandeid kordi leebema väljanägemisega. Teadus ja tehnoloogia kokkusulamise läbi sündinud integraalskeemide ajastu on tõsiseks väljakutseks inimese biosotsiaalsele loomusele tervikuna.

A. Ruut

Toimetuse kolleegium:
V. BEEKMAN, V. ILUS,
J. KROSS, K. KURG
P. KUUSBERG,
R. PARVE, J. PEEGEL,
L. REMMELGAS, P.-E. RUMMO,
E. VETEMAA.

Peatoimetaja
KALLE KURG
tel. 44 07 81

Vastutav sekretär
VALEERIA VILLANDI
tel. 44 07 81

Ilukirjanduse osakond
JAAN KRUUSVALL
ASTA PÖLDMÄE
tel. 44 07 82

Publitsistika osakond
OTT RAUN
tel. 44 07 80

Kriitika, kirjandusteaduse
ja informatsiooni osakond
TOOMAS HAUG
REIN KRUIIS
tel. 44 13 65

Keeletoimetaja
AIME RAMMUS
Korrektor
LINDA UUSTALU
tel. 44 07 80

Tehniline toimetaja
VAIKE KANN
Sekretär
AINO TENNOV
tel. 44 13 65

Toimetuse aadress:
200 001, Tallinn, Harju tn. 1.
Kirjastus «Perioodika».
Tallinn, Pärnu mnt. 8.
Ladumisele antud 01. 07. 1986.
Trükkimisele antud 08. 08. 1986.

Trükkimise 21 000.
Ofsetpaber, 60×70/8.
Trükipoognaid 18,0.
Tingtrükipoognaid 14,04.
Arvestuspöognaid 15,40.
MB-07063.
Tellimise nr. 2614.

EKP Keskkomitee Kirjastuse
trükikoda,
Tallinn, Pärnu mnt. 67-a.
«Looming» nr. 8,
august 1986.

Hind 70 kop.

На эстонском языке.
Орган Союза писателей
ЭССР.

«Looming» («Творчество»)
№ 8, август 1986.

Адрес редакции: 200 001,
Таллин, ул. Харью, 1.
Издательство «Периодика»,
Таллин, Пярну маantee 8.

- 1011 H.-K. HELLAT
Tulemälestus
- 1013 J. TALVET
Uus reis
Ehitajad
See, mis nähtub, nähtub
Täna mõtlesin puhata jt. luuletusi
- 1017 M. TRAAAT
Minge üles mägedele
- 1080 U. MASING
Avanemine
Käo keel
Villanelle ilmaaegu meenutades
Siniladvik
Helmile
Ei saa aidata lagunened «mina»
- 1088 I. VIIDING
Stepikirjad
- 1103 V. VEREV
Luulet tsüklist «Palatilood»
- 1105 K. VÄLI
* Laps kisendab öösel
- 1107 J. OLEP
Tagasi Vermeeri juurde?
- 1118 M. HINT
Viivi Luige märksõnad ja määratlused
- 1126 H. PUKK
Kaks laadi. Aga edasi?
- 1128 M. SUTROP
Literatuurne Vint
- 1130 J. KIIS
«Saanud selleks mis oli»
- 1132 A. VALTON
Elulood
- 1134 RINGVAADE
- 1078 V. VINN. Üle aia
(Söövitus) 1985
- 1106 T. PÄASUKE. Vestlus Eduard Viiraltiga
(Öli) 1986
- Esikaane siseküljel:
E. OKAS. Ohtul
(Öli) 1986
- Tagakaane siseküljel:
M. LEIS. Aastaajad
(Öli) 1986

MALLE LEIS. Aastaajad

(Õli) 1986

Looming

7C KOP
73 174